Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ӘОЖ: 316.36 (574) (043)

Қолжазба құқығында

СЫЗДЫҚОВА СӘУЛЕ МҰСТАФАҚЫЗЫ

Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны әлеуметтік талдау

6D050100 - Әлеуметтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші :
Омарова Асем Турдыбековна
әлеуметтанудан PhD, аға оқытушы
Нұр-Мүбарак Египет ислам
мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы қ.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Kathie Stromile Golden
PhD, саяси және әлеуметтік
ғылымдар профессоры,
Миссисипи аңғары
Мемлекеттік университеті
АҚШ, Итта Бена қ.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР……... 4
АНЫҚТАМАЛАР……..... 5
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР…….. 7
КІРІСПЕ……..... 8
1. ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ……... 30
1.1. Қазіргі әлеуметтануда медиацияны зерттеудің теориялық-концептуалдық тәсілдері……..... 30
1.1.1 «Медиация» ұғымының әлеуметтік қалыптасуы және трансформациясы: коммуникативтік рационалдылықтан әлеуметтік өзара әрекеттесу теорияларына дейін……..... 34
1.1.2 Отбасылық дауларды реттеудің әлеуметтік-құқықтық парадигмалары: қақтығыстық-нормативтік режимдер, құқықтық мәдениет және институционалдық реттеу тетіктері……..... 38
1.1.3 Медиация институционалданған тәжірибе ретінде: әлеумет-институционалдық талдау, әлеуметтік тәртіпті қолдау және отбасылық нормалардың қайта өндірілуі……..... 40
1.2. Отбасылық саладағы медиацияның халықаралық және ұлттық институционалдық контексті……...... 43
1.2.1 Шетелдердегі отбасылық медиация модельдері: салыстырмалы институционалдық талдау, құқықтық жүйелердің дифференциациясы және трансұлттық тәжірибе……..... 44
1.2.2 Қазақстандағы медиация дамуының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері: институционалдану, құрылымдық асимметрия және тәжірибелердің аймақтық вариативтілігі……..... 48
1.2.3 Отбасылық дауларды реттеуде медиатордың институционалдық мәртебесі мен әлеуметтік тиімділігін әлеуметтанулық бағамдау…….. 58
1.3 Медиация және отбасылық қатынастар бойынша зерттеулерді библиографиялық талдау нәтижелері..... 63
1.3.1 Библиометриялық және контент-талдау әдістемесі..... 63
1.3.2 Отбасылық медиация саласындағы жарияланым белсенділігінің сандық тенденциялары..... 67
1.3.3 Отбасылық медиацияны зерттеудің тұжырымдамалық бағыттары: тақырыптық карта және сапалы синтез..... 75
2. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАР ЖӘНЕ МЕДИАЦИЯ ТӘЖІРИБЕСІ: ЭМПИРИКАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ..... 86
2.1. Эмпирикалық зерттеудің әдіснамасы және дизайны…….... 86
2.1.1. Эмпирикалық зерттеу стратегиясы: ұғымдарды операционалдандыру, зерттеу сұрақтары, болжамдар және концептуалдық модель……..... 86

2.1.2 Деректерді жинау әдістері: құрылымданған сұхбат, тереңдетілген сұхбат, эксперттік сауалнама, институционалдық кейстерді талдау……..... 91
2.2. Отбасылық даулардың әлеуметтанулық талдауы……. 98
2.2.1 Отбасылық даулардың типологиясы: институционалдық сипаттама, әлеуметтік детерминанттар және қақтығыстық мінез-құлық модельдері…..... 98
2.2.2 Отбасылық даулардағы әлеуметтік акторлар: рөлдер, ресурстар, билік асимметриялары және дискурсивтік стратегиялар……..... 111
2.3. Қазақстандағы медиацияны қолданудың эмпирикалық тәжірибесі……... 120
2.3.1 Медиацияға қатысушылардың әлеуметтік профилдері және медиативтік кейстердің құрылымы……... 121
2.3.2 Медиаторлар тәжірибесі: кәсіби стандарттар, коммуникативтік техникалар және медиативтік ықпал ету модельдері……..... 124
2.3.3 Медиация тиімділігін бағалау: әлеуметтік әсерлер, медиативтік келісімдердің тұрақтылығы, табыстылық индикаторлары……..... 126
3. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫҢ ЭКСПЕРТТІК ТАЛДАНУЫ: ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ КЕДЕРГІЛЕР ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР.. 134
3.1. Отбасылық даулардың кең таралған түрлеріне эксперттік баға….... 134
3.1.1 Қақтығыстар құрылымы және олардың институционалдық маңыздылығы…….. 134
3.1.2 Отбасылық даулар динамикасындағы шиеленісті аймақтар мен әлеуметтік тәуекелдер……... 146
3.1.3. Сараптамалық бағалаулардағы медиация мен сот талқылауының арақатынасы……... 154
3.2. Қазақстандағы отбасылық медиацияның шектеулері, қиындықтары және даму бағыттары……... 157
3.2.1 Институционалдық кедергілер: құқықтық, ұйымдастырушылық және мәдени шектеулер……... 158
3.2.2 Дауды төмендетудің коммуникациялық стратегиялары мен тетіктері……...… 162
3.2.3 Әлеуметтік-мәдени тосқауылдар: құқықтық нигилизм, баламалы рәсімдерге сенімсіздік, патриархалдық тәжірибелер……..… 167
3.2.4 Даму перспективалары: медиация институтын жаңғырту, кәсіби қауымдастықтарды күшейту, әлеуметтік легитимділікті арттыру……..... 171
ҚОРЫТЫНДЫ..... 177
ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ..... 181
ҚОСЫМША..... 191

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Бұл диссертацияда келесі құжаттарға сілтеме жасалған:

1. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (2025.22.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

2. Медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өткізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрінің 2023 жылғы 14 маусымдағы № 244-НҚ бұйрығы

3. Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 20 желтоқсандағы № 84-VII ҚРЗ. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру және дауларды соттан тыс және сотқа дейінгі реттеу институттарын дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы

4. Еуропа Кеңесі Министрлер комитетінің мүше мемлекеттерге арналған отбасылық медиация туралы № R (98) 1 ұсынымы (Министрлер комитетінің 1998 жылғы 21 қаңтардағы 621-отырысында қабылданған). Страсбург: Еуропа Кеңесі, 1998. URL: https://rm.coe.int/rec-98-1e-on-family-mediation/1680a3b3ef

АНЫҚТАМАЛАР

Бұл диссертацияда келесі терминдер мен анықтамалар пайдаланылады:

Медиация – бұл үшінші тараптың, яғни дауға тікелей мүдделі емес, бейтарап, тәуелсіз және әділ тұлғаның қатысуымен жүзеге асырылатын дауларды баламалы түрде реттеудің жаңа нысаны. Мұндай тарап ретінде медиатор әрекет етеді, ол дауласушы тараптарға немесе сот талқылауына қатысушыларға өзара келісімге келуге жәрдемдеседі. Бұл ретте дауды реттеу жөніндегі шешімді қабылдау үдерісі мен оны шешу шарттары толықтай тараптардың өз бақылауында болады.

Медиатор – екі тараптың ешқайсысының өкілі болып табылмайтын, тәуелсіз әрі бейтарап тұлға, ол дауға қатысушы тараптар арасында келісімге қол жеткізу мақсатында медиация рәсімін ұйымдастыру және өткізу жөніндегі қызметті жүзеге асырады.

Медиациялық келісім – медиация рәсімінің нәтижесінде дауласушы тараптар арасында қол жеткізілген, олардың өзара уағдаластықтарын білдіретін және дауды сотқа жүгінбей реттеуге бағытталған жазбаша келісім.

Отбасы – туыстық, некелік немесе асырап алу қатынастары арқылы байланысқан адамдардан тұратын, эмоциялық байланыстарды, өзара жауапкершілікті және белгілі бір нормалар мен құндылықтар жүйесі аясындағы әлеуметтік рөлдерді бөлісетін бастапқы әлеуметтік топ ретінде сипатталатын іргелі әлеуметтік институт. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, отбасы әлеуметтенудің, ұрпақ жалғастығының және әлеуметтік бақылаудың негізгі агенті болып табылады, ол мәдени дәстүрлердің, әлеуметтік бірегейліктің және әлеуметтік сабақтастықтың ұрпақтан ұрпаққа берілуін қамтамасыз етеді. Отбасы бір мезгілде жеке эмоциялық орта әрі қоғамның құрылымдық элементі ретінде қызмет атқарып, адамдар арасындағы және оларды кең әлеуметтік жүйелермен байланыстыратын қатынастарды реттейді.

Отбасылық дау – отбасы мүшелері арасындағы қарама-қайшы мүдделердің, құндылықтардың, ұстанымдар мен күтілімдердің дауласуымен сипатталатын әлеуметтік өзара әрекет формасы, ол ішкі отбасылық қатынастардың үйлесімінің бұзылуына және даудың туындауына алып келеді.

Отбасылық медиация – неке-отбасылық қатынастардан туындайтын дауларды реттеуге қолданылатын медиацияның ерекше түрі, оның негізгі мақсаты тараптар арасындағы ынтымақтастықты сақтау және балалардың мүдделерін қорғау болып табылады.

Медиацияның әлеуметтік институты – қоғам мен мемлекет тарапынан мойындалған және қолдау көрсетілетін, дауларды бейбіт жолмен реттеуге бағытталған қызметті реттейтін нормалардың, ережелердің, ұйымдардың және кәсіби тәжірибелердің жиынтығы.

Дау – өзара әрекетке қатысушылардың үйлеспейтін мақсаттарды көздеп, оларға көбінесе қарсы тұру арқылы қол жеткізуге ұмтылатын әлеуметтік өзара байланыс формасы.

Дауды реттеу – тараптар арасындағы дауды сотқа жүгінбей, келіссөздер, медиация немесе дауларды баламалы түрде реттеудің өзге де нысандары арқылы шешу үдерісі.

Дауларды баламалы түрде реттеу – сот жүйесінен тыс жүзеге асырылатын дауларды реттеуге бағытталған рәсімдердің жиынтығы, оның ішінде медиация, арбитраж, келіссөздер, татуластыру комиссиялары және басқа да нысандар қамтылады.

Медиацияның құпиялылығы – медиация рәсімі барысында медиатор мен тараптар алған барлық ақпараттың қатысушылардың келісімінсіз жария етілмеуін білдіретін қағидат.

Медиацияның еріктілігі – тараптар мен медиатордың медиация үдерісіне қатысуы тек өз еріктерімен жүзеге асырылатынын білдіретін негізгі қағидат.

Татуластыру рәсімі – медиатордың жәрдемдесуімен тараптардың даулы мәселелер бойынша өзара келісімге келуіне бағытталған әрекеттер жиынтығы.

Отбасының әлеуметтік құндылықтары – қоғамда отбасының әлеуметтенудің негізгі институты, мәдениетті сақтаудың, ұрпақ жалғастығының және эмоциялық қолдаудың маңызды көзі ретіндегі мәні туралы орнықты түсініктер.

Отбасы институты – қоғамның моральдық және құқықтық нормаларымен реттелетін, жеке және туыстық қатынастарды ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан формасы.

Қақтығыс – бұл жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар немесе ұйымдар арасындағы мүдделердің, құндылықтардың, қажеттіліктердің, мақсаттардың не көзқарастардың қарама-қайшылығы негізінде туындайтын әлеуметтік өзара әрекеттесудің шиеленіскен формасы.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР – Қазақстан Республикасы
ҚРЗ – Қазақстан Республикасының Заңы
ДБТР – Дауларды баламалы түрде реттеу
ҚР ӘРПК – Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі
ҚР АПК – Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі
ҮЕҰ – Үкіметтік емес ұйым
БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы
ЭЫжДҰ – Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы
ҚР ҮҚ – Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы
ОМжТ – Отбасылық медиация және татуластыру
ӘҚП – Әлеуметтік-құндылықтық параметрлер
МҰКҚ – Медиаторлардың уәкілетті ұлттық кәсіби қауымдастығы
ХҚКО – Халыққа қызмет көрсету орталығы
ММЖС – Медиация мәселелері жөніндегі сарапшы
ЗТ – Заңды тұлға
ЖТ – Жеке тұлға
БДР – Баламалы дауларды реттеу

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамалары. Диссертациялық зерттеу Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеуде медиация институтының қалыптасуы, тиімділігі және қолдану ерекшеліктерін кешенді талдауға арналған. Жұмыс отбасылық қатынастардың трансформациясы, сот жүктемесінің артуы, медиацияның әлеуметтік-психологиялық артықшылықтары және балалардың мүддесін қорғау сияқты негізгі факторларды ескере отырып, медиацияның ұлттық құқықтық жүйедегі орны мен әлеуетін айқындайды. Зерттеу шеңберінде медиацияның нормативтік базасы, институционалдық даму деңгейі, тәжірибелік қолданылу тиімділігі және оны тежейтін факторлар қарастырылып, отбасылық дауларды баламалы жолмен реттеу тетіктерін жетілдіру бойынша ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар әзірленеді.

Зерттеудің өзектілігі. Қазақстанда отбасылық дауларды реттеуде медиация институтын зерттеудің өзектілігі демографиялық, әлеуметтік-құқықтық және институционалдық факторлардың жиынтығымен айқындалады. Олар қоғамда отбасы ішіндегі дауларды тиімді, адамгершілікке негізделген және ұзақ мерзімді реттеу тетіктеріне деген жоғары сұранысты қалыптастырады.

Біріншіден, қазіргі отбасы қатынастарының динамикасы олардың тұрақсыздыққа және қақтығыстық ахуалдың өсуіне бейім екенін көрсетеді. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес, соңғы жылдары неке мен ажырасу көрсеткіштері айтарлықтай өзгермелі сипатқа ие. Атап айтқанда, 2020 жылы елде 128,8 мың неке тіркеліп, 48 мың ажырасу орын алған болса, 2021 жылы некелер саны 140,3 мыңға дейін артқанымен, ажырасу саны 22,5 мыңға дейін төмендеген. 2022 жылы бұл көрсеткіштер сәйкесінше 128,4 мың неке және 17,7 мың ажырасуды құрады. Ал 2023 жылы 123,6 мың неке тіркеліп, ажырасулар саны қайтадан 19,2 мыңға дейін өскен. Жалпы ажырасу коэффициенті 2023 жылы 1000 адамға шаққанда шамамен 2,6 деңгейінде қалыптасты [16], [39]. Аталған деректер отбасы институтының белгілі бір дәрежеде тұрақсыздану үрдісін көрсетеді, яғни ажырасу деңгейі толық төмендеу емес, толқымалы сипатта дамуда. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының мәліметтері бойынша, азаматтық істер құрылымында отбасылық-құқықтық даулардың үлесі шамамен 12–15%-ды құрайды. Бұл олардың тек әлеуметтік маңыздылығын ғана емес, сонымен бірге сот жүйесіне түсіретін жүктемесінің жоғары екенін де айқындайды [112].

Осылайша, ұсынылған статистикалық мәліметтер отбасы саласындағы қақтығыстардың сақталып отырғанын және олардың жүйелі сипатқа ие екенін көрсетеді. Бұл өз кезегінде дауларды реттеудің баламалы тәсілдерін, соның ішінде медиация институтын кеңінен қолдану қажеттілігін негіздейді.

Постмодерн дәуірінде отбасы тұрақты институттан гөрі рефлексивті әлеуметтік жобаға айналып, индивидуализация процестері, гендерлік рөлдердің өзгеруі, экономикалық тұрақсыздық және өмірлік траекториялардың күрделенуі

ықпал етуде. Соның салдарынан балалардың тұратын жерін айқындау, алимент өндіру, мүлікті бөлу сияқты даулар жеке мәселелер шеңберінен шығып, қоғамдағы тұрақтылық, балалардың амандығы және сот билігіне деген сенім секілді жалпыұлттық құндылықтарға әсер ететін факторға айналып отыр. Дәстүрлі соттық қарау моделі нормативтік заңдылыққа сүйенетініне қарамастан, отбасы дауларының психологиялық және коммуникативтік табиғатын ескеру мүмкіндігінің шектеулі екені байқалады. Соттағы айтыс-тартысқа негізделген үрдіс тараптардың дауларын күшейтіп, билік асимметриясын бекітіп, әсіресе балаларды бірлесіп тәрбиелеуді жалғастыратын отбасыларда қарым-қатынастардың одан әрі бұзылуына әкеледі.

Екіншіден, халықаралық және отандық тәжірибеде отбасылық медиацияға деген қызығушылық артып келеді. Медиация еріктілік, бейтараптық, құпиялылық және тараптардың өзін-өзі анықтау қағидаттарына негізделген құрылымданған келіссөздер процесі ретінде қарастырылады. Оның басты мақсаты – дауды тереңдетпей, келісімге келу және әлеуметтік байланыстарды сақтау. Қазақстанда медиацияны дамытуға бағытталған нормативтік және институционалдық база қалыптасуда, алайда халықтың ақпараттануының төмендігі, аймақтық теңсіздіктер және азаматтардың сотқа басымдық беруі бұл институттың тиімділігін шектейді.

Үшіншіден, ресми статистикалық деректер медиация институтының отбасылық дауларды реттеудегі рөлінің айтарлықтай артқанын көрсетеді. Қазақстанда медиация белсенді дамып келеді: 2023 жылы елде шамамен 400 мыңға жуық даулар медиация арқылы шешілген, оның ішінде 50%-ы отбасылық-тұрмыстық қатынастарға қатысты істерді құрайды. Сонымен қатар, ҚР Жоғарғы Соты деректеріне сәйкес, сот тәжірибесінде медиация және өзге де татуластыру рәсімдері арқылы аяқталған азаматтық істер саны артып, 61 мыңнан 76 мыңға дейін өскен. Жалпы алғанда, медиациялық істердің 40–46%-ға жуығы татуласу арқылы аяқталады [39]. Бұл көрсеткіштер медиацияның сот жүйесіне түсетін жүктемені азайтудағы және тараптар арасындағы отбасылық дауды төмендетіп, әлеуметтік бейімделуін жақсартудағы тиімді құралға айналып келе жатқанын дәлелдейді.

Төртіншіден, медиацияның балалардың құқықтары мен психоэмоционалдық әл-ауқатын қорғаудағы рөлі зерттеу өзектілігін одан әрі күшейтеді. Отбасылық даулардың басым бөлігінде кәмелетке толмаған балалардың тағдыры шешілетіндіктен, дауды реттеу тәсілі олардың психологиялық денсаулығына, ата-аналармен қарым-қатынасына және болашақ әлеуметтік ортаға бейімделуіне тікелей әсер етеді. Сарапшылар медиация ата-аналар арасындағы дауды азайту, конструктивті қарым-қатынасты қалпына келтіру және баланың мүддесін бірінші кезекке қою сияқты жағымды орта қалыптастыратынын атап өтеді. Халықаралық стандарттар да отбасылық дауларда баланың мүддесін барынша қорғауға бағытталған баламалы тәсілдерді қолдауға шақырады. Осылайша, Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеуде медиацияны ғылыми тұрғыдан зерттеу құқықтық

модернизация, отбасы қатынастарының трансформациясы және бала мен отбасы мүдделерін қорғаудың тиімді тетіктерін іздеу контекстінде өзекті болып табылады.

Зерттеудің даму дәрежесі. Отбасылық дауларды реттеудегі медиация мәселесінің ғылыми тұрғыдан зерттелуі қақтығыс, әлеуметтік өзара әрекеттесу және оны реттеудің институционалдық тетіктері туралы түсініктердің эволюциясын бейнелейтін бірнеше теориялық және қолданбалы бағыттар шеңберінде қалыптасты. Әдебиеттерді талдау классикалық теориялық негіздерді, заманауи пәнаралық тәсілдерді, сондай-ақ медиация мен отбасылық дауларға арналған зерттеулерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Даулар мен медиацияны әлеуметтік теориялық контексте зерттеу.

Отбасылық даулар мен оларды реттеу тәсілдерін талдаудың теориялық негіздері классикалық әлеуметтік теорияларда қалыптасты. É. Durkheim [2] дауды әлеуметтік интеграция мен нормативтік тұрақтылыққа қауіп төндіретін әлеуметтік факт ретінде сипаттап, оны реттейтін институционалдық механизмдердің қалыптасуына ықпал ететін құбылыс ретінде қарастырады. T. Parsons [1] құрылымдық функционализм тұрғысынан дауды әлеуметтік жүйенің дисфункциясы ретінде түсіндіреді және оларды еңсеру арқылы әлеуметтік тепе-теңдікті қалпына келтіру қажеттігін атап көрсетеді. L. Coser мен R. Dahrendorf-тің конфликтология бағытындағы зерттеулері дауды әлеуметтік үдеріс ретінде қарастырады, ол институционалданған нысандар арқылы деструктивті қайшылықтарды басқарылатын және конструктивті трансформацияға айналдыратын құралға айналуы мүмкін. Бұл теориялық тәсілдер медиацияны формалды иерархиялық билік құрылымдарынан тыс, баламалы дауларды реттеудің әлеуметтік және институционалдық механизмі ретінде түсінудің негізін құрайды.

2. Коммуникативтік және интеракционистік тәсілдер

Медиацияны талдаудың маңызды теориялық негіздерінің бірі J. Habermas-тың коммуникативтік әрекет теориясы, онда келісімге мәжбүрлеу арқылы емес, рационалды диалог пен тараптардың дәлелдерін өзара мойындау арқылы қол жеткізіледі. Осы тұрғыдан медиация коммуникативтік рационалдылықтың институционалдық рәсімделген формасы ретінде интерпретацияланады.

Символдық интеракционизм идеялары дауды рөлдер, әлеуметтік күту мен сәйкестіктер арқылы талдауға мүмкіндік береді, ал медиация бұл мәндерді қайта құруға және коммуникациялық сценарийлерді өзгертуге бағытталған әлеуметтік кеңістік ретінде көрінеді.

3. Институционалдық және әлеуметтік тәжірибелер теориясы

Медиацияны әлеуметтік институт ретінде қарастыруға P. Berger мен T. Luckmann [8] еңбектері үлес қосқан, олар институционалдануды қайталанатын тәжірибелер арқылы легитимизацияланған әлеуметтік шындық ретінде сипаттайды. Осы тұрғыдан медиация мүдделерді келісу процесінде институционалданған тәжірибе, нормативтік және мәдени қолдауға ие әлеуметтік тәжірибе. P. Bourdieu [10] тұжырымдамалары медиатордың символдық және кәсіби капиталын, сондай-

ақ габитус пен әлеуметтік контексттің отбасылық даулар динамикасына ықпалын бағалауға мүмкіндік береді. N. Luhmann [8] жүйелік теориясы медиацияны әлеуметтік күрделілікті төмендету және эмоциялық жүктемесі жоғары даулы коммуникацияны басқарылатын нысандарға қайта өңдеу тетігі ретінде қарастырады.

4. Заманауи зерттеулер және дауларды баламалы түрде реттеу

Халықаралық зерттеулер медиацияның институционалдық модельдерін, кәсіби медиатор рөлін және медиация мен сот рәсімдерін салыстырмалы талдауды қарастырады [Folberg, 24; Bagshaw, 48; Boulding, 23]. Отбасылық медиация - ажырасу, қамқоршылық, алимент және мүлікті бөлу сияқты жағдайларда даудың өршуін төмендетуге бағытталған мамандандырылған тәжірибе ретінде сипатталады [28, 49, 101]. Сыни тұрғыдағы зерттеулер [Behounek, Hughes Miller, Astor, 13] билік асимметриясы, гендерлік теңсіздік, зорлық-зомбылық және тараптардың құрылымдық осалдығы жағдайында медиацияның шектеуліктерін қарастырады, әлеуметтік контекст пен медиатордың кәсіби жауапкершілігін бағалаудың маңыздылығын көрсетеді [114].

5. Қазақстандық контекст

Қазақстандық және посткеңестік зерттеулерде медиация көбіне құқықтық және институционалдық аспектілерге бағытталған. Бұл зерттеулер медиацияның нормативтік-құқықтық негіздері, сот жүйесіне енгізу механизмдері мен құқықтық қолдану тәжірибесін талдайды [16, 17, 18]. Кейбір жұмыстар медиацияның мәдени-тарихи алғышарттарына, соның ішінде билер институты мен қазақ дәстүріндегі татуластыру тәжірибесіне назар аударады [17, 96, 99].

Дегенмен де, әдебиеттерді талдау көрсеткендей, келесі бағыттар жеткілікті деңгейде қарастырылмаған: (1) отбасылық медиацияны эмпирикалық деректерге сүйене отырып әлеуметтік зерттеу; (2) медиаторлардың кәсіби дискурсы мен рөлді интерпретациясы; (3) отбасылық медиацияның аймақтық бөліністегі институционалдық нысандарын зерттеу; (4) медиация мен сотты тәжірибелі сарапшылардың көзқарасы негізінде салыстырмалы талдау; (5) отбасылық қатынастарды сақтау мен даулардың әлеуметтік зиянын азайтудағы медиацияның әлеуметтік рөлін бағалау. Қорытындылай келе, қолданыстағы зерттеулер Қазақстанда отбасылық медиацияны әлеуметтік институт және әлеуметтік тәжірибе ретінде кешенді талдауға жеткілікті мүмкіндік бермейді. Бұл диссертацияның ғылыми жаңалығын және зерттеудегі маңыздылығын айқындайды.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Қазақстан жағдайында медиацияны отбасылық дауларды реттеу институты мен тәжірибесі ретінде кешенді әлеуметтік тұрғыдан талдау, сондай-ақ оның әлеуметтік-мәдени, институционалдық және коммуникативтік ерекшеліктерін, тиімділік факторлары мен қазіргі қазақстандық қоғам жағдайында қызмет ету шектеулерін айқындау болып табылады. Зерттеу мақсатына жету үшін төмендегідей **зерттеу міндеттері** қойылды:

1. Отбасылық даулардың табиғатын түсіндіретін негізгі әлеуметтік, құқықтық және пәнаралық теорияларды – қақтығыс теорияларының классикалық үлгілерін, коммуникативтік, институционалдық және сыни тәсілдерді жүйелеу және талдау.

2. Отбасылық қатынастардың трансформациясы жағдайында медиацияны әлеуметтік институт, коммуникативтік тәжірибе және әлеуметтік байланысты қалпына келтіру тетігі ретінде қарастыратын концептуалдық тәсілдерді айқындау.

3. Халықаралық деңгейдегі отбасылық медиация үлгілерін талдап, олардың институционалдық ерекшеліктерін, нормативтік қағидаттарын және тиімділік салаларын анықтау, сонымен қатар Қазақстан жағдайында бейімдеуге болатын тәжірибелерді негіздеу.

4. Қазақстандағы отбасылық медиация институтының қазіргі жай-күйін сипаттау: нормативтік-құқықтық база, институционалдық инфрақұрылым, аймақтық айырмашылықтар, қарқын, кедергілер және даму әлеуеті.

5. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық даулардың сипатын, таралу деңгейін және негізгі әлеуметтік-демографиялық детерминанттарын айқындау, соның ішінде тараптардың мінез-құлықтық стратегиялары мен дауларды реттеу тәсілдерін талдау.

6. Халықтың медиация туралы хабардарлық деңгейін, медиаторларға жүгіну тәжірибесін және медиатордың бейтарап үшінші тарап ретіндегі рөлін бағалау.

7. Отбасылық медиацияның әлеуметтік тиімділігін кешенді бағалау: медиативтік келісімдердің тұрақтылығы, сенім деңгейін анықтайтын факторлар, міндетті және ерікті медиацияға қатысушылардың көзқарастары.

8. Сарапшылардың кәсіби интерпретацияларын талдау негізінде медиаторлар тәжірибесіндегі отбасылық даулардың типологиясын, оларды реттеудің негізгі сценарийлерін, сондай-ақ институционалдық, мәдени, кәсіби және ақпараттық шектеулерді анықтау және осы негізде Қазақстандағы отбасылық медиацияны жетілдіруге арналған ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу нысаны – қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық даулар мен оларды реттеу үдерістері.

Бұл үдерістер қоғамдағы жаңару, құндылықтардың әртүрлілігі, институттардың жіктелуі және адамдар арасындағы өзара әрекеттесу түрлерінің көбеюі жағдайында жүзеге асатын күрделі әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Отбасылық даулар әлеуметтік құрылымдар мен агенттердің өзара әрекеттесуінде пайда болатын нормативтік шиеленістердің, гендерлік келісімдердің өзгеруінің және отбасы институтының трансформациялық динамикасының эмпирикалық көрінісі ретінде қарастырылады. Эмпирикалық зерттеу нысандары ретінде әлеуметтік сауалнамаға Қазақстан Республикасының некедегі, бұрын некеде болған немесе отбасылық дауларды бастан өткерген азаматтар, сондай-ақ сараптамалық сұхбаттарға кәсіби медиаторлар, медиация орталықтарының басшылары, медиатор-тренерлер, сот жүйесінің, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың өкілдері қамтылды. Бұл респонденттер медиация

институтының тәжірибелік өрісін, мамандану деңгейін, институционалдық шынайылығын және қоғамдық қабылдануын талдауға мүмкіндік беретін көпдеңгейлі дереккөздер жүйесін құрайды.

Зерттеу пәні – Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудің әлеуметтік институты және тәжірибелік тетігі ретіндегі медиация табылады.

Бұл тұрғыда медиация институционалданған әлеуметтік тәжірибе, құқықтық және мәдени нормаларды келісу алаңы, сондай-ақ дауды трансформациялау механизмі ретінде қарастырылады.

Пәндік талдау медиация институтының келесі құрамдас аспектілерін қамтиды: (1) оның институционалдық және реттелу режимдері; (2) медиатордың кәсіби-этикалық ролі, коммуникативтік үлгісі және делдалдық функциялары; (3) отбасылық даулар контексіндегі медиацияның қолданылу үлгілері (модальділігі, кезеңдік құрылымы, процедуралық сценарийлері); (4) медиацияның тиімділігіне, таралуына және легитимділігіне ықпал ететін әлеуметтік, мәдени, құндылықтық және символикалық факторлар; (5) медиация мен соттық реттеудің институционалдық бәсекелестігі және функционалдық бір-бірін өзара толықтыру.

Диссертациялық жұмыс барысында төмендегідей **зерттеу сұрақтары** қойылды:

1**.** Отбасылық даулардағы медиацияны ғылыми тұрғыдан талдау үшін қандай теориялық, әлеуметтік және институционалдық парадигмалар (қақтығыс теориялары, коммуникативтік әрекет теориясы, институционалдық жүйелер теориясы, әлеуметтік конструктивизм және мәдени медиаторлық модельдер) ең релевантты болып табылады және медиацияның әмбебап әрі мәдени-спецификалық функциялары трансұлттық тәжірибеде қалай көрініс табады?

2. Қазақстандағы отбасылық даулардың құрылымдық сипатын, мәдени-көпқабатты табиғатын және медиация институтының институционалдық қалыптасуы мен дамуын анықтайтын әлеуметтік, мәдени және тарихи-құрылымдық детерминанттар қандай және олар нормативтік реттеу, кәсіби медиаторлық орта мен институционалдық консолидацияны шоғырландыруды қалай қалыптастырады?

3. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық даулардың пайда болуына, эскалациялық динамикасына және нәтижелеріне ықпал ететін негізгі әлеуметтік-демографиялық, мінез-құлықтық, психологиялық және мәдени-перцептивтік қабылдау факторлары қандай және олар отбасы институтының өзгерісі мен дауларды реттеу тәжірибесіне қалай әсер етеді?

4. Қазақстан халқы медиацияны отбасылық дауларды реттеудің институционалдық тетігі ретінде қалай қабылдайды, оның әлеуметтік легитимдігі мен сенімділігі қалай қалыптасады, сондай-ақ кәсіби медиаторлар медиацияның рөлін, агенттік функцияларын және сот талқылауымен салыстырғандағы артықшылықтары мен шектеулерін қалай түсіндіреді? Сонымен қатар, Қазақстандағы отбасылық медиация институтының тиімділігін шектейтін құрылымдық, мәдени, кәсіби және ақпараттық кедергілер қандай және сарапшылар

институционалдық және кәсіби дамуды қамтамасыз ету үшін қандай стратегиялық бағыттарды басым деп санайды?

Диссертациялық жұмыстың **болжамдары**:

Н1. Отбасылық даулардағы медиацияның тиімділігі тікелей институционалдық реттелу деңгейіне, медиатордың кәсіби құзыреттілігіне және коммуникативтік ұтымды әрекеттің іске асуына тәуелді. Медиацияның әмбебап функциялары (дауды жұмсарту, коммуникациялық арналарды қалпына келтіру, әлеуметтік интеграцияны қолдау) мәдени контекске қарай әртүрлі көрініс табады, ал медиатордың тәжірибесі мен рөлі медиация тиімділігін айтарлықтай қалыптастырады.

Н2. Отбасылық даулардың жиілігі, күрделілігі және медиативтік қатынастарға ашықтық әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар, тұлғаның мінез-құлықтық стратегиялары және психологиялық бейімделу деңгейлері арқылы түсіндіріледі. Халықтың медиацияға сенімі мен қолдануға дайындылығы медиатордың бейтараптығына, ақпараттану деңгейіне, әлеуметтік капиталдың сапасына және сот жүйесіне деген сенімге байланысты қалыптасады.

Н3. Қазақстандағы отбасылық даулардың сипаты және медиация институтының даму деңгейі әлеуметтік құндылықтардың көптүрлілігімен, гендерлік қатынастардағы өзгерістермен, дәстүрлі және жаңа нормалардың қайшылығымен сипатталады. Сонымен қатар, мәдени-патриархалдық нормалар мен құқықтық нигилизм медиацияны қабылдау деңгейін, әлеуметтік легитимдігін және институционалдық тұрақтылығын айтарлықтай шектейді.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі. Бұл диссертациялық зерттеу дау, коммуникация, агенттік–құрылымдық өзара ықпал және институционалдық реттелу жөніндегі әлеуметтік теорияларды медиация мен дауларды баламалы реттеу саласындағы заманауи пәнаралық тәсілдермен ұштастыратын кешенді теориялық-әдіснамалық тұжырымдамаға сүйенеді. Бұл тұжырымдама медиацияны тек заңдық рәсім ретінде ғана емес, сонымен бірге қазіргі қоғамдағы отбасы ішіндегі қарым-қатынас ерекшеліктерін, құндылықтардың әртүрлілігін және әлеуметтік нормаларды қамтитын әлеуметтік тәжірибе ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Теориялық негізі бірнеше ірі әлеуметтік-ғылыми дәстүрлерге негізделеді.

Біріншіден, әлеуметтік қақтығыстың классикалық теориялары отбасылық дауларды әлеуметтік өзара әрекеттестіктің құрылымдық элементі ретінде талдауға мүмкіндік береді. E. Durkheim мен T. Parsons еңбектеріне сүйенсек, отбасылық дау – *нормативтік үйлесімділікке сын* тудыратын және *әлеуметтік интеграцияның күйін көрсететін* феномен. Қақтығысқа бағдарланған теориялық перспективалар дауды тек деструктивті құбылыс емес, *әлеуметтік өзгерістің әлеуетті катализаторы* ретінде қарастырады. Осы тұрғыда медиация әлеуметтік дауды *басқарылатын, институционалданған, зорлықсыз трансформацияға* айналдыратын механизм ретінде пайымдалады.

Екіншіден, зерттеу коммуникативтік және интеракционистік тәсілдерге негізделеді. J. Habermas ұсынған *коммуникативтік әрекет теориясы* медиацияны стратегиялық мүдде емес, өзара түсіністік пен рационалды диалогқа бағытталған әлеуметтік кеңістік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Символдық интеракционизм қағидаттары отбасылық даулардың мәндік шиеленістерден, рөлдік күтулер мен сәйкестіктерден туындайтынын, ал медиация бұл мәндерді қайта түсіндіруге және әрекеттесу шеңберлерін жаңғыртуға ықпал ететінін көрсетеді.

Үшіншіден, институционалдық және тәжірибеге бағытталған теориялар медиацияның әлеуметтік институт ретіндегі қызметін түсіндіреді. P. Berger мен N. Lukman *әлеуметтік шындықты құрастыру* тұжырымдамасына сүйене отырып, медиация легитимацияланған, кәсібилендірілген және нормативтік жағынан бекітілген әлеуметтік тәжірибе болып табылады. P. Bourdieu *символдық капитал*, *габитус* және *өріс* тұжырымдамалары медиатордың рөлін әлеуметтік мойындалған, кәсіби және моральдық беделі бар субъект ретінде түсіндіруге жол ашады. N. Lukman жүйелік теориясы медиацияны *әлеуметтік күрделілікті төмендететін*, *коммуникациялық жүйені тұрақтандыратын*, эмоционалды жүктемесі жоғары дауларда артық шиеленісті сүзгілеуге мүмкіндік беретін механизм ретінде сипаттайды.

Сонымен қатар, баламалы дауларды реттеу саласындағы заманауи пәнаралық зерттеулер отбасылық медиацияның *алдын алу, қалпына келтіру* функцияларын айқындайды. Сыни тәсілдер биліктегі өзгерістер, мәдени шектеулер, еріктілік шекараларының ауысуы, гендерлік теңсіздік сияқты факторларды ескере отырып, медиацияның әлеуеті мен тәуекелдерін толықтыра түседі. Бұл теориялық перспектива медиацияның Қазақстан жағдайындағы институционалдық әлеуетін бағалауға негіз болады.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу *аралас әдіс* стратегиясына сүйенеді, яғни сандық және сапалық тәсілдердің триангуляциясы қолданылады. Сандық компонент Қазақстан азаматтары арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама – отбасылық даулардың таралуын, құрылымын, мінез-құлықтық стратегияларын, медиацияның легитимділігі мен қабылдануын жүйелі эмпирикалық деңгейде талдауға мүмкіндік береді. *Сандық деректер* – әлеуметтік-демографиялық айнымалылар мен медиацияға қатысты көзқарастар арасындағы корреляциялық үлгілерді анықтауға бағытталған. *Сапалық компонент* – кәсіби медиаторлар мен институционалдық құрылым өкілдерімен жүргізілген жартылай құрылымданған сараптамалық сұхбаттар, медиация тәжірибелерінің кәсіби дискурсын, рөлдік интерпретацияларды, институционалдық логикаларды және нормативтік түсіндірмелерді талдауға мүмкіндік береді. Сапалық деректер *тақырыптық кодтау*, *дискурстық талдау* және *интерпретативті феноменологиялық әдістер* арқылы өңделеді.

Сандық және сапалық тәсілдердің триангуляциясы деректердің сенімділігін арттырып, медиацияны *көпдеңгейлі әлеуметтік үдеріс* ретінде талдауға жағдай

жасайды: бір жағынан, құрылымдық факторлар, екінші жағынан, агенттік әрекеттер мен интеракция динамикасы ескеріледі. Жалпы алғанда, зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі отбасылық медиацияны әлеуметтік институт, мәдени-символдық тәжірибе және дауларды реттеудің коммуникациялық тетігі ретінде кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл медиацияның Қазақстан жағдайында қалай жұмыс істейтінін, азаматтар мен мамандар оны қалай қабылдайтынын және оның дамуын айқындайтын әлеуметтік, мәдени және институционалдық факторларды тереңінен ашуға берік талдаулық платформа қалыптастырады.

Зерттеудің эмпирикалық базасы мен әдістері. Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық базасы әдіснамалық триангуляцияны қамтамасыз ететін және Қазақстандағы отбасылық медиацияны жан-жақты әлеуметтік тұрғыдан талдауға мүмкіндік беретін көпқырлы зерттеу стратегиялары негізінде қалыптастырылды. Отбасылық медиация саласындағы зерттеулердің теориялық негіздері мен халықаралық үрдістерін зерделеу мақсатында рецензияланатын академиялық әдебиеттің негізгі дереккөзі ретінде Scopus дерекқоры пайдаланылып, жүйелі библиографиялық талдау жүргізілді. Scopus дерекқоры пәндердің кең қамтылуымен, индекстеудің жоғары стандарттарымен және халықаралық салыстырмалы зерттеулер үшін өзектілігімен ерекшеленетіндіктен таңдап алынды. Жарияланымдарды іріктеу және алып тастау SPIDER әдіснамасына сәйкес жүзеге асырылды, ол келесі элементтерді қамтиды:

– зерттеу іріктемесі (Sample);
– зерттелетін құбылыс (Phenomenon of Interest);
– зерттеу дизайны (Design);
– бағалау және зерттеу түрі (Evaluation, Research type).

Аталған әдіснама әлеуметтік зерттеулердегі жүйелі шолулар үшін қолайлы болып табылады. SPIDER құрылымы іздеу сұранымдарын нақтылау, аннотацияларды іріктеу және отбасылық медиация, дауларды реттеу мен институционалдық талдауға қатысы жоқ жарияланымдарды алдын ала белгіленген критерийлер негізінде алып тастау үшін қолданылды. SPIDER алгоритмінің егжей-тегжейлі сипаттамасы мен оны енгізу, қайта алып тастау критерийлері 5-кестеде ұсынылған, ал жалпы алгоритмі В қосымшасында берілген. Библиометриялық деректер RStudio бағдарламалық ортасында өңделіп, талданды. Библиографиялық талдау ғылыми-метрикалық зерттеулерде кеңінен қолданылатын базалық R пакеттерінің көмегімен жүзеге асырылды. Пайдаланылған пакеттердің толық тізімі, скрипттер және библиометриялық талдауды іске қосудың кезеңдік нұсқаулығы Г қосымшасында келтірілген.

Зерттеудің сандық құрамдас бөлігі Қазақстан Республикасының азаматтары арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнамаға негізделеді. Деректер жинау 2024 жылғы наурыз айынан 2024 жылғы қыркүйек айына дейін халықтың негізгі әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларын көрсетуге бағытталған квоталық

іріктеме арқылы жүзеге асырылды. Сауалнама лицензияланған Sogolytics цифрлық онлайн-платформасы (https://www.sogolytics.com/online-survey-tool/) арқылы өткізілді, бұл деректерді стандартталған түрде жинауды, респонденттердің анонимдігін және этикалық талаптардың сақталуын қамтамасыз етті. Анкеталауды бастамас бұрын барлық респонденттер зерттеуге қатысуға келісімін беріп, сауалнаманы кез келген уақытта тоқтата алатыны туралы хабардар етілді. Сонымен қатар зерттеудің барлық құралдары № 818, IRB – A271 жергілікті этикалық комитеттің сараптамасынан өтті (А қосымшасын қараңыз). Далалық зерттеу барысында барлығы 1314 анкета жиналды, алайда деректерді тазалау және сапаны бақылау рәсімдерінен кейін 1200 анкета жарамды деп танылып, қорытынды талдауға енгізілді. Сауалнама деректерінің статистикалық талдауы лицензияланған SPSS Statistics бағдарламасының 27-нұсқасын пайдалана отырып жүргізілді. Талдау рәсімдеріне сипаттамалық статистика, қиылысқан кестелер және әлеуметтік-демографиялық айнымалылар, даулардың сипаттамалары, медиация туралы хабардарлық деңгейі мен оны қолдануға қатынас арасындағы өзара байланыстарды анықтауға бағытталған инференциялық талдау, сондай-ақ регрессиялық талдау кірді. Сауалнама құралдарының барлығы этикалық сараптамадан өтті, ал анкетаның соңғы нұсқасы Б қосымшасында ұсынылған.

Зерттеудің сапалық компоненті Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан тартылған 19 кәсіби медиатормен жүргізілген жартылай құрылымданған сараптамалық сұхбаттардан тұрады. Іріктеме көлемі аналитикалық қанықтылық қағидатына негізделе отырып айқындалды және медиаторлардың кәсіби тәжірибесінің әртүрлілігін, соның ішінде құқықтық, психологиялық, педагогикалық және пәнаралық даярлығы бар мамандарды қамтиды. Кәсіби тәжірибесі мен білім деңгейі әртүрлі медиаторларды әдейі іріктеу–интерпретациялық шеңберлердегі, тәжірибелік тәсілдердегі және отбасылық медиацияға қатысты институционалдық көзқарастардағы айырмашылықтарды анықтау үшін қажет болды. Сараптамалық іріктеме туралы толық мәліметтер 3-тараудағы 23-кестеде ұсынылған. Барлық сұхбаттар қатысушылардың келісімімен аудиожазбаға түсіріліп, толықтай транскрипцияланды және сапалық талдауға тартылды. Кодтау және тақырыптық талдау сапалық деректерді талдауға арналған NVivo бағдарламалық қамтамасыз етуі арқылы жүргізілді. NVivo-ның аналитикалық құралдарына толық қолжетімділік екі апталық лицензиялық сынақ кезеңінде қамтамасыз етілді, бұл жүйелі кодтауды, категорияларды әзірлеуді және жағдайларды салыстырмалы талдауды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Сапалық талдау медиацияның кәсіби анықтамаларына, институционалдық нысандарына, отбасылық медиацияның кезеңдері мен сценарийлеріне, қабылданатын кедергілерге және институционалдық дамудың ұсынылатын бағыттарына қатысты қайталанатын тақырыптарды айқындауға шоғырландырылды.

Сапалық талдаудың толықтығын қамтамасыз ету мақсатында медиация қызметін тікелей пайдаланған 5 респондентпен жүргізілген жартылай

құрылымданған тереңдетілген сұхбаттардың нәтижелері де қарастырылды. Бұл қосымша эмпирикалық материал сараптамалық көзқарастарды «қатысушы тәжірибесі» деңгейінде нақтылауға мүмкіндік берді. Алынған деректер респонденттердің медиацияны ең алдымен отбасылық дауды жұмсартуға, тараптар арасындағы коммуникацияны қалпына келтіруге және өзара келісімге қол жеткізуге бағытталған икемді әлеуметтік механизм ретінде қабылдайтынын көрсетті. Сұхбат нәтижелері медиация процесінде «жеңімпаз–жеңілген» логикасының болмауы, шешім қабылдауда тараптардың белсенді қатысуы және жауапкершілікті өзара бөлісуі оның тиімділігінің негізгі факторлары ретінде бағаланатынын айқындады. Респонденттердің тәжірибесі медиацияның айқын психоәлеуметтік әсерін көрсетті: эмоциялық шиеленістің төмендеуі, өзара түсіністіктің артуы және жағдайды сабырлы қабылдаудың қалыптасуы байқалды. Осылайша, пайдаланушылардың тәжірибесіне негізделген нәтижелер сарапшылардың бағалауларымен үйлесіп, медиацияның тиімділігі оның институционалдық ұйымдасуымен қатар, коммуникативтік және эмоциялық реттеу әлеуетімен тікелей байланысты екенін эмпирикалық тұрғыдан дәлелдейді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Аталған диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы Қазақстандағы отбасылық медиацияны құқықтық, коммуникативтік, мәдени және институционалдық тетіктер тоғысында қызмет ететін дербес әлеуметтік институт ретінде және дауларды реттеу тәжірибесін әлеуметтік тұрғыдан кешенді талдаудан көрініс табады. Қолданыстағы зерттеулер медиацияны негізінен құқықтық қырынан қарастырса, бұл диссертация теориялық талдауды, библиометриялық картографиялауды, сандық сауалнама деректерін және сапалық сараптамалық сұхбаттарды біріктіретін көпдеңгейлі әлеуметтік құрылымды ұсынады.

Зерттеудің негізгі ғылыми жаңалықтары төмендегідей:

1. Зерттеу отбасылық медиацияның жүйелі әлеуметтік-концептуалдық үлгісін әзірледі. Бұл үлгі классикалық әлеуметтік қақтығыс теорияларын, J. Habermas ұсынған коммуникативтік әрекет теориясын, символдық интеракционизмді және P. Bourdieu-дің институционалдық әлеуметтануын біріктіріп, медиацияны реттеушілік, қалпына келтіруші және коммуникациялық функцияларды тоғыстыратын гибридті әлеуметтік-құқықтық институт ретінде теориялық тұрғыда жаңаша пайымдауға мүмкіндік берді. Осылайша, медиация тек құқықтық процедура ғана емес, әлеуметтік шынайылықтың институционалданған құрылымы ретінде ұғынылды.

2. Зерттеуде медиацияны құқықтық нормалар, мәдени-когнитивтік кодтар және күнделікті интеракциялық тәжірибелер қиылысында әрекет ететін әлеуметтік тәжірибе ретінде түсіндіретін бірегей талдаулық шеңберін ұсынды. Бұл шеңбер медиацияны даудың ушиуын тежейтін келіссөзге негізделген өзара әрекеттесу механизмі ретінде және ажырасудан кейінгі кезеңде қарым-қатынас капиталын

сақтауға мүмкіндік беретін әлеуметтік үйлестіру институты ретінде түсіндіруге жол ашты.

3. SPIDER әдіснамасын және RStudio ортасындағы библиометриялық талдау құралдарын пайдалану арқылы Scopus дерекқорына негізделген *отбасылық* медиация бойынша халықаралық ғылыми дискурстың көпдеңгейлі картасы жасалды. Зерттеу халықаралық ғылымда қалыптасқан жетекші тақырыптық кластерлерді, ғылыми мектептерді, негізгі авторлық желілерді, зерттеудің институционалдық орталықтарын және жаһандық трендтер мен олқылықтарды жүйелі түрде айқындап, Қазақстандық контексті осы дискурсқа енгізді.

4. Ғылыми айналымға Қазақстандағы отбасылық даулар мен медиацияға қатысты көпдеңгейлі жаңа эмпирикалық деректер енгізілді. 1200 респондент қамтылған әлеуметтік сауалнама халықтың медиацияға қатысты құндылықтық қабылдауын, институционалдық сенімін, қайшылықты мінез-құлық үлгілерін, әлеуметтік-демографиялық детерминанттарды және міндетті медиацияны қолдауға ықпал ететін факторларды айқындады. Бұл медиацияның *қазақстандық әлеуметтік* алаңдағы легитимділік профилін алғаш рет толыққанды сипаттады.

5. Кәсіби медиаторлармен жүргізілген сапалық сұхбаттар негізінде отбасылық даулардың интеракциялық типологиясы және медиацияның институционалдық-сценарийлік үлгілері жасалды. Бұл типология медиаторлардың рөлді түсіндірулері, тараптар арасындағы билік теңсіздігі, эмоционалды динамика, шешім қабылдау логикасы және аймақтық институционалдық шектеулер сияқты факторларды қамтитын кәсіби дискурсқа негізделді.

6. Медиация мен сот талқылауының салыстырмалы институционалдық талдауы жасалып, олардың шешім қабылдау рационалдылығы, жауапкершілік конфигурациялары, әлеуметтік салдарлары және интеракциялық логикасы бойынша жүйелі айырмашылықтары анықталды. Нәтижесінде медиация отбасылық дауларды реттеудің әлеуметтік тұрақтылықты қолдайтын, эмоционалды шиеленісті төмендететін және ұзақмерзімді қарым-қатынасқа негізделген тиімділік беретін автономды институт ретінде дәлелденді.

7. Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық инфрақұрылымы: сотқа дейінгі медиация, сот медиациясы, медиация орталықтары, кәсіби қауымдастықтар көпдеңгейлі талдаудан өтті. Институционалдық және мәдени тосқауылдар анықталып, медиацияның легитимділік, автономия, кәсібилену және институционалдық сенім параметрлерін күшейтетін дәлелді ұсыныстар әзірленді. Бұл ұсыныстар медиация институтының Қазақстандағы функционалдық орны мен жүйелік тиімділігін арттыруға бағытталған.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы тек Қазақстандағы отбасылық медиация бойынша жаңа эмпирикалық деректер алумен шектелмей, медиацияны құқықтық құрылымдар, мәдени мәндер, кәсіби тәжірибе мен күнделікті өзара әрекеттестік арқылы қалыптасатын күрделі әлеуметтік институт ретінде қайта пайымдайтын интеграцияланған әлеуметтік перспективаны ұсынуынан көрінеді. Сонымен қатар,

әлеуметтік зерттеу нәтижелері – ұлттық әлеуметтану ғылымына да, сондай-ақ трансформацияланушы қоғамдардағы медиация, отбасылық даулар және дауларды баламалы түрде реттеу жөніндегі халықаралық ғылыми дискурсқа да елеулі үлес қосады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қорғауға төмендегідей негізгі ғылыми тұжырымдар ұсынылады:

1. Қазіргі Қазақстан жағдайында отбасылық медиация тек баламалы құқықтық рәсім емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрғыдан институционалданған дауларды реттеу механизмі ретінде қарастырылуы тиіс. Эмпирикалық деректер медиацияның *интеракциялық, алдын алу және қалпына келтіру* функцияларын көрсетеді. Ажырасулар санының артуы, эмоционалды жіктелудің күшеюі және отбасылық даулардың көпфакторлы күрделенуі жағдайында медиация тараптарға өз мүдделерін ашық білдіруге, эмоционалдық шиеленісті реттеуге және өзара түсіністікті қалпына келтіруге мүмкіндік беретін құрылымдалған коммуникациялық алаң ретінде қызмет етеді. Медиация соттағы дауды қараудан айырмашылығы оның ынтымақтастыққа негізделуі, ерікті қатысуға сүйенуі және нәтижелер үшін ортақ жауапкершілікті көздеуі. Алынған деректер медиаторлық үдерістің *институционалдық легитимділігін*, әлеуметтік дауды төмендету және отбасылық қатынастарды қалпына келтірудегі тиімділігін растайды. Осылайша, медиация қазіргі Қазақстан жағдайында қоғамдағы бірлікті сақтауға көмектесетін және даулардың күшеюінің алдын алатын маңызды әлеуметтік институт болып табылады.

2. Зерттеу нәтижелері отбасылық даулар тек экономикалық немесе материалдық себептерге байланысты емес, *психологиялық, коммуникативтік және тұлғааралық факторлармен де байланысты* екенін көрсетті. Сандық сауалнама мен сараптамалық сұхбаттар эмоциялық түсінбеушіліктерді, жинақталған реніштті, кеңейтілген отбасы мүшелерінің араласуын және тиімсіз коммуникацияны негізгі драйверлер ретінде анықтады. Материалдық факторлар , эмоциялық үзіліс және дау орныққаннан кейін өзекті болады. Сонымен қатар, жоғары білім деңгейі *конструктивті қақтығысты басқару стратегияларымен* және медиацияға ашықтықпен корреляцияланғаны байқалды. Бұл қорытындылар отбасылық даулардың *әлеуметтік-мәдени табиғатын*, коммуникацияға бағытталған араласулардың рөлін және медиацияның *түпкі себептерді трансформациялаудағы әлеуетін* көрсетеді.

3. Медиацияның тиімді жұмыс істеуінің негізгі құрылымдық шарттары – қоғамдық хабардарлық пен сенім. Сандық талдау респонденттердің айтарлықтай бөлігінің медиация туралы білімдері шектеулі немесе фрагментарлы екенін және сотты отбасылық дауларды шешудің жалғыз «заңды тетігі» ретінде қабылдайтынын көрсетті. Ақпараттық тапшылық медиацияның аз қолданылуына және дауларды «жарыспалы» форматта реттеудің күшеюіне әкеледі. Алайда құқықтық

сауаттылығы жоғары және медиация тәжірибесімен таныс респонденттер оның тиімділігін, соның ішінде «міндетті сотқа дейінгі медиацияны» едәуір қолдады. Бұл қорытынды медиацияға деген қатынастың *әлеуметтік стратификацияланғанын*, яғни білім, ақпараттық қолжетімділік және мәдени капиталына тікелей тәуелді екенін көрсетеді. Нәтижелер халықтың медиацияға сенімін арттыру үшін қоғамдық түсіндіру жұмыстарын жүргізу, институционалдық тұрақтылықты күшейту және тиімді қарым-қатынас тәсілдерін жүйелі түрде енгізу қажеттігін көрсетеді.

4. Сараптамалық сұхбаттардан алынған деректер отбасылық дауларда медиация мен медиатор рөлінің көпөлшемді кәсіби интерпретацияларының бар екенін айқын көрсетті. Құқықтық-нормативтік көзқарастар медиацияны келісімдердің орындалуын қамтамасыз ететін формальды заңды рәсім ретінде қарастырса, коммуникативтік және психологиялық тәсілдер оны эмоциялық реттеу, диалогты қолдау және қатынастарды қалпына келтіру құралы ретінде бағалайды. Құндылыққа бағдарланған, әлеуметтік бағдарланған перспектива медиацияның кең әлеуметтік рөлін – отбасы тұрақтылығын сақтау, балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау және әлеуметтік капиталды қалпына келтіруді алға тартады. Бұл медиаторлардың кәсіби тәжірибесіне, институционалдық контекстіне, әлеуметтік позициясына және біліктілік деңгейіне байланысты қалыптасады. Медиаторлардың көзқарастары мен тәжірибесіне байланысты медиацияны түсіндіру әртүрлі қалыптасады. Бұл оның пәнаралық сипатын көрсетіп, тәжірибеде қолдану мен күтілетін нәтижелердің әркелкі болуына әкеледі. Сондықтан құқықтық, психологиялық және тиімді қарым-қатынас дағдыларын біріктіретін нақты кәсіби стандарттардың маңызын ғылыми тұрғыдан негіздеу қажет.

5. Институционалдық талдау Қазақстандағы отбасылық медиацияның негізінен сотпен интеграцияланған үлгілер (сот медиациясы) және сотқа дейінгі медиация форматтары арқылы дамып келе жатқанын көрсетеді. Бұл ажырасу, алимент және балаға қамқорлық істерінде медиацияның легитимділігін, қолжетімділігін және келісімдердің орындалу мүмкіндігін арттырады. Дегенмен, сарапшылардың бағалауынша, соттық басымдыққа ие жүйесі медиацияның еріктілік пен диалогқа негізделген трансформациялық потенциалын әлсіретуі мүмкін. Егер медиация формальды «процессуалдық кезең» ретінде қабылданса, оның әлеуметтік капиталды қалпына келтіру және қатынастарды трансформациялау функциясы төмендейді. Бұл зерттеу Қазақстандағы медиация жүйесінде *институционалдану мен автономия арасындағы құрылымдық дауды* айқындайды, ал оны жеңу медиацияның ерекше әлеуметтік және коммуникативтік табиғатын сақтау үшін шешуші болып табылады.

6. Сараптамалық салыстырмалы әлеуметтік талдау медиация мен сот талқылауы арасындағы шешім қабылдау логикасы, жауапкершілікті бөлу және әлеуметтік нәтижелер тұрғысынан түбегейлі айырмашылықтарды растады. Медиацияның негізі – тараптардың бірлескен шешім қабылдауы, белсенді қатысуы және шешімдер үшін өзара жауапкершілік. Керісінше, сот талқылауы

жауапкершілікті институтқа жүктеп, даудың динамикасын күшейтеді және эмоциялық алыстауға әкеледі. Сарапшылардың пікірінше, медиация татуласу мүмкін болмаған жағдайда да отбасылық қатынастардың тұрақтылығын сақтауға немесе қайта қалыпқа келтіруге анағұрлым тиімді әсер етеді. Сот талқылауы жиі дауды ушықтырып, ұзақ мерзімді әлеуметтік және психологиялық зиян келтіреді. Бұл нәтижелер медиацияны әлеуметтік құндылықты қалпына келтіретін, дауды алдын алу және қатынастарды реттеу тетігі ретінде көрсетуге негіз береді.

7. Сапалық талдау медиация арқылы қаралатын отбасылық даулардың күрделі типологиясын айқындады: ажырасу, алимент өндіру, балаларға қамқорлық пен олардың тәрбиесіне қатысты құқықтық және қарым-қатынасқа байланысты мәселелер, сондай-ақ мүлікті бөлу даулары. Сараптамалық сұхбаттар отбасылық медиация тәжірибесінің көпдеңгейлі фазаларын көрсетті, бастапқы эмоционалды тұрақтану мен сенім орнатудан бастап, құрылымдалған диалогтар мен келісімдерді формализациялау процесіне дейінгі кезеңдер. Әрбір кезең медиатордан психологиялық сезімталдық, коммуникативтік фасилитация, құқықтық құзырет пен институционалдық навигация қабілеттерін талап етеді. Нәтижелер медиатордың *институционалдық және процедуралық икемділігін,* яғни формалды құрылым мен әлеуметтік контекст арасындағы үйлесімділікті тиімді үйлестіре алу қабілетін табысты негізгі факторлардың бірі екенін көрсетті. Ұсынылған кезеңдік үлгі медицияны бір реттік араласу емес, ұзақ мерзімді, әлеуметтік тұрғыдан мәнді үдеріс ретінде түсінуге мүмкіндік береді, бұл әлеуметтік интеракция, реляциялық қайта құрылымдау және эмоционалды ресоциализацияның интеграцияланған тәсілі ретінде көрінеді.

8. Қазақстанда отбасылық медиацияның институционалдық дамуындағы бірқатар жүйелік және мәдени тосқауылдар анықталды. Оларға халықтың медиация туралы хабардарлығының төмендігі, олардың қызметіне аймақтар арасындағы қолжетімділіктегі теңсіздік, медиаторларды кәсіби даярлау мен сертификаттаудағы бірізділіктің болмауы, сондай-ақ кейбір әлеуметтік акторлар арасындағы *соттық легитимділікке басымдық беретін мәдени стереотиптер* жатады. Дегенмен, зерттеу медиацияның әлеуетін көрсетеді: құқықтық реформалар, медиаторлардың кәсібилігінің артуы және олардың әлеуметтік тиімділігін мойындаудың күшеюі институционалдық және әлеуметтік кеңістікте дамудың мүмкіндіктерін ашады. Бұл тұжырымдар көрсеткендей, мақсатты *институционалдық саясаттар, білім беру және ақпараттық стратегиялар* медиацияның әлеуметтік әсерін және легитимділігін айтарлықтай арттыра алады.

Диссертацияның теориялық және тәжірибелік маңызы. Диссертациялық зерттеудің теориялық маңызы отбасылық медиацияны құқық, коммуникация, мәдениет және күнделікті әлеуметтік тәжірибе тоғысында қалыптасатын көпөлшемді, күрделі әлеуметтік институт ретінде қайта пайымдауға негізделеді. Ғылыми зертеулердің басым бөлігі медиацияны көбінесе құқықтық доктрина немесе рәсімдік тиімділік тұрғысынан талдайтын болса, бұл жұмыс оны қазіргі

Қазақстан жағдайындағы әлеуметтік өзара әрекеттестік, институционалдық трансформация және мәдени мәнін қалыптастыру үдерістері аясындағы әлеуметтанулық түжырымдамасын ұсынады.

(1) Классикалық және заманауи қақтығысты басқару теорияларын (E. Durkheim, T. Parsons, L. Coser, R. Dahrendorf, J. Habermas) медиацияның институционалдық, коммуникативтік және әлеуметтік конструктивті перспективаларымен интеграциялау арқылы әлеуметтік теорияға өзіндік үлес қосады. Зерттеу отбасылық дауды тек патологиялық немесе деструктивті құбылыс ретінде емес, құрылымдық тұрғыда орныққан, нормативтік маңызы бар өзара әрекеттестік формасы ретінде қарастырады. Осы синтез аясында медиация деструктивті дауды реттелетін, коммуникативтік және әлеуметтенетін үдеріске айналдыратын институционалданған механизм ретінде түсіндіріледі. Демек, медиация әлеуметтік интеграция мен нормативтік тұрақтылыққа ықпал етеді, сондай-ақ дауларды зорлықсыз, қатыгездіксіз басқарудың эмпирикалық көрінісін береді. Бұл тәсіл дау теориясын кеңейтіп, медиацияның отбасылық қатынастардың жеке контекстінде әлеуметтік-символдық және коммуникативтік функцияларын көрсетеді.

(2) Диссертация институттар әлеуметтануына үлес қосып, отбасылық медиацияны құқықтық регламент, кәсіби тәжірибе, моральдық бедел және коммуникативтік рационалдылық элементтерін біріктіретін гибридті әлеуметтік институт ретінде тұжырымдайды. P. Berger және T. Luckmann-ның әлеуметтік құрылымдау теориясы, сондай-ақ P. Bourdieu-нің символдық капитал және габитус концепцияларын сүйене отырып, зерттеу медиацияның тек ресми заңнамаға сүйенбейтінін, сонымен қатар кәсіби нормалар, мәдени күтулер және сенімге негізделген әлеуметтік мойындау арқылы да легитимділікке ие болатынын көрсетеді. Бұл институционалдық талдау посткеңестік, өтпелі қоғамдағы жаңа әлеуметтік институттардың қалыптасуы мен тұрақтану механизмдерін түсінуге мүмкіндік беретін әлеуметтанулық талқылауды байытады. Сонымен қатар, зерттеу медиацияның әлеуметтік, мәдени және коммуникативтік логикаларының өзара байланысын айқындап, отбасылық дауларды реттеудің көпөлшемді, мәдени-әлеуметтік тұрғыдан шартталған тәсілін ғылыми тұрғыдан негіздейді. Қорытындылай келе, диссертация теориялық деңгейде медиацияны әлеуметтік институт, мәдени-когнитивтік тәжірибе және коммуникациялық басқару механизмі ретінде қайта пайымдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл медиацияның Қазақстан контекстінде қалай жұмыс істейтінін, азаматтар мен кәсіби медиаторлар оны қалай қабылдайтынын және оның дамуына әлеуметтік, мәдени және институционалдық факторлардың қалай әсер ететінін терең түсінуге мүмкіндік беретін талдаулық базаны қалыптастырады.

(3) Медиацияны интеракциялық-коммуникативтік тәжірибе ретінде теориялық тұрғыдан тереңдетеді. J. Habermas-тың коммуникативтік әрекет теориясы және символдық интеракционизм теориялары қолданылып, медиация

құрылымдалған әлеуметтік кеңістік ретінде қарастырылады, ол қатысушыларға мағыналарды, рөлдерді қайта қарау мен эмоциялық тұрақтылықты қалыптастыруға мүмкіндігін береді. Осы тұрғыда медиация отбасылық дауласушы тараптарды қарсыластардан гөрі компромистік келіссөз субъектілері ретінде қайта қарастырып, диалог арқылы «түйінделген жағдайды» анықтайтын әлеуметтік аренаға айналады. Медиацияның коммуникативтік өлшемі, әсіресе отбасылық даулар контекстінде, бұрын жеткілікті теориялық деңгейде ашылмаған болатын; диссертация бұл олқылықты толтырып, микродеңгейдегі интеракциялық үдерістерді макродеңгейдегі институционалдық құрылымдармен байланыстырады.

(4) Зерттеу отбасы әлеуметтануы мен жұптық қатынастар теориясына айтарлықтай үлес қосады. Эмпирикалық мәліметтер медиацияның отбасылық құрылымдардың, гендерлік рөлдердің және нормативтік күтілімдердің трансформациясына реакциясын көрсетеді. Алынған нәтижелер отбасылық даулардың негізінен материалдық немесе экономикалық себептермен ғана емес, психологиялық, коммуникативтік және символдық факторлармен де шартталатынын дәлелдейді. Бұл тұрғыда диссертация редукционистік түсініктен бас тартып, қазіргі жұптық қатынастардағы рефлексивтілік, эмоциялық еңбек, келіссөздік мәдениет пен диалогтық әрекеттердің рөлін айқындайды. Медиация дәстүрлі, беделге негізделген қатынастарды интерактивті, келісімді және бейімделгіш әлеуметтік механизмдерге айналдыратын тәжірибелік тетік ретінде қарастырылады.

(5) Библиометриялық компоненті халықаралық медиация зерттеулеріндегі теориялық дискурстың құрылымын жүйелеуге және кеңейтуге үлес қосады. Құрылымдалған әдеби шолу мен библиометриялық картографиялау халықаралық ғылыми кеңістіктегі басым концептуалдық кластерлерді, әдіснамалық үрдістерді және тақырыптық олқылықтарды айқындайды. Қазақстандық тәжірибені жаһандық ғылыми дискурспен салыстыру арқылы диссертация ұлттық әлеуметтік зерттеулерді трансұлттық академиялық контекстке интеграциялайды, бұл өз кезегінде салыстырмалы зерттеулер мен теориялық дамуларға метатеориялық платформа қалыптастырады.

(6) Кәсіби медиаторлармен жүргізілген жартылай құрылымданған сараптамалық сұхбаттарға сүйене отырып, отбасылық даулар мен медиация сценарийлерінің өзіндік әлеуметтік типологиясын ұсынады. Бұл типология даудың түрін әртүрлі коммуникативтік динамикалармен, институционалдық шектеулермен және кәсіби стратегиялармен байланыстырады, теориялық білімнің кеңеюіне ықпал етеді. Сондай-ақ, медиацияның біртекті үдеріс емес, даудың мазмұнына, эмоциялық қарқындылығына және билік асимметриясына қарай сараланатын тәжірибе екенін көрсетеді. Мұндай нәзік концептуализация әлеуметтік тәжірибелер мен кәсіби араласулардың контекстік өзгергіштігі мен әлеуметтік интервенциялардың динамикасын түсіндіруде әлеуметтанулық талдауға жаңа перспективалар ашады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы медиацияны дауды Қазақстандағы мәдени-тарихи реттеу дәстүрлері аясында контекстуализациялауымен де айқындалады. Қазіргі медиация тәжірибелерін дәстүрлі татуластыру және консенсусқа қол жеткізу институттарымен аналитикалық тұрғыда байланыстыра отырып, диссертация медиацияны сырттан енгізілген құқықтық трансплантация емес, институционалдық сабақтастықтың нысаны ретінде мәдени негізделген әлеуметтанулық интерпретациясын ұсынады. Бұл көзқарас постколониялық және салыстырмалы әлеуметтануға үлес қосып, жаһандық баламалы дауды реттеу модельдерінің жергілікті моральдық және әлеуметтік шеңберлерде қайта пайымдалуы мен бейімделуін көрсетеді. Жалпы алғанда, аталған теориялық талдаулар дауларды реттеу, институттар әлеуметтануы, коммуникация теориясы және отбасы әлеуметтануы тоғысындағы әлеуметтік білімді кеңейтеді.

Диссертацияның тәжірибелік маңызы Қазақстандағы отбасылық медиация саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеуге, институционалдық жобалауға, кәсіби тәжірибеге және қоғамдық хабардарлықты арттыруға тікелей қолданылу мүмкіндігімен анықталады. Зерттеу сандық деректер мен тереңдетілген сараптамалық талдауды біріктіре отырып, медиацияның әлеуметтік, институционалдық және коммуникациялық аспектілерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді және отбасылық дауларды баламалы реттеу жүйесінің тиімділігі, қолжетімділігі мен легитимділігін арттыруға бағытталған дәлелді тәжірибелік ұсыныстар береді.

Алынған нәтижелер мемлекеттік саясатты әзірлеу үшін эмпирикалық базаны қамтамасыз етеді. Зерттеу медиацияға қатысты қоғамдық хабардарлықтың төмендігін, консенсусқа негізделген дауды реттеуге оң көзқарас болғанымен, тәжірибеде медиацияны қолданудың шектеулі екенін көрсетті. Бұл нәтижелер медиацияның әлеуметтік және тұлғааралық артықшылықтарын насихаттайтын мемлекеттік ақпараттық және білім беру бағдарламаларының қажеттілігін негіздейді, сондай-ақ медиация мен сот рәсімдерінің институционалдық айырмашылықтарын айқын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу сонымен қатар, Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық архитектурасын жетілдіруге бағытталған тәжірибелік ұсынымдарды ұсынады. Әлеуметтік талдау сот интеграциясы мен медиацияның автономиясы арасындағы құрылымдық дауды анықтады: сотпен байланыс легитимділікті арттырса да, шамадан тыс формализация медиацияның ерікті әрі диалогтық табиғатын әлсіретуі мүмкін. Осы контекстте ұсынылған институционалдық модельдер осы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған.

Зерттеу медиаторларды даярлау және сертификаттау саласында да маңызды тәжірибелік мәнге ие. Сараптамалық сұхбаттар медиаторлардың интерпретациялық шеңберлері мен кәсіби идентификациясындағы айырмашылықтарды көрсетті, бұл пәнаралық даярлық стандарттарының қажет екенін дәлелдейді. Нәтижелер кәсіби

құзыреттілікке негізделген оқу бағдарламаларын қайта қарауға және кәсіби тәжірибе сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеуде әзірленген отбасылық даулар мен медиация кезеңдерінің типологиясы медиаторлар мен медиация орталықтары үшін нақты тәжірибелік құрал болып табылады. Бұл типология істерді бағалауға, араласу стратегияларын жоспарлауға және үдерісті басқаруға көмектесіп, көрсетілетін қызметтердің сапасы мен бірізділігін арттырады. Сонымен қатар, зерттеу сандық деректер арқылы дауласушы мінез-құлық пен медиациялық қатынасқа әсер ететін әлеуметтік-демографиялық факторларды анықтады. Білім деңгейі, жас, этникалық және әлеуметтік статус сияқты детерминанттар медиацияға ашықтыққа және дауды басқару стильдеріне айтарлықтай ықпал етеді. Бұл әртүрлі әлеуметтік топтарға бейімделген қызметтерді жобалау мен мақсатты араласу стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Диссертацияның нәтижелері отбасылық даулардың әлеуметтік шығындарын азайтуға үлес қосады. Медиация тек жекелеген дауларды реттеп қана қоймай, ұзаққа созылған сот процестерінің, эмоциялық эскалацияның және ата-ана мен бала арасындағы қатынастардың нашарлау салдарының алдын алуға мүмкіндік береді. Зерттеу құқықтық институттар, әлеуметтік қызметтер, білім беру ұйымдары және азаматтық қоғам арасындағы пәнаралық ынтымақтастықты дамытуға негіз қалайды. Медиацияны тек құқықтық рәсім емес, әлеуметтік институт ретінде қарастыру жалпы отбасыға кешенді қолдау көрсетудің интеграцияланған үлгілерін әзірлеуге жол ашады.

Осылайша, диссертация медиацияның диалогтық мәдениетін қалыптастыруға, отбасылық дауларды бейбіт жолмен реттеу тәжірибесін кеңінен таратуға және әлеуметтік құндылықтарды институционалдық деңгейде нығайтуға ықпал етеді. Медиацияның әлеуетін эмпирикалық түрде көрсету арқылы зерттеу жеке және қоғамдық салада бірлескен жауапкершілік, коммуникация және келісім арқылы басқару негізіндегі нормативтік өзгерістерді қолдауға мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер институционалдық жаңғыру үдерісінен өтіп, әлеуметтік тұтастықты сақтауға ұмтылатын Қазақстан үшін стратегиялық маңызды болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау және жариялау

Диссертациялық зерттеудің негізгі тұжырымдары мен қорытындылары халықаралық және республикалық ғылыми-практикалық конференцияларда апробациядан өтті, соның ішінде төмендегі баяндамалар қабылданып, ұсынылды:

1. *Сыздықова С.М.*, Ляпбаева Н.И. Гендерлік білім: отбасы медиациясын дамытудың алғышарты ретінде, баяндама «Қазіргі Қазақстандағы ғылымның инновациялық дамуы және сұранысы» атты халықаралық ғылыми конференцияда ұсынылды (Алматы қ., 2018 жылғы 22–23 қараша).

2. *Сыздықова С.М.*, Омарова А.Т. Әлеуметтік институт ретінде медиацияның дамуы: әлемдік тәжірибе, баяндама студенттер мен жас ғалымдардың «Фараби

әлемі» халықаралық ғылыми конференциясында ұсынылды (Алматы қ., 2019 жылғы 2–11 сәуір).

3. *Сыздықова С.М.* Қазақстан Республикасындағы отбасы медиациясының жай-күйі, баяндама «Әлеуметтік жұмыстағы әртүрлілік пен әлеуметтік әділеттілік: зерттеу, практика және білім беру» атты халықаралық жазғы мектеп аясында ұсынылды (Алматы қ., 2019 жылғы 27–31 мамыр).

4. *Syzdykova S.M.,* Omarova A.T. Mediation in the Settlement of Family Disputes in Kazakhstan on the Example of World Experience, баяндама «Фундаменталды және қолданбалы ғылыми зерттеулер: өзекті мәселелер, жетістіктер мен инновациялар» атты XXVIII халықаралық ғылыми-тәжірибелық конференцияда ұсынылды (Пенза қ., Ресей Федерациясы, 2019 ж.).

5. Сыздықова С. М., Омарова А. Т. Қазақстандағы отбасылық медиацияның нормативтік-құқықтық даму барысы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысында жарияланды (Алматы қ., 2019 ж. № 4(80)).

6. *Сыздықова С.М.* Қазіргі отбасылық дауларды реттеу мәселесі: теориялық аспект, баяндама «Ғылым және инновациялар: Қазақстан Республикасы және халықаралық үрдістер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда ұсынылды (Нұр-Сұлтан қ., 2020 ж.).

7. *Syzdykova S.M.,* Omarova A.T. The intersubject context of communicative discourse in mediation, баяндама «Ғылым және инновациялар: Қазақстан Республикасы және халықаралық үрдістер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда ұсынылды (Нұр-Сұлтан қ., 2020 ж.).

8. *Syzdykova S.M.* The mediation in the settlement of family disputes: comparative sociological analysis, баяндама «Scientific Research in XXI Century» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда ұсынылды (Оттава қ., Канада 2020 ж.).

9. *Сыздықова С.М.* Қазақстан Республикасындағы татуластырушы фактор: отбасылық медиацияның қалыптасуы, баяндама «Science and education in the modern world: challenges of the XXI century» атты VI халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда ұсынылды (Нұр-Сұлтан қ., 2020 ж.).

10. *Сыздықова С.М.*, Омарова А.Т. Семейная медиация – как социальный институт Республики Казахстан: опыт и ресурсы, баяндама «Ғылым мен білім берудің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық бейнеконференцияда ұсынылды (Алматы қ., 2022 жылғы 27–30 сәуір).

Web of Science және Scopus халықаралық дерекқорларында индекстелетін журналдардағы жарияланымдар:

1. *Syzdykova S. M.* et al. The Role of Mediation in the Settlement of Family Disputes in Kazakhstan: A Sociological Study //Journal of Applied Social Science. – 2025. – Т. 19. – №. 1. – С. 95-114, doi: https://doi.org/10.1177/19367244241291813

ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті (КН МНВО РК) ұсынған мерзімді басылымдардағы жарияланымдар

1. *Сыздықова С.М.*, Ляпбаева Н. И. Отбасылық қарым-қатынасты нығайтудағы медиацияның ролі. // *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы*. «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы. – 2019. – № 1(65). – Б. 75–83.

2. *Сыздықова С.М.* Отбасылық медиацияның теориялық-әдістемелік бағыттары. // *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы*. «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы. – 2019. – № 4(68). – Б. 152–157.

3. *Сыздықова С. М.*, Омарова А. Т. Қазақстан Республикасы мен шетелдегі отбасылық дауларды реттеудегі медиацияның құрылымдық кепілдіктері. // *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы*. Психология және социология сериясы. – 2019. – № 4(71). – Б. 105–111.

4. *Сыздықова С.М.* Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеу контекстіндегі медиация технологиялары. // *ПМУ Хабаршысы*. Гуманитарлық сериясы. – 2020. – № 2. – Б. 76–86.

5. *Сыздықова С.М.*, Омарова А. Т. Медиацияның отбасылық дауларды реттеудегі әлеуметтік әлеуеті. // *ПМУ Хабаршысы*. Гуманитарлық сериясы. – 2020. – № 4. – Б. 227–241.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

Диссертацияның жалпы көлемі шамамен 204 бет машинкамен терілген мәтінді құрайды, оның ішінде 30 кесте, 37 сурет және қосымшалар қамтылған. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 114 атаудан тұрады, соның ішінде Scopus базасында индекстелетін шетелдік ғылыми жарияланымдары бар.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен мазмұны логикалық тұрғыда жүйеленіп, зерттеудің алға қойылған мақсаттары мен міндеттерін кезең-кезеңімен реттеуді көрсетеді. *Бірінші тарауда* отбасылық даулар мен медиация институтын әлеуметтік талдаудың теориялық-әдіснамалық негіздері ашылып, классикалық және заманауи ғылыми тәсілдер, сондай-ақ медиацияның халықаралық модельдері талданады. *Екінші тарау* Қазақстан халқы арасында жүргізілген жаппай әлеуметтік сауалнама деректеріне негізделген отбасылық дауларды және медиацияны қабылдау ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеуге арналған. *Үшінші тарауда* кәсіби медиаторлармен және институционалдық құрылымдар өкілдерімен жүргізілген сараптамалық сұхбаттардың сапалық талдау нәтижелері ұсынылып, Қазақстандағы отбасылық медиация тәжірибесі, оның шектеулері мен даму перспективалары айқындалады. Ұсынылған диссертация көлемі белгіленген талаптарға толық сәйкес келеді және зерттеліп отырған мәселені жан-жақты баяндауды, алынған

қорытындылардың теориялық және эмпирикалық негізділігін, сондай-ақ олардың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығын қамтамасыз етеді.

Зерттеу нәтижелерін бағалау барысында медиация саласындағы кәсіби даярлық та ескерілді. Диссертациялық зерттеу аясында докторант жалпы медиация бойынша сертификатталған оқыту курсынан (50 академиялық сағат) өтті, бұл медиация рәсімдерімен, этикалық стандарттармен және кәсіби терминологиямен тәжірибелік тұрғыда танысуға мүмкіндік берді (Е қосымшасы). Аталған даярлық сараптамалық сұхбаттарды неғұрлым дәл жоспарлауға, сарапшылар пікірлерін тереңірек интерпретациялауға және Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық және рәсімдік аспектілерін нақты талдауға ықпал етті.

1. ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Қазіргі әлеуметтануда медиацияны зерттеудің теориялық-концептуалдық тәсілдері

Қазіргі таңда медиация адамдар арасындағы өзара әрекеттесу мен дауларды реттеудің тиімді тәсілі ретінде қалыптасып отыр. Ол заманауи қоғамда тұрақтылық пен өзара түсіністікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Медиация құқықтық нормалар, моральдық құндылықтар және тұлғааралық коммуникация арасындағы байланыстырушы буын ретінде әрекет етеді. Ол жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтарға күш қолданбай немесе сот талқылауына жүгінбей-ақ өзара келіспеушіліктерді реттеуге мүмкіндік береді. Әлеуметтану тұрғысынан алғанда, медиация бір мезгілде коммуникативтік үдеріс әрі диалогтың, түсіністіктің және ымыраның маңыздылығын көрсететін әлеуметтік жүйе болып табылады. Медиация ұғымы латын тіліндегі «mediare» сөзінен шыққан, ол «аралықта болу», «араласу» деген мағынаны білдіреді. Қазіргі әлеуметтік теорияда медиация жай ғана әдіс емес, ол мәдени нормаларды, моральдық қағидаттарды және билік динамикасын бейнелейтін күрделі әлеуметтік қызмет ретінде қарастырылады. Медиация қоғамда дауларды өнімді келіссөздерге айналдыру қабілетін көрсетіп, қоғамдық тәртіпті сақтауға ықпал етеді. Отбасылық қатынастар контекстінде медиацияның маңызы ерекше. Ол жеке сипаттағы дауларды келіссөздер форматына ауыстырып, отбасыларда татуласу мен әлеуметтік үйлесімділікті қамтамасыз етеді және түптеп келгенде бүкіл қоғамдағы тұрақтылыққа ықпал етеді. Классикалық теориялар тұрғысынан медиацияны бірнеше өзара байланысты тәсілдер арқылы талдауға болады. Құрылымдық функционализм медиацияны әлеуметтік тепе-теңдікті сақтаудың тетігі ретінде қарастырады. Мәселен, Talcott Parsons әрбір қоғамда даулар туындаған жағдайда тәртіпті қалпына келтіруге бағытталған жүйелер қалыптасатынын атап көрсеткен [1]. Осы тұрғыдан алғанда, медиация ынтымақтастық, өзара құрмет және әлеуметтік қолдау сияқты ортақ құндылықтарды нығайтатын тұрақтандырушы институт ретінде әрекет етеді. Ол даулардың хаосқа айналуына жол бермей, қоғамның тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтенудің негізгі институты болып табылатын отбасы да өз функцияларын атқару үшін осындай тұрақтандырушы тетіктерге мұқтаж. Сондықтан отбасылық медиация қоғамдағы әлеуметтік нормаларды сақтауда реттеуші маңызға ие.

Сонымен қатар, Emile Durkheim-нің идеялары да медиацияны моральдық мәселе ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді [2]. Durkheim пікірінше, моральдық тәртіп әлеуметтік бірліктің негізі болып табылады, ал даулар ортақ нормалардың ықпалы әлсіреген кезде пайда болады. Медиация тараптар арасында ерікті келісімге қол жеткізу арқылы адамдар арасындағы моральдық байланыстарды қалпына

келтіріп, ұжымдық сананы нығайтады [2, б. 7]. Ол құқық бұзушылықтар мен келіспеушіліктерді жазалауға емес, сауықтыру мен қайта біріктіруге бағытталған ынтымақтастыққа айналдырады. Бұл тұжырымдама медиацияны жарыспалы сот төрелігіне балама ретінде қарастырып, айыптау мен жазалаудан гөрі моральдық қалпына келуді және әлеуметтік реинтеграцияны алдыңғы қатарға қояды [2, б. 9].

Дау-жанжал теориясы медиацияға өзге қырынан қарайды және оны әлеуметтік дауларды жою емес, реттеу тәсілі ретінде түсіндіреді. Lewis Coser [3] даудың конструктивті болуы мүмкін екенін, дұрыс басқарылған жағдайда ол әлеуметтік қатынастарды жақсартып, мүдделерді айқындап, тепе-теңдікті қалпына келтіретінін атап өткен. Осы көзқарасқа сәйкес, медиация әлеуметтік дауды формалды коммуникация шеңберіне енгізіп, зорлық пен жатсынудың алдын алады және дауды рационалды арнаға бағыттай отырып, өшпенділікті өзара түсіністікке айналдырады [3, б. 63]. Ralph Dahrendorf та медиацияны билік пен таптық дауларды реттейтін жүйелердің бір бөлігі ретінде қарастырып, оның әлеуметтік өзгерістер мен тәртіпті сақтаудағы рөлін көрсеткен [4]. Jürgen Habermas-тың [5] коммуникативтік әрекет теориясы медиацияны түсінуде ерекше маңызға ие. Қазіргі қоғамдардағы әлеуметтік интеграция билікке емес, өзара түсіністікке негізделген диалогқа тәуелді. Медиация дәл осы коммуникативтік рационалдылықты іске асырады. Ол даулы тараптарға өз уәждерін еркін алмасуға, бір-бірінің көзқарасын мойындауға және ортақ мағыналар қалыптастыруға мүмкіндік беретін жағдай жасайды [5, б. 229]. Отбасылық дауларда бұл үдеріс эмоциялық дауларды ойластырылған әңгімелерге айналдырып, отбасы мүшелеріне өз қажеттіліктері мен күтілімдерін құрметпен білдіруге жол ашады. Осылайша, медиация жеке өмір кеңістігінде де демократиялық қағидаттардың орнығуын көрсетіп, бақылау мен үнсіздіктің орнын қатысу мен диалогпен алмастырады. Символдық интеракционизм тұрғысынан медиация өзара әрекеттесу арқылы мағыналар мен сәйкестіктерді қайта пайымдау үдерісі ретінде қарастырылады. Herbert Blumer мен Erving Goffman [6] адамдар әлеуметтік жағдайларды интерпретациялап, өз әрекеттерін коммуникация барысында қалыптасқан мағыналарға сүйене отырып түзететінін атап көрсеткен. Медиация барысында тараптар өздерін қарсылас емес, диалогтағы серіктес ретінде қайта түсінеді және «жағдайдың анықтамасын» даудан ынтымақтастыққа ауыстырады. Бұл өзгеріс отбасылық жағдайларда аса маңызды, өйткені ол даулар шешілгеннен кейін де отбасылық қатынастарды сақтауға және отбасының моральдық қауымдастық ретіндегі символдық рөлін қорғауға мүмкіндік береді [6, б. 34].

Институционалдық әлеметтану медиацияны күнделікті тәжірибелер мен формалды құрылымдар арқылы легитимділікке ие болатын әлеуметтік институт ретінде қарастырады [7, б. 61], [8]. Қайталанатын өзара әрекеттер типтік сипат алып, әлеуметтік нормаларға бекіген кезде институттар қалыптасады. Осылайша, медиация мемлекет пен қоғам тарапынан танылған дауларды реттеу тәсіліне айналады. Оның рәсімдері, этикалық стандарттары мен кәсіби нұсқаулықтары

формалды құқықтық жүйе мен бейформалды әлеуметтік қатынастарды байланыстыратын ерекше кеңістік қалыптастырады. Қазақстанда бұл үдеріс 2011 жылғы «Медиация туралы» Заңмен институционалдық тұрғыда бекітілді [9]. Сонымен қатар медиация өзінің құқықтық негізін, Қазақстандағы басқару моделіндегі маңызды әлеуметтік өзгерістерді, яғни иерархиялық биліктен диалогқа негізделген қатысуға көшуді де көрсетеді. Pierre Bourdieu-дің [10] габитус пен символдық капитал тұжырымдамалары медиацияның тиімділігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Bourdieu пікірінше, әлеуметтік тәжірибелер легитимділік пен беделді айқындайтын мәдени кодтар мен меңгерілген мінез-құлық үлгілері арқылы қалыптасады [10]. Медиацияның табыстылығы медиатордың символдық капиталына сенімге, кәсіби шеберлікке және моральдық беделге, сондай-ақ тараптардың диалогқа дайын болуына байланысты. Ұжымшылдық құндылықтары басым және үлкенді құрметтеу дәстүрі сақталған Қазақстан сияқты мәдениеттерде медиатордың легитимділігі көбіне формалды біліктіліктен гөрі оның моральдық беделімен анықталады. Бұл дәстүрлі қазақ қоғамындағы дауларды қоғамда мойындалған билер мен ақсақалдар арқылы реттеу тәжірибесімен үндеседі. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі медиацияны заманауи құқық шеңберінде жүзеге асырылған осы мәдени тәжірибелердің реинституционализациясы ретінде қарастыруға болады [11].

Тұлғалық деңгейде отбасылық медиация әлеуметтік нормалар мен жеке таңдаудың өзара байланысын көрсетеді. Ол отбасы мүшелерінің қарым-қатынас жасау, эмоцияны басқару және келіссөз жүргізу тәсілдерін өзгертеді. Медиация арқылы адамдар өз алаңдаушылықтарын конструктивті түрде білдіруге, белсенді тыңдауға және өзгенің көзқарасын бағалауға үйренеді. Chan K. L., Lo R., Ip P. [12] бұл өзгерістерді күнделікті коммуникацияны әлеуметтік шындықтың негізі ретінде қарастыратын өзара әрекеттестік социологиясымен үйлеседі деп көрсетеді. Медиация отбасылардағы бұзылған коммуникацияны қалпына келтіріп, әлеуметтік капиталдың негізгі элементі ретінде сенімді нығайтады [12]. Сонымен қатар, Behounek E. және Hughes Miller M. [13] медиацияға сыни көзқарас ұсынып, оның кейбір жағдайларда, әсіресе гендерлік теңсіздікке қатысты, билік асимметриясын күшейтуі мүмкін екенін атап өтеді. Қаржылық тәуелділік немесе тұрмыстық зорлық-зомбылық орын алған отбасылық дауларда тараптардың келіссөз жүргізудегі тең мүмкіндіктері туралы болжам құрылымдық теңсіздіктерді елемеуі ықтимал. Бұл сын медиацияны гендерлік еңбек бөлінісі, экономикалық иерархия және мәдени күтілімдер контекстінде қарастырудың маңыздылығын көрсетеді. Құқық әлеуметтануымен қалпына келтіруші әділет тұрғысынан медиация жазалауға емес, келтірілген зиянды өтеуге бағытталған тәсіл ретінде түсіндіріледі [13]. Ол айыптаудан гөрі мойындау, эмпатия және реинтеграцияны алға шығарады. Supol M. et al. [14] бұл тәсілдің отбасылар үшін ерекше маңызды екенін атап көрсетеді, әсіресе балаларға қатысты мәселелерде, себебі, медиация эмоциялық сауықтыру мен ұзақ мерзімді ынтымақтастықты қамтамасыз етеді [14]. Жүйелік-

теориялық көзқараста Möller K. және Siri J.[15] Luckmann теориясына сүйене отырып, медиацияны әлеуметтік коммуникацияның қосалқы жүйесі ретінде қарастырады, ол күрделі мәселелерді құрылымдалған диалогқа айналдыру арқылы жеңілдетеді [15]. Медиация айырмашылықтарды жою арқылы емес, оларды қоғам басқара алатын пікірталас форматына трансформациялау арқылы дауларды реттейді және қоғамның бейімделу қабілетін арттырады. Қазақстанның көпэтносты және мәдени әртүрлі контекстінде медиация мәдениетаралық диалогты, төзімділікті және әлеуметтік бірлікті ынталандыра отырып, жүйелік тұрақтылыққа үлес қосады [9]. Жалпы алғанда, медиацияны әлеуметтік зерттеу нормативтік, мәдени, институционалдық, коммуникативтік және психологиялық өлшемдерді қамтиды. Ол заңнамадағы өзгеріс қана емес, қоғамның партиципаторлық басқару мен моральдық өзін-өзі реттеу бағытына бет бұруының көрінісі болып табылады. Әлеуметтік институт ретінде медиация еріктілік, құпиялылық және теңдік қағидаттарына негізделіп, қазіргі демократиялық қоғамдардың мақсаттарымен үндеседі. Коммуникативтік үдеріс ретінде ол диалог арқылы эмоцияларды рационалдандыруға және дауларды басқаруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда медиация бір жағынан халықаралық стандарттар мен құқықтық реформалармен сабақтасса, екінші жағынан көшпелі және қауымдық қоғамдарға тән консенсусқа қол жеткізу дәстүрлерін жаңғыртады [16]. Осы тұрғыдан медиация сырттан енген ұғым емес, бейбіт келісім мен өзара құрметке негізделген мәдени нормалардың жалғасы болып табылады. Қазақ мәдениетінде медиатор рөлін тарихи тұрғыда әділдік пен қоғамдық тәртіпті моральдық ықпал арқылы сақтауға міндетті «би» атқарған [16, б. 98]. Abramova I. E. et al. [17] қазіргі медиаторлар осы символдық рөлді заманауи мемлекет аясында кәсіби әрі азаматтық міндетке айналдырып отырғанын көрсетеді [17, б. 61].

Теориялық тұрғыдан алғанда, медиация әлеуметтік реттеу мен модернизацияның ауқымды үдерістерінің шағын үлгісі ретінде көрінеді және қоғамдардың күшке негізделген бақылаудан коммуникациялық әдістерге, иерархиялық биліктен ынтымақтастыққа қалай өтетінін көрсетеді [16], [18]. Khamzina Z. A. et al. [18] медиация қазіргі әлемдегі адамдар арасындағы қатынастардың, билік пен моральдың өзгерісін бейнелейтінін атап өтеді [18]. Бұрын құқықтық немесе патриархалдық тәсілдермен шешілген отбасылық даулардың бүгінде рационалды диалог арқылы реттелуі демократиялық нормалардың жеке өмір кеңістігіне таралғанын көрсетеді. Осылайша, медиацияға қатысты әлеуметтік тәсілдердің негізгі қағидаттары мыналардан тұрады:

– біріншіден, медиация құқықты, моральды және коммуникацияны біріктіретін әлеуметтік құбылыс;

– екіншіден, ол дауды ынтымақтастыққа айналдырып, әлеуметтік интеграцияға ықпал етеді;

– үшіншіден, ол авторитарлық басқарудан партиципаторлық басқаруға бағытталған мәдени өзгерісті көрсетеді;

– төртіншіден, әсіресе отбасылық дауларда медиация сенім, эмпатия және жауапкершілікті нығайта отырып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді [16, б. 95], [18, б. 275].

Әлеуметтануға медиацияны оқыту қоғам келіспеушіліктермен қалай күресетінін, моральдық тәртіпті қолдайтынын және қазіргі кездегі қауіп-қатерлерге қалай бейімделелуге болатынын түсінуге мүмкіндік беретін құнды білім береді.

1.1.1 «Медиация» ұғымының әлеуметтік қалыптасуы және трансформациясы: коммуникативтік рационалдылықтан әлеуметтік өзара әрекеттесу теорияларына дейін

Медиация уақыт өте келе елеулі өзгерістерге ұшырап, қоғамдағы трансформацияларды бейнелейтін күрделі эволюциялық жолдан өтті. Ол моральдық қағидаттарға сүйенген дәстүрлі қауымдастықтардан бастап, формалды ережелерге негізделген дамыған қоғамдарға дейінгі аралықта қалыптасты. Медиацияның мағынасы тұрақты емес: ол әлеуметтік құрылымдардың, саяси жүйелердің және мәдени дүниетанымдардың өзгеруіне сәйкес түрленіп отырады. Осы өзгерістерді ұғыну медиацияны тек заманауи құқықтық құрал ретінде ғана емес, адамдардың бейбіт қатар өмір сүруге және келіссөздер арқылы өзара уағдаластыққа қол жеткізуге деген үздіксіз әлеуметтік қажеттілігінің жауабы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Matko K. және Sedlmeier P. [19] еңбектерінде медиацияның алғашқы формалары кландық, тайпалық және отбасылық топтар сияқты базалық әлеуметтік құрылымдардан бастау алатыны көрсетіледі. Формалды мемлекет болмаған қоғамдарда дауларды реттеу ұжымдық мораль мен дәстүрлерге терең тамыр жайған. Farias M. және әріптестері [20] медиация формалды құқықтық жүйелер пайда болғанға дейін-ақ қоғамдық практика ретінде кеңінен қолданылғанын атап өтеді. Ақсақалдар, рухани көшбасшылар немесе қауымдастықта беделге ие тұлғалар «бейтарап» тарап ретінде әрекет етіп, олардың билігі моральдық сенім мен қоғамдық құрметке негізделді. Бұл тұлғалардың міндеті айып тағу немесе жазалау емес, үйлесімділікті қалпына келтіру және қауымның тұтастығын сақтау болды.

Медиацияның бастапқы үлгілері белгілі бір тарапты қолдауға емес, қатынастарды қалпына келтіруге бағытталып, кек алу логикасынан гөрі әлеуметтік байланыстарды нығайтуға негізделді. Көптеген дәстүрлі қоғамдар мен тайпаларда татуласу ашық талқылауларды, символдық кешірім рәсімдерін және топтық қатысуды қамтыды [19], [20, б. 378]. Sharma P., Mahapatra A., Gupta R. [21] медиация ресми заңдар қабылданғанға дейін қоғамды біріктірудің негізгі тетігі ретінде қызмет атқарғанын көрсетеді. Қоғамдық қатынастардың дамуы мен орталықтандырылған биліктің қалыптасуымен бірге дауларды реттеу үдерістері біртіндеп құрылымданып, күрделене түсті. Жазбаша заңдар мен сот жүйесінің дамуы дәстүрлі делдалдардың рөлін әлсіреткенімен, медиация бейформалды және

қоғамдық кеңістікте өз маңызын сақтап қалды. Ортағасырлық Еуропада шіркеу татуластырушы рөл атқарып, тәубе, кешірім және моральдық қалпына келуге ерекше мән берді [19], [21, б. 395]. Шіркеулік делдалдық бейформалды татуласудан формалды келісімге өтудің көрінісі болып, рухани билікті дамып келе жатқан құқықтық стандарттармен ұштастырды [21, б. 398]. Медиацияның қазіргі заманғы түсінігі XX ғасырда құқықтық және әлеуметтік ойдағы түбегейлі өзгерістер кезеңінде қалыптасты. Saul J. [22] индустриялық және постиндустриялық дәуірлерде әлеуметтік күрделіліктің және құқықтық даулар санының күрт өскенін, соның салдарынан сот жүйесінің шамадан тыс жүктеліп, қоғамда баламалы әділет нысандарына сұраныстың артқанын атап өтеді. Осы жағдайда медиация еріктілік, құпиялылық және бейтараптылық қағидаттарына негізделген баламалы дауды реттеу тәсілі ретінде қайта жаңғырды. Folberg J. (1983) және Boulding K. E. (1986) еңбектерінде АҚШ-та 1960–1970 жылдары азаматтық құқықтар қозғалысы мен қоғамдық әділет бастамалары медиация институтының дамуына серпін бергені көрсетіледі. Бұл бағытта даулар әлеуметтік өмірдің «ауруы» емес, шығармашылық әлеуеті бар табиғи құбылыс ретінде қарастырылды [23], [24]. «Интеграция» идеясы дауларды бірлескен жұмыс арқылы реттеу инновацияларға алып келуі мүмкін деген тұжырымға негізделді. Дауды трансформациялау теориясы қазіргі медиация тәсілінің іргетасын қалап, дауларды оң өзгерістердің мүмкіндігі ретінде қарастыруды ұсынды [23].

XX ғасырдың соңына қарай медиация әлеуметтану, психология, коммуникация теориясы және құқық салаларындағы идеяларды біріктірген пәнаралық салаға айналды. Көптеген елдерде медиация туралы арнайы заңдардың қабылдануы бұл кәсіптің дамуына ықпал етіп, этикалық стандарттарды, оқыту жүйелерін және кәсіби тәжірбие кодекстерін бекітті [24]. Қазақстанда бұл үдеріс 2011 жылы «Медиация туралы» Заңның қабылдануымен көрініс тапты [9], ол медиацияны ұлттық құқықтық жүйенің дербес бөлігі ретінде ресми түрде таныды. Алайда, медиацияның әлеуметтік маңызы құқықтық мойындаумен шектелмейді; ол диалогқа негізделген басқару мен бірлескен дауды реттеу мәдениетіне бағытталған мәдени өзгерісті білдіреді. Дәстүрлі қоғамдарда әлеуметтік үйлесім орта ғасырлық құдайлық ерік, дәстүр немесе патриархалдық иерархия сияқты трансценденттік беделге негізделді. Ағартушылықтан кейінгі жаңа заманда рационалдылық пен жеке еркіндік әлеуметтік ұйымдасудың басты қағидаттарына айналды. Медиация эволюциясы осы интеллектуалдық өзгерісті айқын көрсетеді: ол беделді сырттан берілген әмір ретінде емес, өзара келісім ретінде қайта анықтайды. Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, мәжбүрлеуден коммуникативтік реттеуге көшу модерндіктің өзегін құрайды [25]. M. Weber рационалды-құқықтық беделдің бюрократиялық қоғамдарда дәстүрлі беделді алмастыратынын атап өткен [26]. Алайда рационализация үдерісі жатсыну мен деперсонализацияға да алып келеді. Медиация осы кемшіліктерді түзететін тетік ретінде әрекет етіп, рационалданған құқықтық жүйеге диалог пен эмпатияны қайта енгізеді. Ол құқықты түсіністік

үдерістеріне енгізу арқылы оны адами сипатқа жақындатады. Jürgen Habermas бұл идеяны коммуникативтік әрекет теориясында дамытып, қазіргі қоғамдардағы легитимділік ортақ дискурстан туындайтынын көрсетті [5]. Медиация осы теорияны тәжірибеде жүзеге асырып, коммуникативтік ойлауды әлеуметтік интеграцияның құралына айналдырады. Сонымен қатар постмодернистік және сыни теориялар медиацияның мәнін кеңейтіп, контекст, сәйкестік және билік қатынастарына назар аударады. Кез келген білім мен реттеу жүйесі билік қатынастарын қамтиды. Медиация да толықтай бейтарап емес; ол әділеттілік, отбасы және билік туралы үстем мәдени көзқарастарды бейнелейді. Феминистік және постколониялық тәсілдер медиациядағы «бейтарап кеңістікті» кім анықтайтынын, қандай дауыстар естіліп, қайсысы еленбей қалатынын сұраққа қояды. Осындай сыни қайта пайымдаулар медиацияны әлеуметтік әділет пен бейтараптық арасындағы тепе-теңдікті үнемі сақтауды талап ететін саналы тәжірибе ретінде тереңдете түседі [27]. Mitskaya E. [28] батыс мәдениеттерінде бұл негізінен жеке бостандық пен келісім-шарт жасасумен байланысты деп жазады. Керісінше, Шығыс және Орталық Азия елдерінде бұл көбінесе әлеуметтік және моральдық аспектілермен байланысты [28]. Конфуцийлік және буддистік дәстүрлерде үйлесімділік пен тепе-теңдік негізгі құндылықтарды білдіреді. Медиацияны процедуралық нұсқа ретінде емес, моральдық міндеттеме ретінде анықтайды. Қазақстанда медиация эволюциясын түсіну үшін осы мәдени әртүрлілікті қарастыру қажет. Мәселен, дәстүр бойынша қазақ қауымдары дауларды билер, қазылар мен ақсақалдардың көмегімен шешкен, ал олар дауды «шариғаттың» исламдық моральдық қағидаттарына сүйене отырып, «адат» әдеттегі заңға жазылмаған ережелермен шешіп, реттеп отырған. Демек, олардың беделі күшке емес, моральдық тұтастық пен әлеуметтік беделге негізделген. Билер делдал, судья және ойшыл ретінде әрекет етіп, әділеттілік бақылауды таңдамай, үйлесімділікті қалпына келтіру керек деген идеяны жүзеге асырды. Қазіргі заманғы медиацияның мемлекеттік институттар арқылы ресімделуіне қарамастан, осы дәстүрлі рухтың элементтері «құрмет», «келісім» консенсусы және «бірлік» бірлігі сақталады [16, 99-бет], [28]. Әрі қарай Hellmüller S., Wahlisch M. [29] XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында медиация туралы пікірталастар жаһандық сипатқа ие болғанын атап өтті. Біріккен Ұлттар Ұйымы және Еуропа Кеңесі сияқты ұйымдар медиацияны демократиялық басқару мен адам құқықтарын қорғауды қолдау құралы ретінде насихаттайды [29]. Медиацияны тарату принциптерін әмбебаптандырудың және тәжірибені оқшаулаудың қосарлы әсеріне әкелді. Нәтижесінде медиацияны дауларды реттеудің әмбебап тәсілі және ұлттық дәстүрлерге негізделген тәжірибе ретінде әртүрлі түсіну болды. Медиация қазіргі әлемде кеңейіп, жеке және отбасылық мәселелерден асып түсті [29]. Ол қазір экономикалық, экологиялық, мәдениетаралық және цифрлық дауларды қамтиды. Жаһандық басқарудағы медиацияның рөлінің артуы халықаралық мәселелердегі

мәжбүрлі реттеудің шектеулігін мойындай отырып, қоғамдардың қалай өзара байланысты болғанын көрсетеді.

Медиация қазір халықаралық дипломатияда, корпоративтік келіссөздерде, онлайн платформаларда және қауымдастықтарды қалпына келтіру бағдарламаларында қолданылады. Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, бұл кеңею коммуникативті ойлаудың, қоғамдық өмірдің барлық салаларына енуін көрсетеді. Алайда медиацияның жаһандануы теориялық қиындықтар туғызады. De Girolamo D. [30] Медиация тілін кеңінен қолдану оны мәдени тереңдігі жоқ техникалық құралға айналдыру қаупі бар дейді [30]. Мәдени-бағдарланған және реляциялық әдістерді қолдану қажеттілігі бар. Олар медиация жергілікті әңгімелермен, сезімдермен және моральдық көзқарастармен байланысты болуы керек дейді. Қазақстан үшін бұл кәсіби стандарттардың дәстүрлі қонақжайлылық, құрмет және ұжымдық жауапкершілік құндылықтарымен үйлесуін білдіреді [11], [16]. Медиацияның шынайы өсуі жаһандық стандарттар мен жергілікті әдет-ғұрыптар арасындағы диалогта жатыр. Қазіргі әлеуметтанулық теорияда медиация барған сайын бекітілген процедура ретінде емес, динамикалық әлеуметтік процесс ретінде қарастырылады. Ол мағынасы, сәйкестігі және қарым-қатынасы туралы үздіксіз келіссөздерді қамтиды. Фокус нәтижелерден өзара әрекеттесуге, конвенцияларға қол жеткізуден трансформацияға ықпал етуге ауысады. Процессуалдық бағдарланған көзқарас кездесулердің микросоциологиясына сәйкес келеді, мұнда әлеуметтік тәртіп күнделікті әрекеттер мен өзара әрекеттесу арқылы жасалады. Медиация барысында қатысушылар қарсыластардың орнына ата-аналардың, ауыртпалықтардың орнына серіктестердің жаңа рөлдерін қабылдайды, осылайша әлеуметтік шындықты өзгертеді [30]. Pouremad S. et al. [31] әлеуметтанулық ауысым медиацияның әлеуметтік капиталды құрудағы рөлін де көрсетеді деп жазады [31]. Сенім мен ынтымақтастық демократиялық өмірдің негізі болып табылады. Медиация әлеуметтік капиталды, атап айтқанда отбасылар мен қауымдастықтар ішінде нығайтуға, сондай-ақ әлеуметтік капитал арасында және мәдени және институционалдық кедергілер арқылы байланыс орнатуға ықпал етеді. Оның коммуникативті рәсімдері қоғамның моральдық принциптерін сақтай отырып, эмпатия, сыпайылық және жауапкершілік нормаларын нығайтады [31].

Медиацияның эволюциясы оның әлеуметтік маңыздылығының біртіндеп өзгеруін көрсетеді. Ол кішігірім қауымдастықтардағы бейресми татуласу актісінен күрделі қоғамдардағы дауларды реттеудің құрылымдық және кәсіби әдісіне айналды. Тарих бойында медиация әртүрлі дәуірлердің құндылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес өзгерді. Ол ақсақалдардың моральдық беделіне сүйенуден заңдылыққа, қатысу еріктілігіне және қатысушылардың теңдігіне баса назар аударуға көшті. Өзгеріс медиацияның мәжбүрлеу немесе жазалау емес, диалог пен өзара түсіністікті бағалайтын әлеуметтік құрал ретіндегі өзгермейтін рөлін көрсетеді. Қазіргі жағдайда, әсіресе Қазақстанда медиация қазіргі заманғы құқықтық жүйелермен келісімдерге қол жеткізудің дәстүрлі тәсілдерін біріктіреді,

бұл сабақтастықты да, инновацияны да көрсетеді. Бүгінгі таңда медиация дауларды шешіп қана қоймай, мәдени бірегейлікті нығайтатын, азаматтық сенімді қалыптастыратын және қоғамның моральдық негіздерін қолдайтын серпінді әлеуметтік механизм болып табылады.

1.1.2 Отбасылық дауларды реттеудің әлеуметтік-құқықтық парадигмалары: қақтығыстық-нормативтік режимдер, құқықтық мәдениет және институционалдық реттеу тетіктері

Отбасылық дауларды реттеу әлеуметтану, құқық, психология және этика салаларын тоғыстыратын күрделі ғылыми-тәжірибелік сала болып табылады. Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, отбасы жеке адамдардың жабық қауымдастығы ғана емес, қоғамның ұдайы өндірілуін, әлеуметтену үдерісін және моральдық құндылықтардың берілуін қамтамасыз ететін негізгі әлеуметтік институт. Dragomir L. M. [32] отбасының тұрақтылығы бүкіл қоғамның тұрақтылығына тікелей әсер ететінін атап көрсетіп, осыған байланысты отбасы ішіндегі даулардың қалай реттелетінін түсіну теориялық тұрғыдан да, тәжірибелік тұрғыдан да аса маңызды екенін көрсетеді. Құқықтық жүйелер дауларды реттеудің формалды тетіктерін ұсынса, әлеуметтанулық тәсілдер отбасылық өзара әрекеттестіктің терең мәдени, коммуникативтік және моральдық өлшемдерін алдыңғы қатарға шығарады. Осы тұрғыда медиация құқық пен қоғам арасындағы байланыстырушы буын ретінде әрекет етіп, әділетті процедураларды жеке үйлесімділікті қалпына келтіру мақсатымен ұштастырады [32].

Әлеуметтану отбасылық дауларды жақын қарым-қатынастар аясында құндылықтар, күтулер мен рөлдер арасындағы айырмашылықтардан туындайтын табиғи әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады. Ерте кезеңдегі функционалист ойшылдар отбасын әлеуметтік құрылымның ажырамас бөлігі деп танып, оның негізгі қызметтері балаларды әлеуметтендіру және ересектердің тұлғалық тұрақтылығын қамтамасыз етуішкі тепе-теңдікті талап ететінін атап өткен. Дау осы тепе-теңдіктің бұзылғанын білдіреді. Murphy J. C. [33] дауларды реттеу тетіктері отбасылық жүйенің тұтастығын қалпына келтіруге бағытталатынын, ал медиация, кеңес беру және коммуникативтік стратегиялар отбасының әлеуметтік тәртіптегі рөлін сақтауға көмектесетін құралдар екенін көрсетеді [33].

Kokoeva L. T. және әріптестері [34] отбасылық дауларды тек дисфункцияның белгісі емес, терең әлеуметтік теңсіздіктерді айқындайтын және өзгерістерге ықпал ететін динамикалық үдерістер ретінде сипаттайды. Гендерлік, жас ерекшеліктеріне немесе экономикалық тәуелділікке байланысты билік теңгерімсіздігі жиі шиеленіс тудырады. Мұндай жағдайда медиация мен келіссөздер бұл дауды басқарылатын өзара әрекеттестікке айналдырып, қарым-қатынасты үзбей-ақ отбасылық рөлдерді қайта айқындауға мүмкіндік береді. Dodanwala T. C. және әріптестері [35] медиацияны отбасы деңгейіндегі әлеуметтік өзгерістерді басқарудың тәсілі ретінде

қарастырады [35]. Символдық интеракционизм тұрғысынан отбасылық дау ортақ мағыналар мен күнделікті өзара әрекеттестікке байланысты оқиға. Түсінбеушілік адамдар бір-бірінің әрекеттерін әртүрлі символдық интерпретациялар арқылы қабылдаған кезде туындайды. Дауды реттеу мағыналарды қайта пайымдауды және ортақ символдарды қайта құруды талап етеді. Медиация бұл үдерісті бейтарап үшінші тарапты тарта отырып қолдайды, ол коммуникация нормаларын қалпына келтіруге және қатысушыларды жағдайды қайта түсіндіруге бағыттайды. Осы тұрғыда медиация мағына қалыптастыру және идентичтіліктерді үйлестіру тәсілі ретінде қарастырылады. Dodanwala T. C. және әріптестері [36] өзге еңбегінде «отбасы» ұғымын әлеуметтік қатынастардың ықшам репрезентациясы ретінде сипаттап, онда ынтымақтастық, қамқорлық және билік құндылықтары тоғысатынын көрсетеді [36]. Әлеуметтанулық зерттеулер отбасылық даулардың туындауын бірнеше деңгейде жіктейді:

– ішкітұлғалық деңгей, мұнда жеке мақсаттар мен отбасылық рөлдер арасында қайшылық орын алады;

– тұлғааралық деңгей, яғни ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар немесе бауырлар арасындағы даулар;

– құрылымдық деңгей, онда даулар экономикалық, мәдени немесе институционалдық шектеулерден туындайды.

Бұл жағдайларда даулардың түпкі себептері тек психологиялық емес, сондай-ақ гендерлік нормалар, әлеуметтік иерархия және экономикалық теңсіздік сияқты кең ауқымды әлеуметтік жүйелермен байланысты. Феминистік әлеуметтану дәстүрлі билік құрылымдарының отбасылық дауларға әсерін терең талдап, әйелдердің экономикалық тәуелділігі мен бағыну жөніндегі әлеуметтік күтулер олардың келіссөз жүргізу мүмкіндіктерін тарихи тұрғыда шектегенін көрсетеді. Осы контексте медиация тек процедуралық әділеттілікті ғана емес, маргиналданған топтардың құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге де жағдай жасайды. Қазіргі қоғамда индивидуализация үдерісі мен жұптық өмірдегі өзгерістер отбасылық қатынастарды түбегейлі трансформациялады. Hong X., Liu Q., Zhang M. [37] қазіргі некенің барған сайын міндеттемелер мен дәстүрлерге емес, эмоционалдық байланыс пен жеке таңдауға негізделіп отырғанын атап өтеді. Бұл тәуелсіздікті арттырғанымен, күтулерді үздіксіз келісуді талап ететіндіктен, даулардың жиілеуіне де әкеледі. Медиация қазіргі жұптық өмірдің тұрақсыздығына берілген әлеуметтік жауап ретінде көрініс табады. Ол күш қолдану емес, өзара түсіністік арқылы дауларды реттеуді қамтамасыз етіп, коммуникация мен рефлексияны отбасылық өмірдің негізгі элементтеріне айналдырады [37]. Құқықтық тұрғыдан алғанда, отбасылық даулар олардың сипаты мен ауырлығына байланысты азаматтық, отбасылық, кей жағдайда қылмыстық құқық нормаларымен реттеледі. Дәстүрлі сот рәсімдері құқықтар мен міндеттерді айқындауға бағытталғанымен, даулардың эмоционалдық және тұлғааралық қырларын жиі ескере бермейді. Сот процестері, әдетте, жарыспалы әрі формалды сипатта болып, татуласуға

жәрдемдесуден гөрі міндетті шешім шығаруға басымдық береді. Құқықтық шешімдер процедуралық әділеттілікті қамтамасыз еткенімен, қарым-қатынастағы үйлесімділікті қалпына келтіруде әрдайым тиімді бола бермейді.

Rodrigues D. A. [38] осы ерекшеліктер баламалы дауды реттеу әдістерінің, соның ішінде медиация, татуластыру рәсімдері мен арбитраждың кеңінен таралуына ықпал еткенін атап өтеді; бұл әдістер отбасылық құқықта жиі тиімді әрі тіпті басым құралдар ретінде қарастырылады [38]. Отбасылық медиацияның жаһандық дамуына әртүрлі құқықтық құралдар мен ұсынымдар әсер етті. Еуропа Кеңесінің № R(98)1 «Отбасылық медиация туралы» ұсынымында медиация тараптардың бейтарап делдалдың көмегімен өзара келісімге қол жеткізу үшін бірлесе жұмыс істеу үдерісі ретінде сипатталады [39]. Көптеген еуропалық елдер содан бері медиацияны отбасылық құқыққа ерікті қадам немесе міндетті сотқа дейінгі рәсім ретінде енгізді. АҚШ-та 2001 жылғы Бірыңғай медиация туралы заң және штаттық заңнамалар медиациялық келісімдердің заңдық танылуын және құпиялылық қағидаттарын бекітіп, медиацияның әділет жүйесіндегі ресми мәртебесін айқындады [40]. Қазақстанда 2011 жылы қабылданған «Медиация туралы» Заң азаматтық, еңбек және отбасылық дауларда медиацияны қолданудың негізін қалады [9]. Заңның 1-бабында медиация «азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де қатынастардан туындайтын дауларды тараптардың өзара келісіміне қол жеткізу мақсатында медиатордың қатысуымен шешуге бағытталған» деп анықталған. Онда еріктілік, теңқұқылық, бейтараптық және құпиялылық қағидаттары бекітілген. Қазақстандағы отбасылық медиация халықаралық стандарттар мен жергілікті консенсусқа негізделген дәстүрлерді үйлестіреді. Медиацияның ұлттық құқықтық жүйеге енгізілуі әділеттілікті гуманизациялау және қоғамдық диалогты дамыту жолындағы маңызды қадам болып табылады.

1.1.3 Медиация институционалданған тәжірибе ретінде: әлеумет-институционалдық талдау, әлеуметтік тәртіпті қолдау және отбасылық нормалардың қайта өндірілуі

Медиация әлеуметтік институт ретінде қазіргі қоғамда ерекше рөл атқарады және құқықты, моральды әрі әлеуметтік коммуникацияны өзара байланыстырады. Медиация дауларды күш қолданбай, әлеуметтік тәртіпті қалпына келтіру арқылы реттеуге мүмкіндік береді. Отбасылық өмір контекстінде медиацияның маңызы айрықша. Ол қатынастарды, ортақ құндылықтарды сақтауға бағытталған, сондай-ақ отбасылық өмірдің эмоциялық және мәдени қырларын қорғайтын моральдық және коммуникативтік құрал ретінде әрекет етеді. Ganiyeva F. медиацияны әлеуметтанулық контексте түсіну үшін оның құрылымын және кең әлеуметтік жүйедегі құндылықтық функцияларын талдау қажет екенін атап өтеді [41]. Классикалық әлеуметтануда институттар адамдардың мінез-құлқын бағыттайтын және қоғамдық өмірде болжамдылық қалыптастыратын тұрақты нормативтік

жүйелер ретінде қарастырылады. Институттар «әрекет пен ойлаудың ұжымдық тәсілдері» ретінде моральдық тұтастықты қамтамасыз етеді және әлеуметтік тұрғыда қалыптасқаннан кейін индивидтерге ықпал ететін объективті құрылымдарға айналады. Dal Maso L. және әріптестері айтуынша, медиация осы түсінікке толық сәйкес келетінін және оның өзара әрекеттестіктен құқықтық шеңберлермен, кәсіби қауымдастықтармен және қоғамдық күтулермен нығайтылған формалды әлеуметтік институтқа дейін эволюцияланғанын көрсетеді [42]. Әлеуметтік институт ретінде медиация орныққан тәжірибелерге тән бірқатар маңызды белгілерді иеленеді:

1. Нормативтік реттеу, бейтараптық, еріктілік, теңқұқылық және құпиялылық қағидаттарын қамтиды.

2. Рөлдердің жіктелуі, медиаторлар, тараптар және медиацияны реттейтін ұйымдар арасындағы әлеуметтік рөлдердің нақты бөлінуін қамтамасыз етеді.

3. Процедуралық формализация үдерістің кезеңдерін, әдістерін және этикалық стандарттарын айқындайды.

4. Құндылықтық легитимация медиацияны дауларды реттеудің моральдық және мәдени тұрғыдан қабылданатын тәсілі ретінде мойындайды.

Осы аспектілердің арқасында медиация тұрақтылыққа ие болып, қоғамның әлеуметтік құрылымының ажырамас бөлігіне айналады. Оның институционалдануы бейресми татуластыру тәжірибелерінен этикалық және гуманистік бағыттылығын сақтайтын, ережелерге негізделген құрылымдалған өзара әрекеттестікке өтуді білдіреді. Медиацияның формалдануы қоғамның әлеуметтік мінез-құлықты реттеудің икемді әрі гуманистік жолдарын үздіксіз іздейтінін көрсетеді. Bammens Y. және Hünermund P. атап өткендей, билікке сүйенетін соттық немесе әкімшілік бақылаудан айырмашылығы, медиация коммуникация арқылы әрекет етеді және мәжбүрлеуден диалогтық реттеуге өтуді білдіреді бұл коммуникативтік рационалдылық идеясымен тығыз байланысты [43, 431-б.]. Тараптарға мазмұнды диалог жүргізуге мүмкіндік бере отырып, медиация легитимділікті күштеу арқылы емес, келісім арқылы қалыптастырады. Отбасылық мәселелерде бұл рөл ерекше маңызды, себебі отбасы бір мезгілде эмоциялық әрі нормативтік қауымдастық болып табылады, онда махаббат, міндет және моральдық жауапкершілік өзара тоғысады. Даулар тек жеке үйлесімділікке ғана емес, қоғамның моральдық тәртібіне де қауіп төндіруі мүмкін. Медиация бұл тәуекелді төмендетіп, дауды ынтымақтастыққа айналдыратын құрылымдалған диалогтық кеңістік ұсынады [43, 434-б.]. Ол отбасы әлеуметтік институт ретінде өміршең болуы үшін аса маңызды сенім, эмпатия және өзара құрмет құндылықтарын қалпына келтіруге ықпал етеді. Әлеуметтік бақылау теориясы тұрғысынан Akers R. L. және Jennings W. G. (2019) медиация дау салдарынан бұзылған қалыпты тепе-теңдікті қалпына келтіріп, отбасының қоғамдағы рөлін сақтауға мүмкіндік беретін пайдалы әлеуметтік тетік екенін көрсетеді [44]. Мәжбүрлеуге емес, ерікті бағынуға негізделе отырып, медиация отбасының ішкі моральдық қағидаттарын нығайтады

және кең ауқымды әлеуметтік тұрақтылыққа ықпал етеді. Осылайша, ол жеке адамдардың әрекеттері мен қоғамдық нормалар арасында моральдық сүзгі ретінде қызмет етіп, жағымсыз немесе зиянды өзара әрекеттерді әлеуметтік тұрғыдан қолайлы мінез-құлыққа айналдырады [44, 115-б.].

Жүйелік теория тұрғысынан медиацияны құқық, отбасы, саясат және мәдениет сияқты өзге ішкі жүйелермен өзара әрекеттесетін әлеуметтік реттеудің қосалқы жүйесі ретінде қарастыруға болады. Ол құқықтық нормаларды моральдық түсінікке айналдырып, әлеуметтік күрделілікті азайтуға және коммуникациялық тепе-теңдікті қалпына келтіруге ықпал етеді. Жүйе ретінде медиация кәсіби даярлық, құқықтық қолдау және қоғамдық сенім арқылы өзін-өзі ұдайы өндіреді, осылайша ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етеді. Өзара құрмет, қамқорлық, ынтымақтастық және жауапкершілік сияқты отбасылық құндылықтар қоғамдық өмірдің моральдық өзегін құрайды. Бұл құндылықтар әлеуметтену үдерісі мен мәдени рәсімдер арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Алайда әлеуметтік өзгерістер кезеңінде олар әлсіреуі немесе сынға түсуі мүмкін. Медиация осы құндылықтарды сақтау мен жаңғыртудың тәсілі ретінде әрекет етеді. Дауларды оң жолмен реттеу арқылы ол отбасылық қатынастардың негізінде жатқан эмпатия, теңдік және жауапкершілік қағидаттарын нығайтады.

Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, отбасылық медиация отбасылық рөлдерге қатысты мағыналарды күшейтеді. Диалог арқылы ол серіктестерге бір-бірін қайта тануға мүмкіндік беріп, ата-ана мен бала арасындағы өзара әрекеттестікті қайта пайымдайды және балалардың әл-ауқатын ортақ мақсат ретінде алға қояды. Бұл тек процедуралық қадам емес, отбасылық өмірдің моральдық стандарттарын қалпына келтіретін моральдық тәжірибе болып табылады. Kim S. H. және Seock Y. K. қазіргі қоғамда жеке қатынастар барған сайын рефлексия мен коммуникацияға тәуелді бола бастағанын, ал медиация осы рефлексияны институционалдық түрде бекітіп, отбасы мүшелеріне өз рөлдері мен күтулерін талқылауға мүмкіндік беретінін көрсетеді; бұл эмоциялық байланыстар мен әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады [45]. Сонымен қатар медиация феминистік этикада маңызды орын алатын қамқорлық қағидатын жүзеге асырады [45, 83-б.]. Эмпатия мен қатынастарға жауапкершілікті алдыңғы орынға қоя отырып, ол құқықтық тәжірибеде жиі кездесетін транзакциялық логикаға қарсы тұрады. Отбасылық дауларда медиатор сезімдер мойындалып, өңделетін кеңістік қалыптастырып, оларды елемей қалдырмайды және тікелей даудан тыс моральдық диалог пен жанашырлық мәдениетін дамытуға ықпал етеді.

Медиацияның әлеуметтік институт ретінде тиімді қызмет етуі үшін құқықтық та, моральдық та легитимділік қажет. Легитимділік беделдің негізі ретінде дәстүрге, харизмаға немесе рационалды-құқықтық нормаларға сүйенуі мүмкін. Медиацияның легитимділігі осы үш фактордың барлығымен айқындалады:

1. Дәстүрлі легитимділік, қауымдастықтар ішіндегі тарихи татуластыру тәжірибесіне негізделеді.

2. Харизматикалық легитимділік, медиатордың жеке адалдығы мен моральдық беделіне сүйенеді.

3. Рационалды-құқықтық легитимділік, заңдар мен кәсіби стандарттар арқылы қалыптасады.

Қазақстанда легитимділіктің осы формалары медиацияға деген қоғамдық сенімді арттыруға ықпал етеді. Kenzhebekova Z. K. және Mussabalina G. T. заңнама арқылы көрсетілетін мемлекеттік қолдау медиацияның ресми танылуын қамтамасыз етсе, ал жергілікті қауымдастықтардың медиаторларға деген моральдық құрметі олардың қоғамдық беделін нығайтатынын атап өтеді [46]. Осындай қосарлы легитимділік медиацияны таза бюрократиялық рәсімдерден ерекшелендіріп, оны қоғамның моральдық кеңістігіне орналастырады. Қоғамдық хабардарлық пен сенім де айрықша маңызға ие. Әлеуметтанулық сауалнамалар азаматтардың медиацияны әділ, бейтарап және құпия деп қабылдаған жағдайда оны жиі таңдауға бейім екенін көрсетеді. Сондықтан медиацияны әлеуметтік институт ретінде дамыту тұрақты қоғамдық ақпараттандыруды, этикалық жауапкершілікті және нақты артықшылықтарды дауларды жылдам реттеу, эмоциялық күйзелісті азайту және қатынастарды жақсарту сияқты нәтижелерді дәлелдеуді талап етеді.

1.2. Отбасылық саладағы медиацияның халықаралық және ұлттық институционалдық контексті

Әртүрлі әлеуметтік-құқықтық жүйелердегі медиация тәжірибесін зерттеу мәдени, институционалдық және нормативтік контексттердің отбасылық дауларды реттеу үдерісіне қалай ықпал ететіні жөнінде маңызды ғылыми түсінік береді. Медиация еріктілік, бейтараптық, құпиялылық және өзара құрмет қағидаттарына негізделген әмбебап тәсіл болып табылады. Алайда әрбір қоғамда медиация тарихи дәстүрлерге, құқықтық мәдениетке және әлеуметтік құндылықтарға байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие әртүрлі формаларда жүзеге асырылады. Қазақстан жағдайында медиацияның тиімділігін бағалау және әлемдік озық тәжірибені ұлттық контекске бейімдеу үшін шетелдік те, отандық та тәжірибені терең түсіну аса маңызды. Жаһандық деңгейде отбасылық медиацияның дамуы XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы құқықтық және әлеуметтік ойлау жүйесіндегі кең ауқымды өзгерістермен байланысты болды [24]. Көптеген елдер сот талқылауларының отбасылық даулардың эмоциялық және тұлғааралық қырларын толық қамти алмайтынын мойындады. Соның нәтижесінде медиация Еуропа, Солтүстік Америка және Азияның бірқатар елдерінде отбасылық құқық жүйесінің ажырамас бөлігіне айналды.

Қазіргі кезеңде медиация тек сот ісін жүргізуге балама ғана емес, сонымен қатар профилактикалық және білім беру құралы ретінде де қызмет етеді. Салыстырмалы зерттеулер медиацияның институционалдық қалыптасуы бірқатар

факторларға тәуелді екенін көрсетеді, олардың қатарында мемлекеттік саясат, кәсіби стандарттар, қоғамның хабардарлық деңгейі және дауларды реттеуде диалогты мәдени тұрғыда мойындау бар. Қазақстанда 2011 жылы «Медиация туралы» Заңның қабылдануы медиацияны әлеуметтік және құқықтық институт ретінде ресми тану жолындағы маңызды қадам болды. Алайда алдыңғы бөлімде көрсетілгендей, отбасылық медиацияның тәжірибелік қолданылуы әлі де ұлттық дәстүрлермен және моральдық құндылықтармен тығыз байланысты. Бұл құндылықтарда татулық, келісім және құрмет ұғымдары жетекші орын алады [16]. Халықаралық және ұлттық тәжірибені салыстыра талдау медиацияның қосарлы табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді: бір жағынан, ол дауларды баламалы түрде реттеудің әмбебап әдісі болса, екінші жағынан, ұжымдық этикаға терең тамырланған әлеуметтік тәжірибе болып табылады. Салыстырмалы тәсіл құқықтық дәлелдемелерді мәдени сезімталдықпен ұштастыратын тиімді отбасылық медиация модельдерін айқындауға мүмкіндік беріп, Қазақстанда отбасының тұрақтылығын және әлеуметтік үйлесімділікті нығайтуға ықпал етеді.

1.2.1 Шетелдердегі отбасылық медиация модельдері: салыстырмалы институционалдық талдау, құқықтық жүйелердің дифференциациясы және трансұлттық тәжірибе

АҚШ, Ұлыбритания, Канада және Батыс Еуропаның бірқатар елдері медиацияны сот талқылауына гуманистік әрі экономикалық тұрғыдан тиімді балама ретінде ілгерілетуде жетекші орын алды. Бұл елдерде отбасылық медиация ең алдымен ажырасудың жағымсыз әлеуметтік және психологиялық салдарын, әсіресе балаларға тигізетін әсерін азайту мақсатында енгізілді. Мұндай өзгерістер сот дауларының дауларды жиі ушықтыратынын және ажырасқаннан кейін ата-аналардың бірлескен әрекетін қиындататынын түсінуге негізделді. Andrews N. [47] халықаралық ұйымдардың медиацияны қалпына келтіруші әділет пен партисипативтік басқарудың маңызды құралы ретінде қолдай бастағанын атап өтеді. Еуропа Кеңесі мүше мемлекеттерге медиаторларға арналған нормативтік актілер мен этикалық қағидаттарды әзірлеуді ұсынды [47]. Бұл ұсынымдарда отбасылық медиацияның ерікті, қолжетімді және құпия болуы қажеттігі көрсетілді, сондай-ақ медиация барысында қол жеткізілген келісімдердің құқықтық күші болуы тиіс екені атап өтілді. Медиация тәжірибесі әлем бойынша кең тараған сайын, институционалдық қолдаудың әртүрлі модельдері қалыптасты. Кейбір елдерде, мысалы Ұлыбритания мен Австралияда, отбасылық даулар бойынша сотқа дейін медиация міндетті кезең ретінде енгізілді. Ал АҚШ, Канада және Нидерландта медиация ерікті болып қала береді, бірақ соттар тарапынан белсенді түрде ұсынылады. Азия мен Таяу Шығыста дәстүрлі татуластыру тәсілдері заманауи құқықтық жүйелерге бейімделіп, қауымдық тәжірибелер мемлекеттік нормалармен ұштастырылды. Бұл айырмашылықтар медиацияның бір мезгілде

құқықтық құрал әрі әлеуметтік-мәдени үдеріс ретінде бейімделе алатынын көрсетеді. 1-кестеде бірқатар елдердегі отбасылық медиация жүйелерінің негізгі сипаттамалары ұсынылған. Онда құқықтық база, институционалдық модель және мәдени айырмашылықтар қамтылған.

1-кесте. Жекелеген елдердегі отбасылық медиацияның салыстырмалы шолуы

Ел	Заңнамалық негіз	Институционалдық модель	Қолдану саласы	Медиаторларды даярлау және сертификаттау	Келісімдердің құқықтық күші	Негізгі мәселелер мен сын-қатерлер
Ұлыбритания	Отбасылық қатынастар туралы заң (Family Law Act), Балалар және отбасылар туралы заң	Сотпен байланысты және жеке (MIAM – сотқа дейінгі міндетті консультация)	Ажырасу, ата-аналық жоспарлар, алименттер, мүліктік даулар	Мемлекеттік аккредитация; біліктілікті міндетті арттыру	Сотпен бекіту (consent order)	Жеке қызметтердің қымбаттығы; Legal Aid жүйесінен тыс қолжетімділіктің шектеулілігі
АҚШ	Медиация туралы бірыңғай заң (Uniform Mediation Act), штат заңдары	Соттық және жеке; қамқоршылық бойынша тыңдаулар алдында жиі міндетті	Ажырасу, қамқоршылық, алименттер, мүлік	Штаттар бойынша лицензиялау, этикалық кодекстер	Сот бекіткен келісім	Штаттар арасындағы тәжірибенің әркелкілігі, даярлықтың біркелкі болмауы
Канада	Провинциялық отбасылық актілер, сот ережелері	Соттарға интеграцияланған; ақпараттық сессиялар міндетті	Ата-аналық құқықтар, мүлік, қолдау	Провинциялық деңгейде сертификаттау; мәдениетаралық құзыреттілік	Сотпен бекіту (consent order)	Ауылдық аймақтарда мамандар тапшылығы
Франция	Азаматтық кодекс, №95-125 Заң (1995 ж.)	Сот тағайындайтын; мемлекеттік орталықтар желісі	Тұратын жері, қамқоршылық, алименттер	Отбасылық медиатордың мемлекеттік дипломы (DEMF)	Сот медиативтік келісімді бекітеді	Кадр тапшылығы, аймақтық айырмашылықтар
Германия	Медиация туралы заң (Mediationsgesetz, 2012)	Ерікті, соттармен ынталандырылады	Қамқоршылық, мүлік, алименттер	Сертификатталған медиаторлар, этикалық кодекс	Сот бекіткеннен кейін күшіне енеді	Реттеу мен стандарттардың біркелкі еместігі
Италия	№28/2010 заңнамалық декрет	Муниципалдық отбасылық қызметтер және жеке орталықтар	Ажырасу, алименттер, ата-аналық қатынастар	Ұлттық стандарттар, діни орталықтар	Сот бекітуі	Халықтың хабардарлығының төмендігі, даярлық деңгейінің әркелкілігі
Австралия	Отбасылық құқық туралы заң (1975, 2012 ж. ред.)	Міндетті отбасылық медиация (Family Relationship Centres)	Ата-аналық мәселелер, мүлік, қолдау	FDR-практиктерін сертификаттау	Келісімдерді сот бекітеді	Орталықтардың шамадан тыс жүктелуі
Швеция	Ата-аналық құқықтар туралы заң, Әлеуметтік қызметтер туралы заң	Муниципалдық әлеуметтік медиация орталықтары	Қамқоршылық, қарым-қатынас, ата-аналық жоспарлар	Әлеуметтік қызметкерлер-медиаторлар, балалар психологтары	Сот бекітеді	Ресурстардың шектеулілігі

1-кестенің жалғасы

Жапония	Отбасылық соттар туралы заң (1948 ж.)	Соттық медиация (chōtei)	Ажырасу, қамқоршылық, мүлік	Соттық және қоғамдық медиаторлар	Хаттама сот шешімінің күшіне ие	Судьялардың үстемдігі, тараптардың төмен белсенділігі
Сингапур	Отбасылық әділет туралы заң (2014 ж.)	Соттық және қауымдық	Ата-аналық мәселелер, алименттер, зорлық-зомбылық	Соттық және қоғамдық сертификаттар	Сот бекітеді	Қауымдық нормалар мен құқық арасындағы теңгерім
БАӘ	Жеке мәртебе туралы заң (2005 ж.)	Міндетті сотқа дейінгі медиация (FamilyGuidance)	Ажырасу, қамқоршылық, асырау	Діни кеңесші-медиаторлар	Сот бекіткен келісімдер	Гендерлік айырмашылықтар, мигранттардың мәртебесі
Қазақстан	«Медиация туралы» заң (2011 ж.)	Соттық және қоғамдық (ҮЕҰ, қауымдастықтар)	Ажырасу, қамқоршылық, мүлік, алименттер	Курстар, медиаторларды тіркеу, этикалық кодекс	Сот бекітеді	Хабардарлықтың төмендігі, аймақтарда маман тапшылығы
Ресей	«Дауларды реттеудің баламалы рәсімі туралы» заң (2011 ж.)	Соттық пилоттық жобалар және жеке тәжірибе	Ажырасу, қамқоршылық, мүлік	Медиация орталықтарында даярлау	Сот бекітеді	Қолданудың шектеулілігі, төмен танымалдық
Қытай	Халықтық медиация туралы заң (2011 ж.)	Халықтық, әкімшілік және соттық	Ажырасу, қамқоршылық, мұрагерлік	Әділет министрлігі мен соттар жанындағы оқыту	Сот бекітеді	Жүктеменің жоғары болуы, аймақтық айырмашылықтар
Қырғызстан	«Медиация туралы» заң (2018 ж.)	Соттық және қауымдық	Ажырасу, мүлік, балалар	ҮЕҰ мен Әділет министрлігі жанындағы курстар	Сот бекітеді	Кадр тапшылығы, әлсіз инфрақұрылым
Өзбекстан	«Медиация туралы» заң (2018 ж.)	Соттық және жеке	Ажырасу, қамқоршылық, алименттер	Әділет министрлігі жанындағы лицензиялау	Сот бекітеді	Медиаторлардың жеткіліксіз даярлығы
Тәжікстан	Татуластыру туралы қалыптасып келе жатқан заңнама	Соттық және қауымдық делдалдық	Ажырасу, мүлік, балалар	ҮЕҰ жанындағы курстар	Сот бекітеді	Бейтараптықтың төмендігі, әлсіз база
Түрікменстан	Арнайы заңның болмауы	Соттық татуластыру	Ажырасу, алименттер	Шектеулі курстар	Сот шешімі	Медиация бастапқы даму сатысында
Моңғолия	«Медиация туралы» заң (2013 ж.)	Соттық және жеке	Ажырасу, қамқоршылық, мүлік	Лицензияланған медиаторлар	Сот бекітеді	Халықтың жеткіліксіз хабардарлығы
Ескерту – автормен жасалған.						

1-кестеде көрсетілген нәтижелер әлемдік деңгейде медиация тәжірибесін айқындайтын институттардың, құқықтық негіздердің және мәдени факторлардың алуан түрлілігін көрсетеді. Алынған деректер медиацияның дауларды соттан тыс реттеу тәсілі ретінде барған сайын кеңінен мойындалып келе жатқанын дәлелдейді. Сонымен қатар, оның құқықтық мәртебесі, кәсіби стандарттары және қолжетімділік деңгейі бойынша елеулі айырмашылықтар әлі де сақталуда. Bagshaw D. [48] деректеріне сәйкес, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Франция және Германияны қоса алғанда, батыс елдерінің көпшілігінде медиация арнайы заңнамалық актілермен

бекітілген. Олардың қатарына, мысалы, Отбасылық құқық туралы заң (2014 ж.) және Медиация туралы заң (2012 ж.) жатады. Бұл заңдар медиацияны легитимді рәсім ретінде тануды қамтамасыз етіп қана қоймай, медиаторларға арналған міндетті этикалық стандарттарды да белгілейді [48]. Ал Орталық Азия елдері мен посткеңестік кеңістікте медиация туралы заңдар салыстырмалы түрде жақында ғана қабылдана бастады. Бұл аймақтарда негізгі назар соттармен байланысты пилоттық бағдарламаларға және үкіметтік емес ұйымдар жүзеге асыратын бастамаларға аударылған. Түрікменстанда медиация туралы жеке заңның болмауы бұл тәжірибенің әлі де дамудың бастапқы кезеңінде екенін және негізінен бейресми татуластыру түрінде жүзеге асырылатынын көрсетеді. Институционалдық тұрғыдан алғанда, медиацияның негізгі модельдерін үш санатқа бөлуге болады [47]:

1. Соттық немесе міндетті медиация: Ұлыбритания, Австралия, БАӘ, Жапония, мұнда отбасылық талап-арыз берілгенге дейін медиация рәсімінен өту талап етіледі.

2. Ерікті, бірақ ынталандырылатын медиация: АҚШ, Германия, Канада.

3. Қауымдық қағидаттарға негізделген немесе гибридтік жүйелер, жергілікті дәстүрлерді ескеретін медиация: Қытай, Қырғызстан, Сингапур елдеріне тән.

Бұл жіктеу батыстық жүйелердің негізінен формалды рәсімдерге бағытталғанын, ал Азия және Таяу Шығыс контексттерінде медиацияның көбіне кең әлеуметтік немесе діни шеңберлерге кіріктірілетінін көрсетеді. Әртүрлі юрисдикцияларда отбасылық медиация, әдетте, ажырасу, балаларға қамқоршылық жасау, мүлікті бөлу және алимент мәселелерін қамтиды. Сонымен бірге тәжірибеде айырмашылықтар бар, Австралия мен Ұлыбританияда сот талқылауына дейін отбасылық қатынастар орталықтарында міндетті консультациялар қарастырылғанын, ал Канада мен Германияда мұндай қатысу ерікті болғанымен, белсенді түрде ұсынылатынын атап өтеді [48], [49, 10-б.]. Кәсіби стандарттар да айтарлықтай ерекшеленеді: Ұлыбритания мен Австралияда мемлекеттік аккредитация және үздіксіз кәсіби даму талап етілсе, Қазақстан мен Қырғызстанда сертификаттау көбіне провинциялық деңгейде немесе ҮЕҰ арқылы жүзеге асырылады. Бұл айырмашылықтар медиаторлардың біліктілік деңгейінің біркелкі болмауына және олардың қызмет нәтижелеріне деген қоғамдық сенімге ықпал етеді [48]. Қарастырылған елдердің басым көпшілігінде медиация барысында қол жеткізілген келісімдер сот бекіткеннен кейін ғана міндетті күшке ие болады. Ерікті келіссөздер мен кейінгі соттық растауды ұштастыратын бұл модель бір жағынан икемділікті сақтаса, екінші жағынан орындалуын қамтамасыз етеді. Жапониядағы «чётэй» рәсімі ерекшеленеді, себебі ол медиативтік келісімдерге қосымша ратификациясыз-ақ сот шешімдерімен тең құқықтық мәртебе береді [49, 12-б.]. Бұл Шығыс Азия модельдерінде сот жүйесінің айрықша рөлін көрсетеді [47], [48]. Институционалданудың артуына қарамастан, құрылымдық және мәдени кедергілер әлі де сақталуда. Gale F [49] батыс жүйелерінде, әсіресе мемлекеттік заң көмегі бағдарламаларынан тыс жерлерде, медиацияның құны мен қолжетімділігіне

байланысты мәселелер бар екенін атап өтеді. Ал дамушы және өтпелі экономикасы бар елдерде төмен хабардарлық, медиаторлардың жеткіліксіз даярлығы және аймақтық теңсіздік сияқты мәселелер жиі кездеседі. Патриархалдық нормалары басым қоғамдарда, мысалы БАӘ мен Орталық Азияның кейбір елдерінде, гендерлік теңсіздік әйелдердің қатысуын және медиация рәсімдерінің әділ қабылдануын шектеуі мүмкін. Сонымен қатар әртүрлі юрисдикцияларда этикалық стандарттардың үйлеспеуі медиаторлардың біліктілігін салыстыруды қиындатады [49]. Еуропа Кеңесі мен БҰҰ-мен байланысты ұйымдардың ұсынымдарына сәйкес, әлемдік деңгейде қалпына келтіруші және партисипативтік әділетке қарай тұрақты бетбұрыс жүріп жатқанын көрсетеді. Алайда бұл жүйелердің тиімді іске асырылуы нақты ұлттық жағдайларға бейімделуіне тәуелді. Қытай, Сингапур және Қырғызстанда заңнамалық негіздерді жергілікті қауымдастық дәстүрлерімен ұштастыратын гибридтік модельдер мәдени ерекшеліктерді ескеретін медиацияны дамытудың перспективалы жолдарын көрсетеді. Kalshabayeva M. [50] Қазақстан мен оған көршілес мемлекеттер үшін медиацияны одан әрі дамыту кәсіби даярлықты күшейтуге, аймақтық өзара іс-қимылға және медиацияны сот жүйесіне кіріктіруге бағытталуы тиіс екенін атап өтеді. Бұл оның қолжетімділігі мен легитимділігін бір мезгілде арттыруға мүмкіндік береді [50].

1.2.2 Қазақстандағы медиация дамуының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері: институционалдану, құрылымдық асимметрия және тәжірибелердің аймақтық вариативтілігі

Қазақстан Республикасында медиацияны енгізу дауларды реттеу тәсілдеріндегі маңызды институционалдық өзгерісті білдіреді. Медиация бейресми татуластыру әдістерінен біртіндеп ресми құқықтық жүйеге енді. Дәстүрлі түрде Қазақстандағы жергілікті тәжірибелер, атап айтқанда «би» деп аталатын қауым ақсақалдарының қызметі мен әдет-ғұрыптық құқық нормалары қауым ішіндегі дауларды реттеуге бағытталды. Бұл тәжірибелер сотқа жүгінуден гөрі әлеуметтік үйлесімділікті, қалпына келтіруші әділеттілікті және консенсусқа қол жеткізуді басым құндылықтар ретінде қарастырды. Аталған дәстүрлі тәсілдер медиацияның кейіннен формалды құқықтық тәжірибе ретінде қалыптасуына негіз қалады. Дегенмен, медиацияның ресми институт ретінде бекітілуі Қазақстанның құқықтық тарихындағы салыстырмалы түрде жаңа құбылыс болып табылады [51], [57]. ҚР медиацияны институционалдандыру үдерісінде бұл тәжірибенің дамуы тек құқықтық тұрғыда ресімделумен шектелмей, сонымен қатар оның кәсіби және функционалдық аясын біртіндеп кеңейтуді қамтыды. Медиация құқықтық жүйеге кіріктірілген сайын, ол әртүрлі әлеуметтік даулардың ерекшеліктеріне сәйкес мамандандырылған бағыттарға жіктеле бастады. Нәтижесінде, Қазақстандағы медиация бастапқыда салыстырмалы түрде дифференцияланбаған рәсімнен азаматтық, отбасылық, еңбек, қылмыстық, әкімшілік және әлеуметтік

қатынастардың өзге де салаларында қолданылатын көпфункционалды әлеуметтік-құқықтық институтқа айналды. Медиацияның әртүрлі салалары бойынша медиаторлардың сандық үлестірімі тәжірибенің басым бағыттарын айқындауға, сондай-ақ медиацияның жекелеген формаларының институционалдық даму деңгейін бағалауға мүмкіндік береді (2-кестені қараңыз).

2-кесте. Медиаторлардың медиация бағыттары бойынша жалпы саны

Медиация бағыты	**Медиаторлар саны**	**Үлесі (%)**
Азаматтық медиация (азаматтық-құқықтық даулар)	*1 015*	*21,5*
Отбасылық медиация	*905*	*19,2*
Еңбек даулары бойынша медиация	*851*	*18,0*
Қылмыстық медиация	*558*	*11,8*
Әкімшілік медиация	*580*	*12,3*
Тұрғын үй даулары	*234*	*5,0*
Бизнес / коммерциялық / қаржылық медиация	*276*	*5,9*
Медициналық медиация	*162*	*3,4*
Білім беру / мектеп медиациясы	*91*	*1,9*
Этномедиация	*42*	*0,9*
Ювеналдық медиация	*12*	*0,3*
Барлығы	**4 726**	**100**
Ескерту – автормен жасалған.		

2-кестеде ұсынылған деректер азаматтық және отбасылық медиацияның Қазақстандағы медиациялық тәжірибенің жалпы құрылымында айтарлықтай орын алатынын көрсетеді. Отбасылық медиациямен айналысатын медиаторлар санының едәуір көп болуы неке-отбасылық қатынастар аясында туындайтын даулардың жоғары әлеуметтік маңыздылығын, сондай-ақ жұптық қатынастарға, балалардың мүдделеріне және ұзақ мерзімді әлеуметтік байланыстарға қатысты дауларды реттеуде медиацияның тиімді әрі қолайлы тетік ретінде мойындалып келе жатқанын айғақтайды. Сонымен қатар медиацияның еңбек, қылмыстық, әкімшілік, білім беру және басқа да салаларда қолданылуы оның институционалдық ауқымының кеңейіп, баламалы дауларды реттеудің әмбебап құралы ретінде орныға бастағанын көрсетеді. Алайда, функционалдық дифференциацияның өзі медиация институтының даму динамикасын толық көлемде сипаттай алмайды, өйткені медиацияның қолжетімділігі мен тиімділігі оның аумақтық орналасуына да тікелей тәуелді. Осыған байланысты, медиаторлардың аймақтық үлестірімі Қазақстандағы медиация институтының институционалдық тұрғыда қаншалықты орныққанын бағалауда маңызды аналитикалық өлшем болып табылады (3-кестені қараңыз) [39].

3-кесте. Медиаторлардың аймақтар мен қалалар бойынша жалпы саны

Аймақ / қала	Медиаторлар саны	Үлесі (%)
Астана қаласы	*349*	*34,4*
Алматы қаласы	*164*	*16,2*
Ақтөбе облысы	*183*	*18,0*
Қарағанды облысы	*108*	*10,6*
Павлодар облысы	*71*	*7,0*
Шығыс Қазақстан / Абай облысы	*61*	*6,0*
Атырау облысы	*59*	*5,8*
Түркістан облысы	*52*	*5,1*
Батыс Қазақстан облысы	*47*	*4,6*
Жамбыл облысы	*44*	*4,3*
(екінші көрсеткіш)	*38*	*3,7*
Маңғыстау облысы	*30*	*3,0*
Қостанай облысы	*20*	*2,0*
Қызылорда облысы	*14*	*1,4*
Солтүстік Қазақстан облысы	*14*	*1,4*
Ұлытау облысы	*11*	*1,1*
Барлығы	**1 015**	**100**
Ескерту – автормен жасалған.		

3-кестеде ұсынылған аймақтық деректер медиаторлардың ірі қалалық орталықтарда, әсіресе Астана мен Алматы қалаларында, сондай-ақ экономикалық тұрғыдан дамыған бірқатар аймақтарда айқын шоғырланғанын көрсетеді. Мұндай кеңістіктік үлгі құқықтық және әлеуметтік қызметтерге қолжетімділіктегі кең ауқымды құрылымдық теңсіздікті бейнелейді және медиацияның формалды түрде жалпыұлттық мәртебеге ие болғанына қарамастан, ел аумағында біркелкі институционалданбағанын дәлелдейді. Сонымен қатар, медиаторлардың елдің дерлік барлық аймақтарында болуы медиация институтының аумақтық тұрғыда ең төменгі таралу деңгейіне жеткенін және оның институционалдық тұрғыда мойындалғанын көрсетеді. Осылайша, Қазақстандағы медиацияның қазіргі жай-күйі кеңею мен фрагментацияның қатар жүруімен сипатталады, бұл оның институционалдық дамуының өтпелі сипатын айқындайды. Осындай жағдайда нормативтік-құқықтық база медиация тәжірбиесін стандарттауда, кәсіби рөлдерді айқындауда және медиация барысында қол жеткізілген келісімдердің легитимділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Келесі маңызды алғашқы қадам Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңын (2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV) қабылдау болды, ол ғылыми және құқықтық әдебиетте кеңінен «Медиация туралы заң» атауымен белгілі [51]. Аталған заң медиацияны

ұйымдастыру тәртібін реттейді, оның негізгі қағидаттары мен рәсімдерін айқындайды, сондай-ақ медиатордың құқықтық мәртебесі мен рөлін белгілейді. 1-суретте заңның функционалдық негізін, құқықтық терминологиясын, құпиялылық қағидаттарын, сондай-ақ кәсіби және кәсіби емес медиаторларды ажырату механизмдерін айқындайтын негізгі баптары мен құрылымдық элементтері көрсетілген.

1-сурет. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңының негізгі ережелері (2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV)

Ескерту – автормен жасалған.

Бап / ереже	Мазмұны
1-бап. Қолданылу аясы	Медиация рәсімі қолданылатын даулар санаттарын айқындайды: жеке және (немесе) заңды тұлғалар арасындағы азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасында өзгеше көзделмесе, ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстық істер, әкімшілік және атқарушылық іс жүргізулер.
2-бап. Негізгі ұғымдар	Негізгі түсініктерді қамтиды: «татуластыру туралы келісім», «медиатор» (кәсіби және кәсіби емес), «медиаторлар бірлестігі», «медиация» медиатордың жәрдемдесуімен тараптардың ерікті келісімі негізінде дауды реттеу рәсімі ретінде.
8-бап. Құпиялылық	Медиация барысында алынған ақпаратты тараптардың өзара келісімінсіз жария етуге тыйым салынады; медиатор куәгер ретінде жауапқа тартылмайды, заңда көзделген ерекше жағдайларды қоспағанда; медиация процесінде алынған мәліметтер үшін заңды жауапкершіліктің шектері айқындалады.
Медиаторлардың мәртебесі туралы ережелер	Кәсіби және кәсіби емес медиаторлар ажыратылады: кәсіби медиатор жоғары білімі бар, арнайы оқытудан өткен және медиаторлар тізіліміне енгізілген тұлға; кәсіби емес медиатор жасы 40-тан асқан, беделі бар тұлға; судьялар сотқа дейінгі және соттағы татуластыру кезінде медиатор функцияларын атқара алады.

Медиация туралы заңнан бөлек, медиация институты басқа да құқықтық актілерге енгізілді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде медиацияның қолданылу аясы және дауларды реттеу жөніндегі медиативтік келісімдердің заңды күші көрсетілген. Қылмыстық істердегі медиация да қарастырылғанымен, оның қолданылуы «Медиация туралы» заңмен және онымен байланысты қылмыстық-атқару нормаларымен шектеледі. Мемлекеттік саясат тұрғысынан алғанда, медиация институты 2010–2020 және 2021–2030 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамаларында да көрініс тапты, аталған құжаттар баламалы дауларды реттеу тетіктерін жетілдіруге бағытталған [52], [53]. Сонымен, 2011 жылы заңның қабылдануы Қазақстанда медиация институтының ресми бастауын білдірді. Сол уақыттан бері енгізілген

өзгерістер мен медиацияның азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізуге енгізілуі оның құқықтық жүйеде біртіндеп орныға бастағанын көрсетеді [57].

Қазақстандағы медиация жүйесінің институционалдық трансформациясы 2011 жылы «Медиация туралы» заң қабылданғаннан кейін Қазақстанда медиацияны әділ сот жүйесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналдыруға бағытталған күрделі үдеріс басталды. Бұл үдерісті үш негізгі кезеңге бөлуге болады. Әрбір кезең медиацияның құқықтық базасының, ұйымдық құрылымдарының және кәсіби тәжірибесінің біртіндеп дамуын сипаттайды.

І кезең (2011–2015 жж.): құқықтық және ұйымдық негіздің қалыптасуы. Бұл кезеңде медиация институтының дамуы оның заңнамалық негізін қалыптастыруға және медиацияны жүзеге асыру үшін қажетті инфрақұрылымды құруға бағытталды. 2011 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» заңы (№ 401-IV) қабылданып, алғаш рет медиация рәсімі, оның қолданылу салалары және медиаторлардың мәртебесі айқындалды. 1-суретте көрсетілгендей, Заңның 1-бабына сәйкес медиация «жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен туындайтын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан шығатын дауларға, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу шеңберінде онша ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстар бойынша істерге, әкімшілік құқық бұзушылықтарға және атқарушылық іс жүргізуге» қолданылуы мүмкін, егер заңда өзгеше көзделмесе. Аталған кезеңде қоғамның хабардарлығын арттыру мен кәсіби дамуға ерекше мән берілді. Медиаторларды даярлау бағдарламалары енгізіліп, медиаторлардың тізілімі (реестрі) құрылды, сондай-ақ облыстық соттар жанынан пилоттық медиация орталықтары жұмыс істей бастады [58]. Заңның қабылдануы институционалдық дамудың болашақ бағыттарын айқындап, медиатор мәртебесін (2-бап), құпиялылықты сақтау міндетін (8-бап) бекітті және кәсіби және кәсіби емес медиаторларды ажыратты. Осы кезеңде кәсіби әлеуетті дамытуға, медиаторлар реестрін қалыптастыруға және соттар мен әкімшілік органдар жанынан пилоттық медиация орталықтарын іске қосуға елеулі күш жұмсалды. Бұл бастамалар медиацияның теориялық құқықтық конструкциядан сот реформасының тәжірибелік тетігіне айналуын білдірді. Аталған қалыптасу кезеңінің негізгі кезеңдері мен олардың медиацияның институционалдық дамуы үшін құқықтық маңызы төменде 2-суретте көрсетілген [51], [52].

2-суреттен көрініп тұрғанымыздай, бастапқы кезең Қазақстандағы медиацияның дамуына құқықтық және институционалдық негіз қалап, оны тұжырымдамалық жаңашылдықтан әділ сот жүйесінің нақты жұмыс істейтін элементіне айналдырды. Заңнамалық базаның қалыптасуы, медиаторларды даярлау бағдарламалары мен пилоттық медиация орталықтарының іске қосылуы медиацияның кәсібиленуіне және қоғамдық танылуына қажетті алғышарттарды жасады. Осы кезеңде қол жеткізілген іргелі нәтижелер медиацияны

институционалдық тұрғыдан шоғырландыру мен оны ұлттық заңнамаға процессуалдық интеграциялаудың келесі кезеңіне берік негіз болды [58].

2-сурет. Қазақстан Республикасындағы медиация институтын дамытудың

I кезеңінің негізгі сипаттамалары (2011-2015 жж.)

Ескерту – автормен жасалған.

II кезең (2016–2020 жж.): институционалдық шоғырлану және интеграция. Қазақстан Республикасында медиация институтының дамуының екінші кезеңі таза заңнамалық негізден медиацияны әділ сот жүйесінің кәсіби және процессуалдық құрамдас бөлігі ретінде институционалдық тұрғыдан нығайтуға көшуімен сипатталады. Бұл кезеңде медиация баламалы дауларды реттеудің эксперименттік тәжірибесінен елдің құқықтық архитектурасының ажырамас бөлігіне айналып, соттық та, соттан тыс тетіктерге де интеграцияланды [59]. Аталған кезеңнің маңызды белесі 2016 жылы медиаторлардың ұлттық палатасының құрылуы болды. Бұл ұйым аймақтық медиаторлар қауымдастықтарын біріктіретін, кәсіби және этикалық стандарттарды әзірлейтін, сондай-ақ медиациялық практиканың бірыңғай әдіснамасын ілгерілететін орталық үйлестіруші органға айналды. Палатаның қызметі медиаторлардың институционалдық дербестігін нығайтуға, олардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға және бейтараптылық, еріктілік пен құпиялылықтың халықаралық қағидаттарын сақтауды қамтамасыз етуге бағытталды. Мұндай ұйымдық орталықтандыру медиаторлардың қызметін жүйелі түрде реттеуге және оларды әділ сот жүйесінің кәсіби қатысушылары ретінде беделін арттыруға мүмкіндік берді [52]. Сонымен қатар, 2016 жылы Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне өзгерістер енгізіліп, медиация азаматтық даулардың жекелеген санаттары бойынша міндетті сотқа дейінгі рәсім ретінде ресми түрде танылды. Бұл заңнамалық жаңалық процессуалдық саясаттың

бәсекелес сот талқылауынан гөрі татуластыру және қалпына келтіруші рәсімдерге басымдық беру бағытына қарай бетбұрыс жасағанын көрсетті [51], [57]. Медиацияны процессуалдық жүйе шеңберінде институционалдандыру арқылы мемлекет соттардың жүктемесін азайтып қана қоймай, сонымен қатар, Қазақстанның сот жүйесін жаңғыртудың кең ауқымды бағдарламасына сәйкес келетін дауларды бейбіт жолмен реттеу мәдениетін қалыптастыруға ықпал етті [54].

Осы кезеңнің тағы бір маңызды қыры медиацияның мамандандырылған салаларға, атап айтқанда еңбек, отбасылық және коммерциялық дауларға кеңінен таралуы болды. Еңбек кодексіне ұжымдық және жеке еңбек дауларын реттеу тетігі ретінде медиация енгізілді, ал Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы кодексі оны некені бұзу, балаларға қамқоршылық белгілеу және алимент өндіріп алу мәселелерін реттеу құралы ретінде бекітті. Қылмыстық-процестік және Қылмыстық кодекстерге (тиісінше 68 және 75-баптар) медиацияның енгізілуі оның қолданылу аясын онша ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстық істерге дейін кеңейтіп, жәбірленушілер мен құқық бұзушылар арасында татуласу келісімдерін жасасуға мүмкіндік берді. Медиацияны қылмыстық процесте қолдану мемлекеттің қалпына келтіруші әділ сот қағидаттарына және қылмыстық саясатты ізгілендіруге деген кең ауқымды ұстанымын айқын көрсетті [55]. Бұдан бөлек, осы кезеңдегі медиацияның институционалдық шоғырлануы жоғары деңгейдегі мемлекеттік саясат бастамаларымен, атап айтқанда, 2020 жылғы 15 қазандағы № 856 Президент Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасымен нығайтылды [51]. Бұл стратегиялық құжатта азаматтардың құқықтарын қорғаудың соттан тыс тетіктерін дамытуға, әділ сотты жүзеге асыруда қалпына келтіруші тәсілдерді ілгерілетуге және баламалы дауларды реттеу тәжірбиесін кеңейтуге ерекше назар аударылды. Тұжырымдама медиацияны Қазақстанның құқықтық жүйесін жаңғыртудың негізгі векторларының бірі ретінде айқындап, оның тиімділігін арттыруға, соттардың процессуалдық жүктемесін төмендетуге және қоғамның әділ сот институттарына деген сенімін нығайтуға бағытталды [59], [60]. Жалпы алғанда, осы құқықтық және институционалдық өзгерістер медиацияның дамуын нормативтік кезеңнен функционалдық кезеңге түбегейлі көшіруді білдірді. Медиация жай ғана заңмен рұқсат етілген балама емес, сот жүйесі, атқарушы билік және азаматтық қоғам тарапынан қолдау тапқан, нақты жұмыс істейтін әрі мойындалған рәсімге айналды. Кәсіби қауымдастықтар медиаторлардың қызметін этикалық тұрғыдан реттеуді қамтамасыз етсе, процессуалдық реформалар медиацияны соттар мен әкімшілік органдардың күнделікті тәжірбиесіне енгізді. Осылайша, бұл кезең медиацияның құрылымдық үйлесімділігімен, кәсіби реттелуімен және процессуалдық интеграциясымен сипатталатын толық мойындалған және легитимделген институт ретінде шоғырлануын көрсетеді. Ол медиация үдерістерінің цифрландырылуы мен гибридтенуімен сипатталатын келесі кезеңге берік негіз қалап, Қазақстанды

баламалы дауларды реттеу жүйелерінің институционалдық дамуы бойынша аймақтық көшбасшылардың қатарына шығарды [58], [61].

2016 жылдан 2020 жылға дейінгі кезең Қазақстандағы медиацияны институционалдық шоғырландырудың шешуші кезеңін білдіреді, оның барысында заңнамалық кодификациядан процестік және ұйымдастырушылық құрылымдарға жүйелі интеграциялауға баса назар аударылды. Кезең кәсіби институттардың пайда болуымен, медиацияның азаматтық және қылмыстық іс жүргізу кодекстеріне ресми енгізілуімен, сондай-ақ ұлттық тәжірибені қалпына келтіру сот төрелігінің халықаралық стандарттарына сәйкес келтіруімен сипатталады [57], [62]. Медиация институтының дамуы үшін негізгі оқиғалар мен олардың құқықтық салдары төмендегі 3-суретте көрсетілген.

3-сурет. II кезеңнің негізгі ерекшеліктері: институционалдық нығайту және интеграция

Ескерту – автормен жасалған.

Нәтижелер көрсеткендей, екінші кезеңде медиацияның қалыпты жағдайдан оперативті модельге көшуі, сонымен бірге ұлттық медиаторлар палатасын құру және кәсіби стандарттарды енгізу мамандықтың өзін-өзі реттеуін қамтамасыз етті [61]. Сонымен қатар, процестік реформалар соттар мен әкімшілік органдардың күнделікті тәжірибесіне медиацияны енгізуге ықпал етті. Бұдан басқа, медиацияны 2020-2030 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы сияқты стратегиялық мемлекеттік құжаттарға енгізу оның Қазақстанның қазіргі заманғы құқықтық саясатының негізгі элементі және сот жүйесінің тиімділігі мен қоғамның

сот төрелігі органдарына сенімін арттырудың маңызды құралы мәртебесін растады [59], [62].

III кезең (2021 ж. – қазіргі уақытқа дейін): цифрландыру және гибридті медиация Қазақстанда медицияны дамытудың ағымдағы кезеңі оны біртіндеп цифрландырумен және дауларды реттеудің гибридті нысандарын институционализациялаумен сипатталады. Бұл трансформация құқықтық реформаның, технологиялық инновациялардың және сот төрелігі жүйесін жаңғыртуға бағытталған стратегиялық мемлекеттік саясаттың үйлесуіне байланысты. Онлайн-медиация платформаларын интеграциялау, азаматтық іс жүргізу кодексіне өзгерістер енгізу және ҚР сот жүйесін дамыту Тұжырымдамасын қабылдау [63]. Цифрлық және гибридті фазалардың негізгі трансформациялары, сондай-ақ олардың институционалдық маңызы 4-суретте көрсетілген.

4-сурет. III кезеңнің негізгі сипаттамалары: цифрландыру және гибридті медиация

Ескерту – автормен жасалған.

Сонымен қатар, III кезеңде COVID-19 пандемиясы медиация саласындағы цифрлық өзгерістердің қуатты қозғаушы күшіне айналды. Тұлғалық байланыстарға қойылған шектеулерге байланысты Қазақстанның сот органдары мен медиация институттары онлайн дауларды реттеу құралдарын жедел түрде енгізуге мәжбүр болды. Нәтижесінде тараптарға қорғалған байланыс жүйелерін пайдалана отырып, қашықтан келіссөздер жүргізуге, консультациялар алуға және дауларды реттеуге мүмкіндік беретін онлайн-медиация платформалары қалыптасты. Бұл платформалар дербес деректерді қорғау жөніндегі ұлттық заңнама талаптарына толық сәйкес келеді [60]. Осы кезеңнің негізгі жаңалығы медиация рәсімдерінің

ұлттық электрондық әділ сот жүйесіне енгізілуі болды. Аталған жүйе медиаторлар мен дау тараптарына құжаттармен электронды түрде алмасуға, өтініштер беруге және татуласу келісімдерін цифрлық форматта тіркеуге мүмкіндік берді. Бұл өзгерістер электрондық басқару мен цифрлық баламалы дауларды реттеу саласындағы жаһандық үрдістерге, атап айтқанда БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (UNCITRAL) ұсынған қағидаттарға және медиация туралы Сингапур конвенциясына толық сәйкес келеді. Қазақстан осы халықаралық стандарттарға адалдығын нақты түрде көрсетті [56]. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне енгізілген түзетулер медиация барысында электрондық құжаттар мен цифрлық қолтаңбаларды пайдалануды ресми түрде танып, онлайн және гибридті медиация рәсімдерінің толық құқықтық және талап қою күшін қамтамасыз етті. Бұл заңнамалық жаңашылдықтар тек технологиялық кедергілерді жойып қана қоймай, сонымен қатар медиацияның инклюзивтілігін айтарлықтай арттырды: әртүрлі аймақтардағы азаматтар мен ұйымдар географиялық немесе логистикалық шектеулерсіз баламалы дауларды реттеу қызметтеріне қол жеткізе бастады [59].

Қазіргі таңда Қазақстандағы медиация тәжірибесі гибридті модельге негізделеді, онда онлайн-платформалар дәстүрлі бетпе-бет рәсімдерді толықтырады. Мұндай үйлесім икемділікті арттырып, шығындарды азайтады әрі мемлекеттік және жеке секторда дауларды реттеу қызметтерінің қолжетімділігін сақтауға мүмкіндік береді. Кәсіби медиаторлар медиациялық сессиялардың сапасы мен өткізу жылдамдығын арттыру мақсатында цифрлық коммуникация құралдарын, істерді онлайн басқару жүйелерін және виртуалды оқыту платформаларын кеңінен қолдана бастады [63]. Мемлекет те цифрлық және гибридті медиацияны стратегиялық саясаттық құжаттар арқылы институционалдық тұрғыдан қолдауды бекітті. Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы № 120 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының сот жүйесін дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында медиация мен татуластыру рәсімдерін цифрландыру сот реформасының негізгі бағыттарының бірі ретінде айқындалған (Adilet.zan.kz, №120 Жарлық, 2023ж.) [51], [52]. Аталған тұжырымдамада үш негізгі мақсат белгіленген:

– медиацияға және баламалы дауларды реттеу тетіктеріне қоғамның сенімін нығайту;

– соттан тыс тәртіпте реттелетін даулардың үлесін арттыру;

– тараптарды сотқа дейінгі татуласуға ынталандыратын процессуалдық механизмдерді қалыптастыру.

Медиацияның цифрлық трансформациясы «Цифрлық Қазақстан» сияқты кең ауқымды ұлттық бағдарламалармен және жасанды интеллектіні дамытуға бағытталған стратегиялық мақсаттармен үйлеседі. Бұл бағдарламалар мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға және цифрлық құқықтық қызметтерге қолжетімділікті кеңейтуге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, медиация елдің

цифрлық әділ сот жүйесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып, Қазақстанның өңірдегі электрондық әділ сот саласындағы инновациялар бойынша көшбасшы ретіндегі позициясын нығайта түсті.

1.2.3 Отбасылық дауларды реттеуде медиатордың институционалдық мәртебесі мен әлеуметтік тиімділігін әлеуметтанулық бағамдау

Отбасылық дауларды реттеудегі медиатордың рөлі қазіргі заманғы БДР жүйелерінің негізгі элементі болып табылады. Судьялар мен заңгерлерден айырмашылығы, олар көбіне құқықтық рәсімдерге негізделген конфронтациялық ортада әрекет етеді, ал медиатордың қызметі қарым-қатынасты дамытуға, өзара түсіністікке және қалыпқа келтіруге бағытталған [63]. Бұл ерекшелік медиаторды тек рәсімнің міндетті кезеңі ғана емес, сонымен қатар, эмоционалдық тұрақтылықты сақтаудың, өзара әрекеттесуді жақсартудың және отбасы институтын нығайтудың ажырамас бөлігіне айналдырады.

Біріншіден, медиатор бейтарап делдал рөлін атқарады, ол отбасылық қатынастардың қатысушылары өз қажеттіліктерін, мүдделерін және алаңдаушылықтарын еркін білдіре алатын қауіпсіз орта қалыптастырады. Отбасылық даулар көбіне күшті эмоциялармен, сенімнің жоғалуымен және коммуникацияның үзілуімен байланысты. Бейтараптық, яғни жеке, қаржылық немесе идеологиялық мүдделердің болмауы, қарым-қатынасты тұрақтандырып, қорғаныс реакцияларын азайтады және тараптардың келіссөздерге сенімді түрде қатысуына жағдай жасайды [64].

Екіншіден, медиатор коммуникация мен интерпретацияда маңызды рөл атқарады. Символдық интеракционизм тұрғысынан алғанда, даулар көбіне әртүрлі түсініктер мен сәйкес келмейтін күтулерден туындайды. Медиатор пікірталасты қайта құрылымдайды, түсінбестік туғызған сәттерді нақтылайды, сезімдерді қалыпты деп қабылдайды және белсенді тыңдау тәсілдерін қолданады [63], [64]. Бұл қатысушыларға бір-бірін қарсылас емес, диалогтағы серіктес ретінде көруге мүмкіндік беріп, мәселелерді конструктивті түрде реттеуге және даудың ушығуын азайтуға ықпал етеді.

Үшіншіден, медиатор күштер теңгерімін сақтауға көмектеседі, келіссөздердің нәтижесіне әсер етуі мүмкін теңсіздіктерді жұмсартады. Отбасылық дауларда гендерлік, экономикалық немесе психологиялық дисбаланс жиі байқалады. Karaszewska H. (2019) мұндай теңсіздік әлсіз тараптың еркін келіссөз жүргізу қабілетін шектеуі мүмкін екенін атап көрсетеді. Медиатор этикалық стандарттарды сақтай отырып, осы айырмашылықтарды ескеріп, әділ қатысуды қамтамасыз етеді және осал адамдарды қысымнан қорғайды [65]. Бұл әсіресе қаржылық тәуелділік, эмоционалдық манипуляция немесе еркіндікті шектейтін мәдени нормалар жағдайында аса маңызды.

Төртіншіден, медиатор эмоцияларды басқаруға жәрдемдеседі, тараптарға күшті сезімдермен күресуге көмектеседі, бірақ психотерапевт рөлін атқармайды. Медиаторлар психотерапевт болмаса да, дауды төмендету, сезімдердің маңызын растау және қайта жарақаттанудың алдын алу тәсілдерін қолданады. Kalandarovich M. K. (2024) атап өткендей, ажырасу, балалардың қамқорлығы немесе отбасылық өзгерістерге байланысты дауларда эмоциялық қолдау реттеуші мәнге ие, өйткені психологиялық әл-ауқат болашақ нәтижелерге тікелей әсер етеді [66].

Бесіншіден, медиатор құқықтық талаптар мен әлеуметтік күтулер арасындағы байланыстырушы буын қызметін атқарады. Медиаторлар шешім қабылдамаса да, келісімдердің құқықтық негізділігін, этикалық дұрыстығын және балалардың ең жақсы мүдделеріне сәйкестігін қамтамасыз етуге көмектеседі [63], [65]. Мұндай тәсіл медиаторды формальды әділ сот жүйесі мен отбасының әлеуметтік құрылымы арасындағы аралық позицияға қояды. Сонымен қатар, медиаторлар баланың ең жақсы мүдделері қағидатын қорғайды, бұл қағида Еуропа Кеңесінің № R(98)1 ұсынымы сияқты халықаралық құжаттарда бекітілген [39]. Олар ата-аналарды болашақтағы ынтымақтастыққа, бірлескен ата-аналық жауапкершілікке және балаларға келетін зиянды барынша азайтуға бағыттайды, осылайша ажырасудан кейін тұрақты орта қалыптастыруға ықпал етеді.

Әлеуметтанулық тұрғыдан, медиатор әлеуметтік интеграцияға да үлес қосады: ол қалпына келтіруші әділ сотты қолдап, сенімді нығайтады және диалог мәдениетін қалыптастырады. Даулардың ушығуын болдырмай, соттарға түсетін жүктемені азайта отырып, медиация партисипативті басқаруға және жеке өмір саласының демократиялануына ықпал етеді. Қазақстанда медиатордың рөлі заманауи кәсіби стандарттар мен дәстүрлі қауымдық дауды реттеу тәжірибелерінің үйлесімі негізінде қалыптасуда. Қазіргі медиаторлар моральдық беделі мен бітімгершілік дағдыларымен танылған би-ақсақалдардың тарихи рөлін жалғастырады. Бұл мәдени сабақтастық медиаторларға ерекше әлеуметтік легитимділік беріп, қоғамның медиацияға деген сенімін арттырады. Жалпы алғанда, медиатордың рөлі күрделі әрі көпқырлы: ол бейтараптылықты сақтауды, коммуникацияны басқаруды, күштер теңгерімін қамтамасыз етуді, эмоцияларды реттеуді, ұсыныстар беруді және әлеуметтік-мәдени құндылықтарды интеграциялауды қамтиды. Осы функциялардың арқасында медиация тек жекелеген мәселелерді реттеу құралы ғана емес, сонымен қатар отбасылық үйлесімділікті сақтаудың, қоғамдық құндылықтарды нығайтудың және бейбіт өзара әрекеттесу мәдениетін дамытудың тетігіне айналады. Зерттеушілер медиатордың кәсіби рөлінің әртүрлі қырларын бөліп көрсетеді. Мәселен, Karaszewska және әріптестері (2019) трансформациялық және коммуникативтік рөлді атап өтіп, медиатордың тараптарды конфронтациядан ынтымақтастыққа көшіруге, өзара түсіністік пен даулы нарративтерді қайта пайымдауға мүмкіндік беретінін көрсетеді [66]. Ал Rodrigues (2024), керісінше, процестік-құрылымдық рөлге баса назар аударып, медиатордың әділдік, құпиялылық және теңгерімді қатысуын қамтамасыз

ету қабілетін отбасылық-құқықтық контексте ерекше атап өтеді [38]. Бұл тұжырымдамалар әртүрлі болғанымен, олардың барлығы медиатордың негізгі функциясы отбасылық даулардағы теріс эмоциялық динамиканы конструктивті өзара әрекетке айналдыру, тараптарға құқықтық әрі психоәлеуметтік қажеттіліктерді ескеретін келісімдерге қол жеткізуге көмектесу екенін көрсетеді. 4-кестеде отбасылық дауларды реттеудегі медиаторлардың негізгі рөлдері мен функциялары, зерттелген ғылыми әдебиеттер негізінде жинақталған.

4-кесте. Медиатордың негізгі рөлдері мен функциялары

Автор / Теориялық бағыт	**Медиатордың негізгі рөлі**	**Негізгі функциялары**
Karaszewska H. (2019)	Коммуникативтік-трансформативтік рөлі	Дауға байланысты эмоцияларды төмендету; Тараптардың қажеттіліктері мен мүдделерін анықтауға көмектесу; Диалог орнату және сенім атмосферасын қалыптастыру; Қарым-қатынасты конструктивті арнаға бұру.
Rodrigues D. A. (2024)	Процедуралық-құрылымдық рөлі	Бейтараптықты және конфиденциалдылықты қамтамасыз ету; Медиация процесінің ережелерін сақтау; Тараптардың тең қатысуын ұйымдастыру; Отбасылық құқық контекстінде әділетті процесті сақтау.
Chan (2019)	Психо-әлеуметтік қолдау рөлі	Дағдарыс жағдайында эмоционалдық қолдау; Даудың психологиялық факторларын талдау; Дауды басқару дағдыларын дамыту.
Yücel (2023)	Стресс пен дауды реттеу рөлі	Дау кезінде эмоционалды ресурстарды қалпына келтіруге көмектесу; Отбасы-жұмыс дауының теріс әсерін азайту; Тараптарды тыңдап, конструктивті мінез-құлық үлгілерін қолдау.
Zhang (2020)	Қолдаушы-делдалдық рөлі	Тараптардың мотивациясын арттыру; Жеке және отбасылық қанағаттануды жақсартуға ықпал ету; Психологиялық даудың салдарын азайту.
Spinelli et al. (2020)	Эмоционалды тұрақтандыру рөлі	Қиын жағдайдағы ата-ана мен баланың эмоционалдық күйін теңестіру; Отбасындағы стрессорларды анықтау; Балаларға әсер ететін дауларды жұмсарту.
Ескерту – автормен жасалған.		

Талдау көрсеткендей, авторлар мен зерттеу мектептері арасындағы айырмашылықтарға қарамастан, медиатордың рөлі туралы түсініктер бірнеше

ядролық кәсіби позицияларға топтастырылған. Мәселен, олар коммуникативті медиациядан бастап, эмоционалды қолдауға және әділеттілікті процедуралық қорғауға дейін қамтыған. Тәсілдерді біріктіру арқылы әрқайсысы белгілі бір функциялар жиынтығын қамтитын алты негізгі метарольді ажыратуға болады (5-кестені қараңыз). Рөлдер медиацияның көп өлшемді сипатын көрсетеді, онда құқықтық ұтымдылық, өзара әрекеттесу психологиясы және әлеуметтік нормалар бір уақытта әрекет етеді.

5-кесте. Отбасылық дауларды реттеуде медиатордың негізгі рөлдері мен функциялары

Медиатордың негізгі рөлі	Басты функциялары	Концептуалдық сипаттамасы
Коммуникативтік-трансформативтік рөлі	Мәселені қайта құру (reframing); Құрылымды диалогты ұйымдастыру; Эмоциялық эскалацияны төмендету: Тараптардың қажеттіліктері мен мүдделерін анықтау.	Медиатор тараптар арасындағы коммуникацияны қайта құрылымдайды, дауды конфронтациядан ынтымақтастыққа бағыттайды және тараптардың бір-бірін түсінуіне көмектеседі.
Процедуралық-нормативтік рөлі	Бейтараптылықты сақтау; Құпиялылықты қорғау; Процедуралық әділеттілікті қамтамасыз ету; Әлсіз тараптарды қорғау.	Медиатор медиация қағидаларын, құқықтық және этикалық нормаларды сақталуын қамтамасыз етеді, тараптардың тең дәрежеде қатысуын ұйымдастырады.
Эмоциялық-реттеуші рөлі	Стрессті және мазасыздықты төмендету; Эмоциялық тұрақтылықты қолдау; Эмоцияларды қауіпсіз білдіруге жағдай жасау; Қайта жарақатты болдырмау.	Медиатор дау кезіндегі эмоциялық дауды реттеп, тыныш коммуникациялық орта қалыптастырады және тараптарға сезімдерін конструктивті көрсетуге мүмкіндік береді.
Билік тепе-теңдігін қамтамасыз етуші рөлі	Әлеуметтік және гендерлік асимметрияларды анықтау; Қысым мен манипуляцияны болдырмау; Ақпаратқа тең қолжетімділікті қамтамасыз ету; Саналы шешім қабылдауға мүмкіндік беру.	Медиатор тараптар арасындағы билік теңсіздігін бейтараптандырады, экономикалық, психологиялық немесе әлеуметтік үстемдікті азайтады және келіссөздердегі тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді.

5-кестенің жалғасы

Бала мүддесін қорғайтын отбасының қолдаушы рөлі	Баланың ең жақсы мүддесін бірінші орынға қою; Бірлескен ата-аналық жоспарларды әзірлеу; Даудың балаға әсерін азайту; Ата-аналардың ұзақ мерзімді ынтымақтастығын қолдау.	Медиатор келіссөздерде балалардың әл-ауқаты мен қауіпсіздігін негізгі басымдық ретінде қарастырады және ата-аналардың тұрақты, конструктивті қарым-қатынас орнатуына ықпал етеді.
Қалпына келтіруші-әлеуметтік рөлі	Тараптар арасындағы сенімді қалпына келтіру; Примирлеу және келісімге келтіру; Дауды ынтымақтастыққа трансформациялау; Қайталама даулардың алдын алу.	Медиатор қалпына келтіруші әділет қағидаларына сүйеніп, ұзақ мерзімді әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді және бейбіт диалог мәдениетін қалыптастырады.
Ескерту – автормен жасалған.		

Қазіргі заманғы ғылыми тәсілдер медиаторды тек келіссөздердегі делдал ретінде емес, диалогты басқарумен қатар эмоциялық динамиканы реттейтін, процестік әділдікті қамтамасыз ететін, билік асимметриясын теңестіретін және болашаққа бағдарланған бірлескен шешімдерді қабылдауға ықпал ететін күрделі кәсіби актор ретінде қарастырады деген ортақ тұжырымға келеді. Бұл рөлдердің жиынтығы медиацияның тұтас тұжырымдамасын айқындайды, онда құқықтық рационалдылық, психологиялық түсінік және әлеуметтік нормативтілік өзара әрекеттесіп, орнықты әрі әлеуметтік жауапты нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Қазақстан жағдайында бұл рөлдер ішінара қолданыстағы медиация жүйесінде көрініс тапқанымен, олардың іске асырылуы біркелкі емес. «Медиация туралы» ұлттық заң еріктілік, бейтараптылық, құпиялылық және тараптардың теңдігі сияқты негізгі процестік қағидаттарды кодификациялау арқылы медиатордың процестік-нормативтік рөлі үшін берік негіз қалыптастырады. Сонымен қатар, Қазақстандағы қауымаралық татуластыру дәстүрлері мен би-шешендер мұрасы коммуникативтік-трансформациялық және қалпына келтіруші рөлдердің табысты жүзеге асуына ықпал етіп, медиацияға деген қоғамдық сенімді нығайтады және отбасылық дауларды реттеуде мәдени тұрғыдан сезімтал тәсілдердің қалыптасуына жағдай жасайды [9], [16], [46].

Сонымен бірге, бұл талдау эмоцияларды реттеу және балаға бағдарланған функциялардың толық институттандырылмағанын көрсетеді. Рөлдер арнайы психологиялық дайындықты және бала мүддесіне бағытталған медиациялық құзыреттерді талап етеді, алайда олар Қазақстандағы медиаторларды кәсіби даярлау жүйесінде жүйелі түрде енгізілмеген. Сол сияқты, гендерлік теңсіздік, экономикалық тәуелділік немесе психологиялық осалдықпен байланысты жағдайларда ерекше маңызға ие болатын күштерді теңестіру рөлі де бірізді жүзеге асырылмайды және көбіне ұлттық стандартталған тәжірибеден гөрі жекелеген

медиатордың тәжірибесіне тәуелді. Қазақстандағы медиаторлар рөлдердің тұжырымдамалық спектрінің едәуір бөлігін қамтығанымен, халықаралық стандарттарға толық сәйкестікке қол жеткізу үшін әрі қарай кәсібилендіру, пәнаралық оқытуды интеграциялау және баланың мүдделері мен травмалық жағдайларды ескеретін медиацияны институционалдандыру қажет. Аталған аспектілерді нығайту отбасылық медиацияның тиімділігін, инклюзивтілігін және ұзақ мерзімді әлеуметтік әсерін арттырады.

1.3 Медиация және отбасылық қатынастар бойынша зерттеулерді библиографиялық талдау нәтижелері

Соңғы онжылдықтарда отбасылық дауларды шешудің балама тетігі ретінде медиацияға ғылыми қызығушылықтың тұрақты өсуі байқалды, бұл отбасылық сот төрелігі жүйелеріндегі қалпына келтіру, коммуникативті және балаға бағытталған тәсілдерге қатысты кең тенденцияларды көрсетеді. Зерттеулердің библиометриялық талдауы медиацияны құқықтық, психологиялық, әлеуметтанулық және пәнаралық тұрғыдан қарастыратын әдебиеттердің тез дамып келе жатқан және тұжырымдамалық тұрғыдан алуан түрлілігін анықтайды. Бұл талдаудың нәтижелері осы диссертацияның одан әрі әдіснамалық дамуына берік негіз болатын басым тақырыптық кластерлерді, әдіснамалық тенденциялар мен тұжырымдамалық олқылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

1.3.1 Библиометриялық және контент-талдау әдістемесі

Ашықтықтың, қайталанудың және әдістемелік қатаңдықтың жоғары дәрежесін қамтамасыз ету үшін осы зерттеудің библиографиялық компоненті сандық және сапалық әдістерді біріктіретін көп сатылы іздеу-аналитикалық процедура ретінде жасалды. Бұл тәсіл библиометриялық талдауды, әдебиеттерді жүйелі қарауды және тақырыптық мазмұнды талдауды біріктіреді, бұл отбасылық медиацияны зерттеудегі басым теориялық тәсілдерді, әдіснамалық тенденциялар мен тұжырымдамалық олқылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Үшбұрышталған дизайн білімнің қазіргі жағдайын көрсету және диссертацияның аналитикалық негізін қалыптастыру үшін сенімді негіз береді. Бірінші кезең TITLE-ABS-KEY «медиация» және «отбасылық қақтығыстар» өрістеріндегі негізгі операторларды қолдана отырып, Scopus дерекқорынан автоматтандырылған библиометриялық іздеуді қамтыды. Бастапқы мәліметтер жиынтығына құқық, әлеуметтану, психология, әлеуметтік жұмыс және пәнаралық отбасылық зерттеулер сияқты көптеген пәндерді ұсынатын 778 басылым кірді. Содан кейін мәліметтер жиынтығын ең тақырыптық сәйкес көздерге дейін тарылту үшін бірқатар нақтылау кезеңдері қолданылды. Сүзу кезеңдеріне жарияланған жылы (2005-2025),

Әлеуметтану пәні, автордың кілт сөздері, құжат түрі, тілі және дереккөз түрі бойынша шектеулер кірді. Алынған корпус 152 рецензияланған журнал мақалаларынан тұрды, олар SPIDER көмегімен сапалы скрининг пен тақырыптық талдау үшін мақсатты және тұжырымдамалық тұрғыдан сәйкес әдебиеттер жиынтығын ұсынды [74]. Дәйекті іздеу және сүзу стратегиясының толық сипаттамасы 6-кестеде келтірілген.

6-кесте. Scopus деректер базасындағы көпсатылы іздеу стратегиясы және нәтижелері

Кезең	Іздеу сұранысы (Scopus синтаксисі)	Нәтиже саны
1-кезең	TITLE-ABS-KEY ("mediation" AND "family conflicts")	778 мақала
2-кезең	TITLE-ABS-KEY ("mediation" AND "family conflicts") AND PUBYEAR > 2004 AND PUBYEAR < 2026	765 мақала
3-кезең	TITLE-ABS-KEY ("mediation" AND "family conflicts") AND PUBYEAR > 2004 AND PUBYEAR < 2026 AND (LIMIT-TO (SUBJAREA, "SOCI"))	273 мақала
4-кезең	TITLE-ABS-KEY ("mediation" AND "family conflicts") AND PUBYEAR > 2004 AND PUBYEAR < 2026 AND (LIMIT-TO (SUBJAREA, "SOCI")) AND (LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Family Conflict") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Work-family Conflict") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Work–family Conflict") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Family") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Mediation"))	186 мақала
5-кезең	TITLE-ABS-KEY ("mediation" AND "family conflicts") AND PUBYEAR > 2004 AND PUBYEAR < 2026 AND (LIMIT-TO (SUBJAREA, "SOCI")) AND (LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Family Conflict") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Work-family Conflict") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Work–family Conflict") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Family") OR LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Mediation")) AND (LIMIT-TO (DOCTYPE, "ar")) AND (LIMIT-TO (LANGUAGE, "English")) AND (LIMIT-TO (SRCTYPE, "j"))	152 мақала
Ескерту – автормен жасалған.		

Scopus дерекқорында жүргізілген көпкезеңді библиометриялық скрининг нәтижесінде рецензияланатын ғылыми журналдардың 152 мақаласынан тұратын нақтыланған корпус қалыптастырылғаннан кейін, келесі әдіснамалық қадам ретінде осы жарияланымдардың тақырыптық релеванттылығын сапалық тұрғыдан бағалау жүзеге асырылды. Библиометриялық сүзгілеу жариялану жылдарына, пәндік санаттарға, түйін сөздерге және құжат түрлеріне сәйкестік сияқты техникалық дәлдікті қамтамасыз еткенімен, ол осы диссертациялық зерттеудің бағыт-бағдарымен толық концептуалдық үйлесімділікті автоматты түрде

кепілдендірмейді. Атап айтқанда, «медиация» түйін сөзі арқылы анықталған көптеген зерттеулер бұл ұғымды статистикалық немесе психологиялық мағынада қолданады да, медиацияны қақтығыстарды реттеудің құрылымдалған үдерісі ретінде қарастырмайды. Осыған байланысты концептуалдық айқындыққа қол жеткізу және отбасылық дауларды реттеу тетігі ретінде медиацияны тікелей талдайтын зерттеулерді ғана іріктеу мақсатында SPIDER құралы негізінде екінші реттік сапалық скрининг жүргізілді. SPIDER әдістемесі «іріктеме (Sample)», «қызығушылық тудыратын құбылыс (Phenomenon of Interest)», «зерттеу дизайны (Design)», «бағалау (Evaluation)» және «зерттеу түрі (Research type)» сияқты элементтерден тұрады [75]. Бұл әдіснама тәжірибе, рөлдер, мағыналар мен үдерістер негізгі аналитикалық конструкттар болып табылатын салаларда сапалық және аралас дәлелдемелерді синтездеуге арналған сенімді құрал ретінде кеңінен мойындалған. SPIDER критерийлерін қолдану нәтижесінде төмендегі сипаттамаларға ие емес зерттеулер іріктеуден шығарылды:

– іріктеме ретінде отбасы мүшелерін немесе медиаторларды қарастырмаған;

– қызығушылық тудыратын құбылыс ретінде медиацияны формальды немесе бейресми процесс ретінде талдамаған;

– эмпириялық немесе теориялық тұрғыдан негізделген зерттеу дизайны болмаған;

– медиаторлардың рөлдерін, функцияларын немесе медиация нәтижелерін бағаламаған;

– рецензияланатын ғылыми жарияланымдар қатарына жатпайтын жұмыстар.

Осы құрылымдалған тәсілдің арқасында бастапқы 152 мақаладан тұратын корпус отбасылық медиация практикасын тікелей зерттейтін және, тиісінше, диссертацияның аналитикалық бөлімдері үшін ең берік концептуалдық негізді қамтамасыз ететін 14 жарияланымға дейін қысқартылды. SPIDER әдіснамасына негізделген іріктеу үдерісінің толық сипаттамасы төменде 7-кестеде берілген.

7-кесте. SPIDER әдістемесі бойынша 152 мақаланы іріктеу нәтижелері

SPIDER элементі	Іріктеу өлшемі	Қолданылған шектеулер	Шеттелген мақалалар	Қалғаны
S - Sample Іріктеу	Отбасылық жанжалға қатысушылар: ата-ана, ерлі-зайыптылар, балалар, медиаторлар	Ұйымдық, еңбек, мектеп, корпоративтік жанжалдарға арналған зерттеулер алынып тасталды	78	74
PI - Phenomenon of Interest Қызығушылық феномені	Отбасылық медиация, жанжалдарды шешу рәсімдері	«Медиация» статистикалық аралық айнымалы ретінде қолданылған зерттеулер алынып тасталды	40	34

7-кестенің жалғасы

D - Design Зерттеу дизайны	Сапалық, сандық, аралас әдістер, кейс-стади, салыстырмалы талдау	Мәліметсіз қысқа комментарийлер, рецензияланбаған материалдар алынып тасталды	6	28
E - Evaluation Бағалау	Медиатордың рөлі, функциялары, тәжірибесі, нәтижелері	Медиатор рөлі қарастырылмаған таза құқықтық немесе саяси сипаттағы мақалалар алынып тасталды	10	18
R - Research Type Зерттеу түрі	Рецензияланған ғылыми мақалалар, теориялық және эмпирикалық зерттеулер	Ғылыми емес эсселер, қысқа құқықтық шолулар алынып тасталды	4	14
Ескерту – автормен жасалған.				

Библиографиялық талдау әдіснамасы сандық және сапалық аналитикалық компоненттерді кешенді түрде қамтиды. Мұндай қосарланған құрылым отбасылық медиацияны зерттеудің эволюциясы, тақырыптық құрамы және концептуалдық негіздері туралы жан-жақты түсінік алуға мүмкіндік береді. Сандық тұрғыдан алғанда, библиометриялық талдау осы ғылыми бағыттың құрылымдық сипаттамаларына эмпирикалық шолу ұсынады. Сандық бағалаудың негізін келесі көрсеткіштер құрайды:

– жарияланымдардың жылдар бойынша динамикасы, ол отбасылық медиация саласындағы ғылыми қызығушылықтың күшею кезеңдерін, стагнацияны немесе тақырыптық ығысуларды анықтауға мүмкіндік береді;

– жарияланымдардың географиялық таралуы, отбасылық медиацияны зерттеу немесе институционалдандыру деңгейі жоғары елдер мен өңірлерді айқындай отырып, ғылыми белсенділіктегі мәдени, құқықтық және саяси айырмашылықтарды талдауға жол ашады;

– ең көп дәйексөз келтірілген жарияланымдар мен авторлар, бұл салада іргелі еңбектерді, ықпалды концептуалдық әзірлемелерді және уақыт өте келе зерттеу бағытын қалыптастырған жетекші ғылыми көзқарастарды анықтауға мүмкіндік береді;

– журналдар мен пәндік салалар бойынша таралуы, құқық, әлеуметтану, психология, әлеуметтік жұмыс және пәнаралық отбасылық зерттеулердің салыстырмалы үлесін, сондай-ақ зерттеулердің пәнаралық деңгейін айқындауға көмектеседі.

Сандық көрсеткіштер саланың дамуының макродеңгейдегі үрдістерін ашып қана қоймай, кейінгі сапалық талдауға контекст береді, яғни академиялық қызығушылықтың қайда және қалай шоғырланғанын көрсетеді. Сандық өлшемді толықтыра отырып, сапалық контент-талдау іріктелген әдебиеттің мазмұндық аспектілеріне шоғырланады. Бұл кезең SPIDER әдістемесі арқылы таңдалған 14 жарияланымды мұқият оқуды және оларды ашық, осьтік және тақырыптық кодтау

тәсілдерін қолдана отырып жүйелі түрде талдауды қамтиды. Сапалық талдау барысында келесі мәселелер қарастырылады:

– әртүрлі контекстерде отбасылық медиацияның концептуализациясы;

– отбасылық қақтығыстардың әртүрлі формаларында медиаторлардың рөлдері, функциялары мен құзыреттері;

– сотпен байланысты, қауымдастыққа негізделген, діни, мәдениетаралық немесе егде жастағыларға бағытталған медиацияның институционалдық шеңберлері мен модельдері;

– медиация практикасын айқындайтын этикалық, рәсімдік және бала мүддесіне бағдарланған аспектілер;

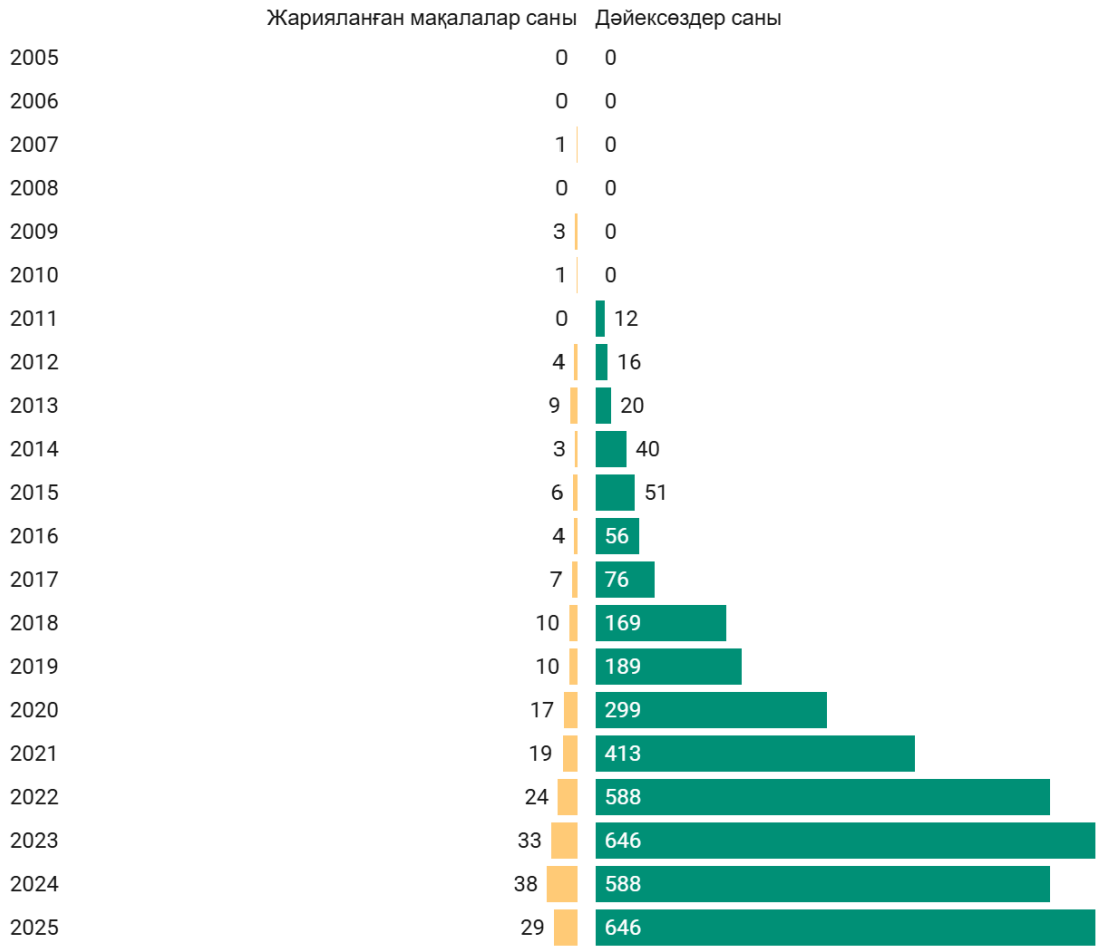
– медиация үдерістерінің нәтижелері, қиындықтары және қабылданған тиімділігі.

Сапалық компонент медиацияның операционалдануын, қабылдануын және бағалануын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді, әрі тек библиометриялық көрсеткіштер арқылы алынбайтын бай интерпретациялық деректерді ұсынады. Жалпы алғанда, сандық және сапалық талдаулар отбасылық медиация зерттеулерінің құрылымдық ландшафтын да, оның концептуалдық негізін де ашып көрсететін кешенді әдіснамалық негіз қалыптастырады. Мұндай кешенді тәсіл диссертациялық зерттеудің эмпирикалық дамуын және теориялық көптүрлілігін терең түсінуге сүйенуін қамтамасыз етіп, кейінгі аналитикалық тараулар үшін берік негіз қалайды. Жүйелі библиографиялық скрининг рәсімдерінен бөлек, зерттеуде библиометриялық талдау жүргізу үшін R статистикалық ортасы қолданылды. Арнайы bibliometrix және igraph R-пакеттері дәйексөз келтіру желілерін, авторлар арасындағы бірлескен жұмыстың құрылымдарын, тақырыптық кластерлерді және түйін сөздердің бірлесіп қолданылу заңдылықтарын есептеу үшін пайдаланылды. Бұл өз кезегінде медиация мен отбасылық қатынастар саласындағы зерттеу үрдістері туралы кешенді көрініс жасауға мүмкіндік берді.

1.3.2 Отбасылық медиация саласындағы жарияланым белсенділігінің сандық тенденциялары

Жарияланым белсенділігінің сандық талдауы соңғы екі онжылдықта отбасылық медиацияны зерттеу саласының дамуы туралы құнды ақпарат береді. Құжаттар мен дәйексөздердің уақытша таралуы ғылыми зейін деңгейінің өзгеруін, институционалдық өзгерістерді және осы саланың біртіндеп дамуын көрсетеді. Жылдық динамика 5-суретте көрсетілген. Деректер отбасылық медиацияны зерттеуді дамытудың бірнеше бөлек кезеңдерін анықтайды. 2005-2010 жылдардың алғашқы жылдарында жарияланым белсенділігі іс жүзінде болмады және дәйексөздер тіркелмеді, бұл тақырып академиялық дискурста әлі танылмағанын көрсетеді. Алғашқы басылымдар 2009-2010 жылдары пайда болды, бірақ дәйексөздермен бірге жүрмейді, бұл зерттеудің бастапқы кезеңін көрсетеді. 2011

жылдан бастап зерттеу саласы қалыптаса бастады және 2011 жылы алғашқы 12 дәйексөз пайда болды және жарияланымдар біртіндеп тұрақтанды. 2011-2015 жылдар аралығында құжаттар саны жылына 3-тен 9-ға дейін ауытқиды, дәйексөздер саны 12-ден 51-ге дейін тұрақты өсуде. Бұл кезең ерте эмпирикалық зерттеулермен және отбасылық медиация практикасын институционалдық енгізумен байланысты облыстың іргелі дамуын білдіреді.

5-сурет. Отбасылық медиация тақырыбы бойынша жарияланымдар мен дәйексөздердің жылдық динамикасы

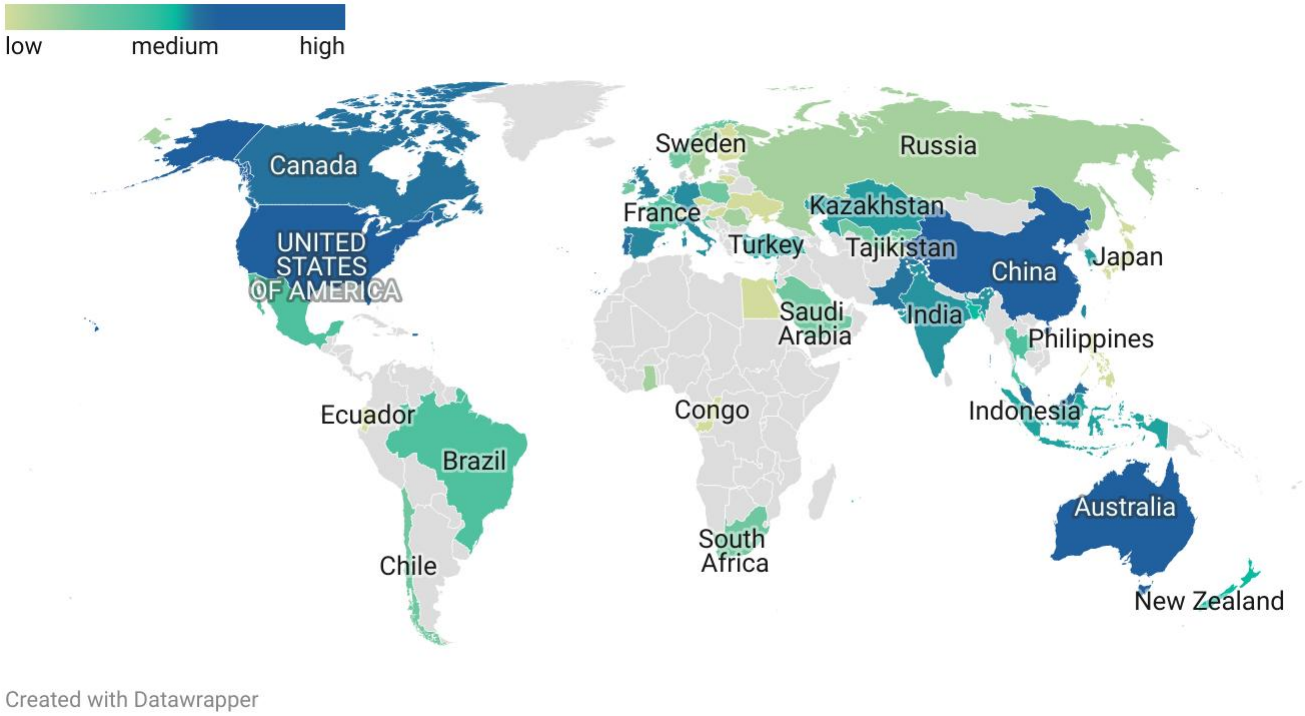
Ескерту – автормен жасалған.

Өсудің айқын траекториясы 2016-2019 жылдар аралығында байқалады. Жарияланымдар саны жылына 7-10-ға дейін артады, ал дәйексөздер саны едәуір артып, 2019 жылға қарай 189-ға жетеді. Бұл кезең салыстырмалы құқықтық реформалар, эмпирикалық зерттеулер және әлеуметтану, психология және отбасы құқығы саласындағы пәнаралық қызығушылық ықпал ететін зерттеудің жеке саласы ретінде отбасылық медиацияның шоғырлануын көрсетеді. Ең жылдам өсу 2020 жылдан 2025 жылға дейін. Басылымдар саны күрт жеделдеп, 2020 жылы 17

құжатта, 2021 жылы 19, 2022 жылы 24 және 2023 жылы 33-ке жетті, 2024 жылы 38 басылым тіркелді. 2025 жылы 29 құжаттың аздап төмендеуі байқалғанымен, бұл жыл әлі аяқталмағандықтан, бұл көрсеткіш алдын ала болып қала береді. Дәйексөздің қарқындылығы 2020 жылы 299-дан 2021 жылы 413-ке, 2022 жылы 588-ге және 2023 және 2025 жылдары 646-ға дейін айтарлықтай өсуде. Дәйексөздің Бұл күрт өсуі ғылыми белсенділіктің артқанын, сондай-ақ жанжалдарды шешу, балаларды қорғау және отбасылық сот төрелігін реформалау мәселелері бойынша кеңірек пікірталастар шеңберінде отбасылық медиацияның өзектілігінің артып келе жатқанын көрсетеді. Тұтастай алғанда, осы тенденциялардың жиынтығы отбасылық медиация саласы маргиналды тақырыптан қарқынды дамып келе жатқан және тұжырымдамалық тұрғыдан жетілген зерттеу саласына айналғанын көрсетеді. 2018 жылдан кейінгі жарияланымдар мен дәйексөздердің басым көпшілігі осы саланың заманауи маңыздылығын және оның негізгі халықаралық академиялық дискурсқа интеграциялануын көрсетеді. Жоғарыда қарастырылған уақыт пен өмірлік циклдерге сүйене отырып, зерттеу өнімділігінің географиялық таралуын зерттеу бірдей маңызды, өйткені отбасылық медиацияның дамуы әр түрлі елдердің құқықтық негіздеріне, мәдени нормаларына және институционалдық әлеуетіне байланысты. 6-сурет осы саладағы ғылыми нәтижелердің жаһандық ландшафтын бейнелейді, жарияланым белсенділігінің маңызды асимметриясын анықтайды және медиацияны зерттеудің интеллектуалды орталықтары ретінде қызмет ететін аймақтарды көрсетеді. Деректер аз елдердегі жарияланымдардың айқын шоғырлануын көрсетеді. Америка Құрама Штаттары 149 құжатпен сенімді түрде көш бастап келеді, бұл олардың дауларды шешу, Отбасы құқығы, Психология және әлеуметтік жұмыс саласында бұрыннан келе жатқан академиялық инфрақұрылымы бар екенін көрсетеді. Қытай Халық Республикасы олардың артынан 112 құжатпен жүреді, бұл тез институционалдық дамуды, отбасылық сот төрелігі саласындағы заңнамалық реформаларды және ғалымдардың медиацияға мәдени бейімделген сот ісіне балама ретінде өсіп келе жатқан назарын көрсетеді. Австралия, Португалия, Канада және Малайзия да маңызды позицияларға ие, олардың әрқайсысы 15-тен 25-ке дейін басылымдар шығарды, бұл олардың қалпына келтіру және коммуналдық Медиация модельдерін белсенді енгізуіне сәйкес келеді.

Пәкістан, Гонконг, Тайвань және Малайзияның жетекші елдердің қатарында болуы медиациядағы отбасылық даулардың ұжымшылдық пен қауымдастық деңгейіндегі дауларды реттеудің мәдени нормаларымен жиі қиылысатын аралас құқықтық дәстүрлері бар Азия елдерінде маңыздылығы артып келе жатқанын көрсетеді. Германия, Италия, Испания және Ұлыбритания сияқты еуропалық елдер өздерінің қалыптасқан отбасылық сот жүйелеріне және медиацияны ресми заңды процедураларға біріктіруге сәйкес қалыпты үлес қосады. Малайзия (16), Гонконг (15), Тайвань (12) көрсеткіштерімен салыстыруға болатын және тіпті Бельгия, Ирландия, Норвегия және Польша сияқты ЕО-ның бірқатар елдерінен озып келе жатқан 15 басылыммен ұсынылған Қазақстанның жағдайы ерекше назар аударады,

бұл Қазақстанның (15) дамып келе жатқан зерттеу орталығына айналғанын көрсетеді. Орталық Азияда бәлкім, жалғасып жатқан құқықтық реформалар, медиация қызметтерінің кәсібиленуінің артуы және дауларды реттеудің мәдени негізделген тетіктеріне академиялық қызығушылықтың артуы себеп болуы мүмкін.

6-сурет. Отбасылық медиация бойынша ғылыми жарияланымдардың елдік үлестірілуі

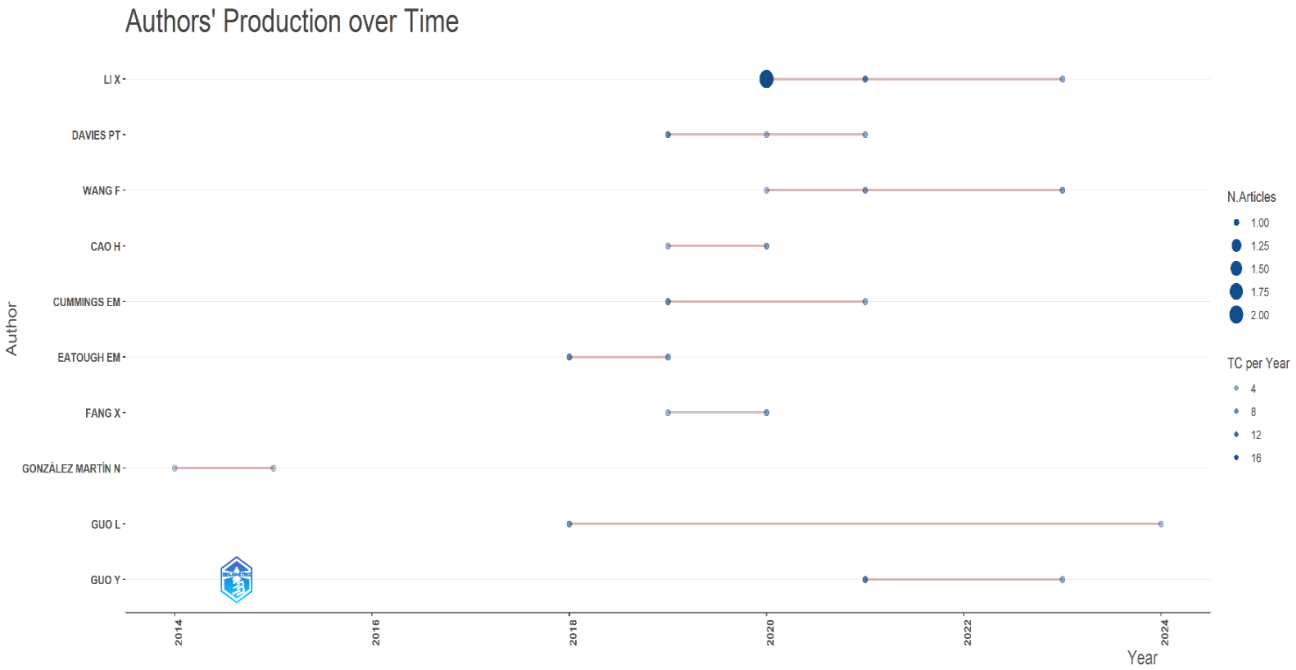
Ескерту – автормен жасалған.

Ең аз жарияланымдары бар елдер 1-3 басылымдар, соның ішінде Бахрейн, Египет, Конго және бірқатар Шығыс Еуропа мемлекеттері медиацияны зерттеу және саяси басымдық ретінде қабылдаудың алғашқы кезеңдерінде тұрған сияқты. Олардың шектеулі үлестері ресми медиация жүйесінің болмауы, зерттеулерді қаржыландырудың шектелуі немесе институционалдық ашықтықтың төмендеуі сияқты құрылымдық шектеулерді көрсетуі мүмкін. Жалпы, елдер бойынша бөлу нақты заңдылықты көрсетеді: отбасылық медиацияны зерттеу дамыған құқықтық және академиялық инфрақұрылымы бар батыс елдерінде үстемдік етеді, құқықтық жаңғыртуды бастан өткеріп жатқан Азия елдерінде тез таралуда және Қазақстан сияқты өтпелі жүйелерге біртіндеп енуде. Мұндай географиялық әртараптандыру медиацияның жаһандық маңыздылығын көрсетеді және алдағы жылдардағы салыстырмалы, мәдениетаралық және пәнаралық зерттеулердің әлеуетін көрсетеді.

Төменде отбасылық медиация саласындағы ең өнімді авторлардың жарияланым белсенділігін уақытша бөлу туралы мәліметтер келтірілген (7-суретті

қараңыз). Авторлар деңгейіндегі өмірлік цикл кестесі ерекше маңызды, өйткені ол тек үлес санын ғана емес, сонымен қатар уақыт өте келе зерттеушілердің тұрақты қатысуын, жаңа зерттеу көшбасшыларының пайда болуын және зерттеу қауымдастығының тұрақтылығын немесе фрагментациясын көрсетеді. Суретте ықпалды авторлардың көпшілігі бұл салаға салыстырмалы түрде жақында келгені көрсетілген, жарияланым белсенділігі 2018-2024 жылдар аралығында шоғырланған. Бұл тенденция 6 және 7-суреттерде байқалған кеңірек тәртіптік траекторияға сәйкес келеді, мұнда отбасылық медиация қалыптасқан тақырыптан қалыптасқан зерттеу саласына ауысады. Кейбір авторлар, соның ішінде Li X. [76], Wang F. [77], and Davies P. T. [78], көпжылдық өнімділікті көрсетеді, бұл осы тақырыпқа үнемі қатысуды көрсетеді және осы саланың тұжырымдамалық шоғырлануына ықпал етеді. Олардың әр жылдары үнемі болуы олардың осы салада интеллектуалды якорь немесе тақырыптық көшбасшы бола алатындығын көрсетеді.

Cummings E. M. [79], Eatough E. M. [80], Guo L. [81-83], және Guo Y. [84-85] тағы басқа авторлар, бір немесе екі басылымға айтарлықтай әсер ететін эпизодтық қатысуды көрсетеді. Жариялау жиілігінің төмендігіне қарамастан, бұл үлестер әсіресе баға белгілеу кезінде ықпалды болып қала береді дәйексөздердің жалпы саны тіпті жеке мақалалар да осы салаға айтарлықтай тұжырымдамалық әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Суреттегі көпіршіктердің өлшемдері бұл нүктені көрнекі түрде күшейтеді, мұнда үлкен көпіршіктер авторларға сәйкес келеді, олардың шектеулі жарияланымдары күшті және тұрақты дәйексөз траекторияларын тудырады.

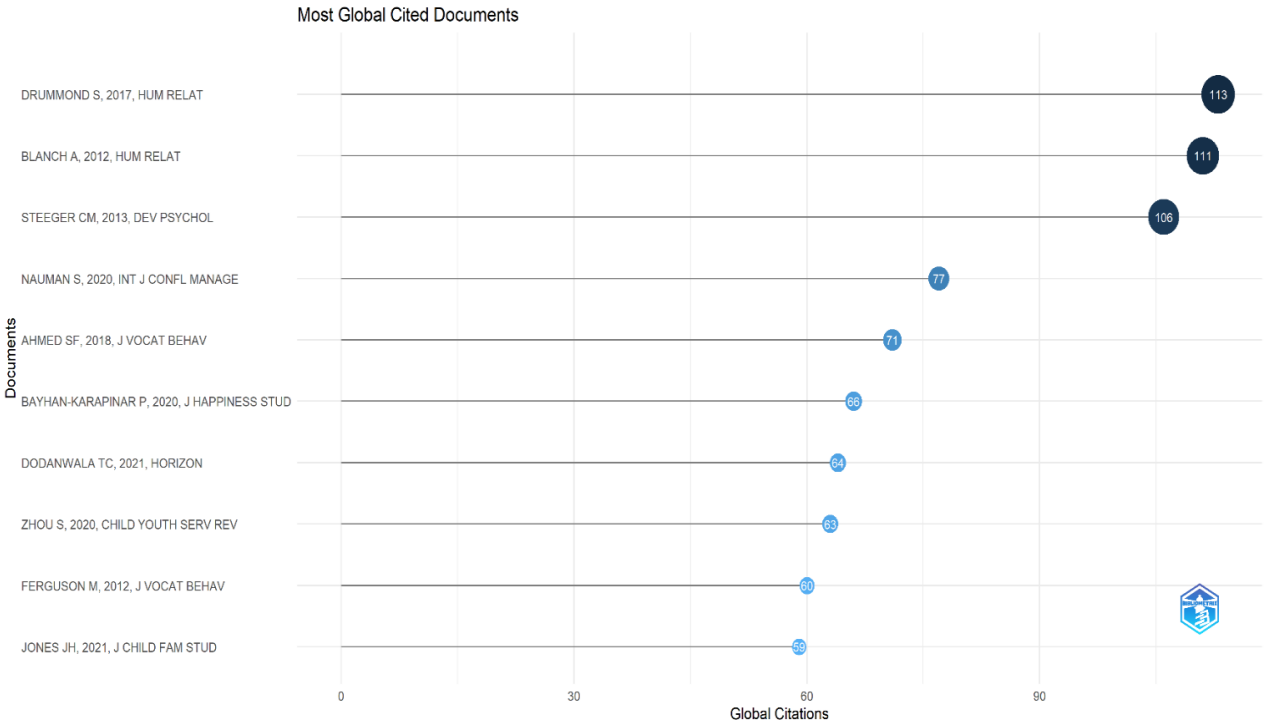

7-сурет. Отбасылық медиация бойынша жетекші авторлардың ғылыми өнімділігінің уақыттық динамикасы

Ескерту – автормен жасалған.

González Martín N. [86] секілді алғашқы салымшылардың болуы бұл салада кең академиялық тануға қол жеткізгенге дейін ғылыми қызығушылықтың шағын, бірақ маңызды ошақтарын құра бастағанын көрсетеді. Ерте, оқшауланған басылымдар алдын ала зерттеуден неғұрлым дәйекті және жүйелі зерттеу саласына көшуді қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Жалпы, уақытша бөлу салыстырмалы түрде жас, бірақ тез кәсіби авторлар қауымдастығын анықтайды. Соңғы жылдары шоғырланған басылымдардың басым болуы отбасылық медиация психология, құқық, әлеуметтік жұмыс және қақтығыстарды пәнаралық зерттеу ғалымдарын тартатын кеңейіп келе жатқан зерттеу майданына айналғанын көрсетеді. Мерзімді салымшылардың тұрақты ядросының пайда болуы бұл саланың шашыраңқы, зерттеу кезеңінен ғылымның біртұтас, теориялық интеграцияланған және әдіснамалық құрылымдалған саласына ауысатынын көрсетеді.

Әрі қарай, 8-суретте осы салаға неғұрлым тұжырымдамалық, әдіснамалық және эмпирикалық әсер еткен зерттеулерді көрсете отырып, отбасылық медиацияға байланысты білімнің кең саласы шеңберінде әлемде ең көп келтірілген құжаттарды бөлу көрсетілген. Дәйексөз деңгейі ғылыми маңыздылықтың негізгі көрсеткіші ретінде қызмет етеді, қандай жұмыстар теориялық негіздерді қалыптастырғанын, негізделген саясатты құруға ықпал еткенін немесе отбасылық дауларға медиация тәжірибесін және онымен байланысты психоәлеуметтік процестерді эмпирикалық түсінуді тереңдеткенін көрсетеді.

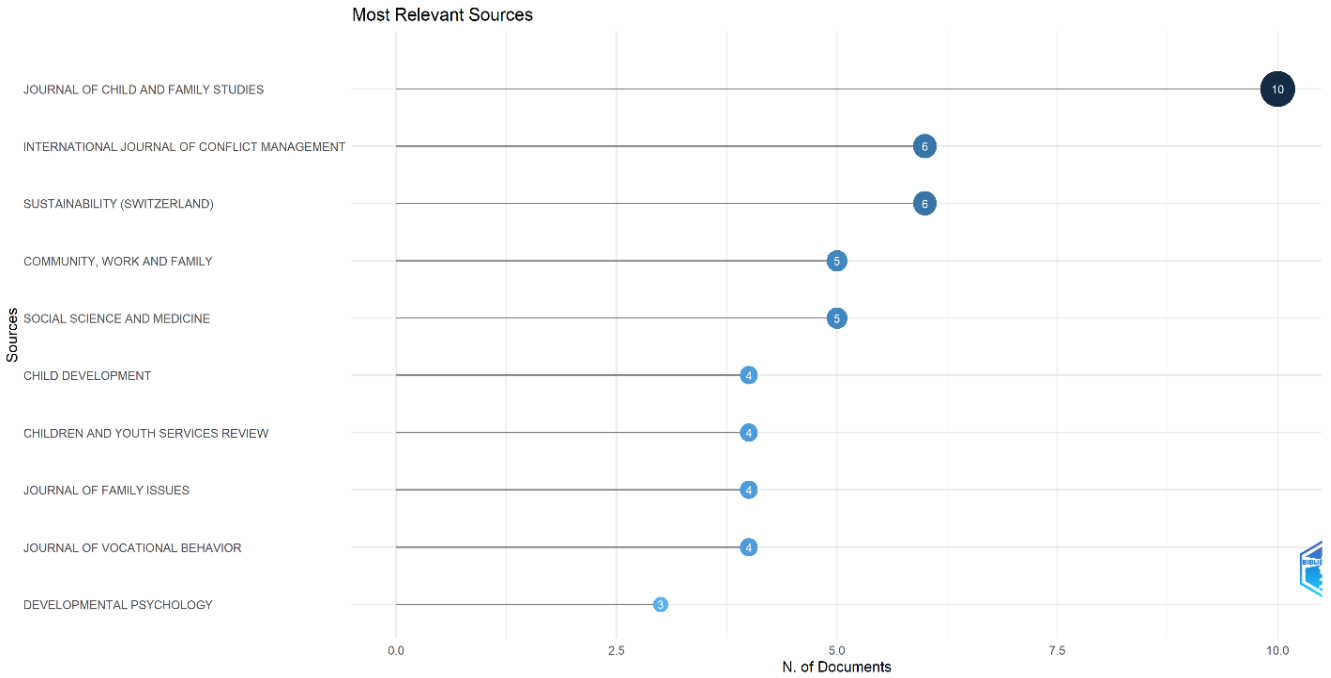
8-сурет. Отбасылық медиация саласындағы ең көп дәйексөз алған ғылыми мақалалар

Ескерту – автормен жасалған.

Сурет бірнеше мақалалардың әлеуметтану, психология, құқықтану және медицинаның пәнаралық салаларында пайда болғанының, отбасылық медиацияның интеллектуалды негіздері тек заң ғылымынан асып түсетінін байқаймыз. Ең көп келтірілген ғылыми жұмыстар Drummond S. [87] Blanch A. [88] және Steeger C. M. [89] еңбектерінде, әрқайсысы 100-ден аса халықаралық дәйексөздерді көрсеткен. Олардың маңыздылығы медиация саласындағы зерттеулер негізінен реляциялық динамикадан, ұйымдастырушылық мінез-құлықтан және даму психологиясынан, әсіресе жанжал процестеріне, тұлғааралық реттеуге және отбасының жұмысына қатысты теориялық тұжырымдарға сүйенетінін көрсетеді. Әрі қарай, Nauman S. [90], Ahmed S. F. [91] және Bayhan-Karapinar P. [92] сияқты орта деңгейдегі жұмыстар отбасылық медиацияның жұмыс орнындағы даулар, әл-ауқат және эмоционалды реттеу сияқты тақырыптармен сәйкес келетінін көрсетеді. Басылымдар психологиялық құрылымдардың микро деңгейін отбасылық және ұйымдастырушылық нәтижелердің макродеңгейімен біріктіріп, аймақтың пәнаралық сипатын күшейтеді. Жақында, бірақ тез келтірілген материалдар сияқты Dodanwala T. C. [93], Zhou S. [94] және Jones J. H. [95] жаңа зерттеу бағыттары мен құжаттары балалардың әл-ауқаты, жастардың мінез-құлық нәтижелері және отбасылық күйзелістер сияқты заманауи контексттерге делдалдық жасайды, бұл эмпирикалық, балалық шаққа ауысуды білдіреді. 8-суретте көрсетілген үлестіру отбасылық медиацияны зерттеудің интеллектуалды базасы теориялық модельдерді байытатын және әдіснамалық әртүрлілікті кеңейтетін сабақтас пәндердің жоғары тиімді үлестерінің арқасында қалыптасады деген маңызды тұжырымға баса назар аударады. Отбасылық медиация оқшауланған зерттеу орнын құрмайды, бірақ қақтығыстарды басқару, даму траекториялары, отбасылық динамика және әлеуметтік-эмоционалды әл-ауқат туралы қалыптасқан әдебиеттерге сүйенеді. Интеграция бұл саланың заңды, психологиялық және әлеуметтанулық идеялар қиылысатын тұрақты пәнаралық салаға айналғанын көрсетеді. Тұтастай алғанда, дәйексөз ландшафты отбасылық медиацияны зерттеудің тұжырымдамалық кеңдігі мен өсіп келе жатқан академиялық заңдылығын көрсетеді. Іргелі және жаңа жоғары тиімді жұмыстардың болуы бұл саланың қалыптасқан теорияларды қабылдай отырып және сонымен бірге жаңа эмпирикалық тәсілдерді құра отырып, қарқынды дамуын жалғастыратынын көрсетеді.

Отбасылық медиация туралы ғылыми дискурсқа үлес қосатын ең маңызды журналдардың таралуын талдау нәтижелері осы саланың тәртіптік бағдарын, әдіснамалық артықшылықтарын және интеллектуалды орналасуын түсінуге мүмкіндік береді (9-сурет). 9-суретте психология, қақтығыс, дауларды басқару, отбасылық зерттеулер, баланың дамуы және пәнаралық әлеуметтік ғылымдар журналдарының әр түрлі, бірақ біртұтас үйлесімі көрсетілген, бұл отбасылық медиация тек бір тәртіптік дәстүрмен шектелмей, бірнеше қиылысатын

академиялық салаларға енетіндігін көрсетеді. Жетекші орынды «Journal of Child and Family Studies» журналы алады, оның үлесіне он басылым кіреді.

9-сурет. Отбасылық медиация тақырыбындағы ғылыми мақалалар жарияланған жетекші журналдар

Ескерту – автормен жасалған.

Бұл журналдың маңыздылығы баланың әл-ауқатының, отбасының жұмысының және отбасылық медиацияның кеңірек зерттеу экожүйесіндегі даму процестерінің орталық рөлін көрсетеді. Оның үстемдігі медиацияның эмпирикалық зерттеулері балалар мен ата-аналар үшін дәлелді нәтижелерді бағалауға көбірек сүйенетінін көрсетеді. Швейцариядағы «International Journal of Conflict Management and Sustainability» халықаралық журналы осы саланың екі бөлек, бірақ бірін-бірі толықтыратын аспектілерін білдіретін алты құжатты жариялайды. Біріншісі қақтығыстарды шешудің, келіссөздер және дауларды басқарудың теориялық және тәжірибелік негіздерін көрсетеді, ал екіншісі медиацияның қоғамдастықтың әл-ауқатын, әлеуметтік келісімді және отбасылық жүйелердің тұрақтылығын қоса алғанда, тұрақты дамудың кең шеңберіне интеграциясының артып келе жатқанын көрсетеді. Бес басылымнан тұратын «Community, Work and Family» және «Social Science & Medicine» сияқты орта деңгейдегі журналдар отбасылық медиация зерттеулерінің пәнаралық сипатын көрсетеді. Басылымдар жұмыс пен отбасы арасындағы тепе-теңдік, әл-ауқаттың әлеуметтік детерминанттары және отбасылық стресстің заңдылықтары туралы зерттеулерге назар аударады, медиацияның құқықтық механизм ретінде ғана емес, әлеуметтік, психологиялық және медициналық араласу ретінде де өзектілігін көрсетеді. Әрқайсысы төрт

басылымнан тұратын журналдардың екінші тобы, соның ішінде «Child Development, Children» және «Youth Services Review, Journal of Family Issues» және «Journal of Vocational Behavior» қосымша тақырыптық бағыттарды анықтайды. Олардың болуы баланың даму траекториясымен, осал жастарға қызмет көрсетумен, отбасылық динамикамен және жұмыс пен отбасы арасындағы қарым-қатынастармен тығыз қарым-қатынасты көрсетеді, мұның бәрі медиация қолданылатын контекстік жағдайларды қалыптастырады. Сондай-ақ, психология сияқты журналдар даулардың балалар мен отбасыларға қалай әсер ететінін және медиация неге бұл салдарды жеңілдететінін түсінудегі даму теориясының негізгі рөлін көрсетеді. Жалпы, 9-суретте көрсетілген журналдардың таралуы отбасылық медиацияны зерттеудің айрықша ерекшелігін, әсіресе олардың пәнаралық қамтылуын көрсетеді. Мәселен, заң журналдарына немесе медиацияға арналған арнайы басылымдарға шоғырланудың орнына әртүрлі ғылыми дәстүрлерге сүйенеді. Бұл медиацияның зерттеу пәні ретінде тұжырымдамалық байлығын да, оның отбасылық әл-ауқатқа, дауларды реттеуге, әлеуметтік саясатқа және даму нәтижелеріне байланысты салалардағы маңыздылығын көрсетеді.

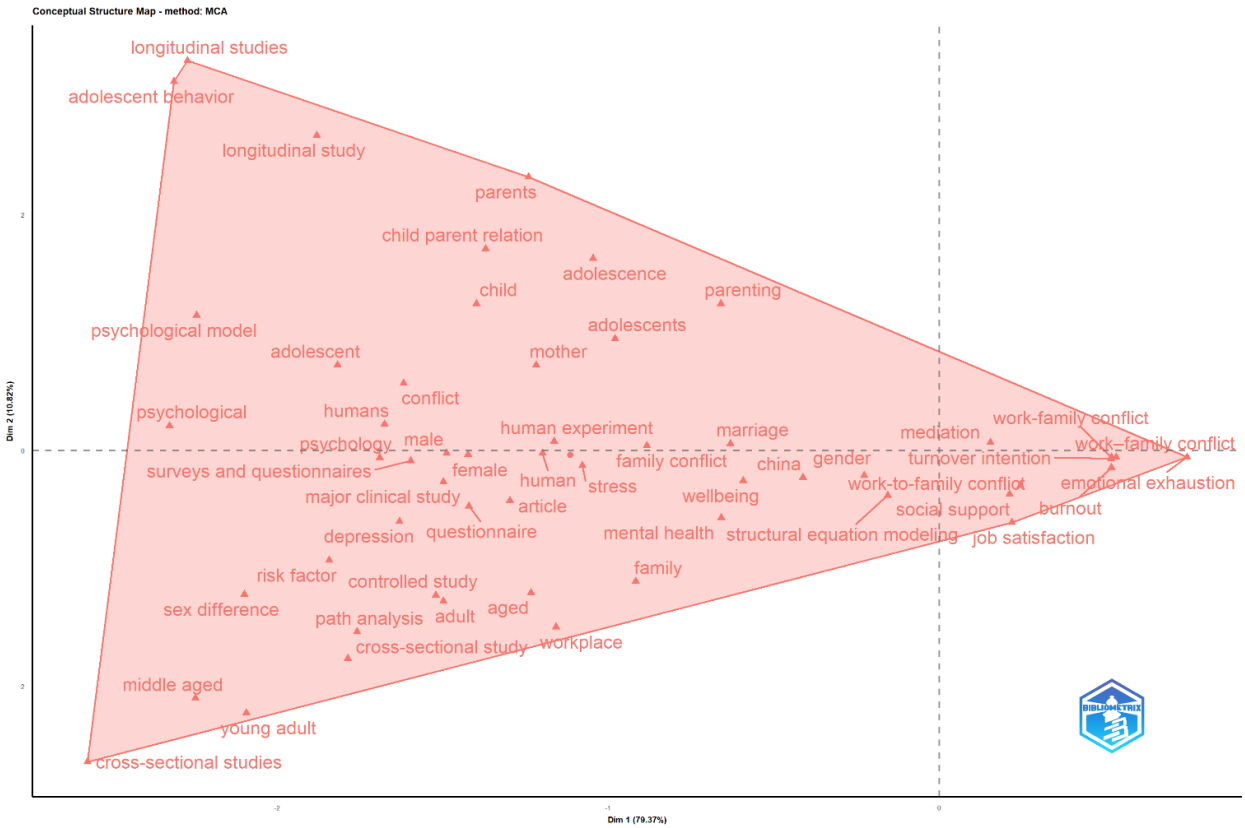
1.3.3 Отбасылық медиацияны зерттеудің тұжырымдамалық бағыттары: тақырыптық карта және сапалы синтез

Зерттеліп отырған саланың сандық аспектілерін толықтыру мақсатында отбасылық медиация бойынша қазіргі ғылыми зерттеулерді қалыптастыратын негізгі тақырыптық құрылымдарды айқындау үшін сапалық концептуалдық талдау жүргізілді. Бұған дейін атап өтілгендей, мұндай тәсіл негізгі ұғымдар арасындағы өзара байланыстарды тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді, соның нәтижесінде ғылыми өрістің интеллектуалдық архитектурасы, басым зерттеу бағыттары және қалыптасып келе жатқан пәнаралық тоғысулар анықталады. Көптік сәйкестік талдауы (multiple correspondence analysis) негізінде жасалған концептуалдық құрылым картасы осы тақырыптық үлгілерді интерпретациялаудың эмпирикалық негізі ретінде қызмет етеді. 10-суретте отбасылық медиация жөніндегі академиялық дискурстың концептуалдық құрылымы көрсетілген. Тақырыптардың кеңістіктік таралуы әртүрлі зерттеу бағыттарының жиынтығы отбасылық медиацияны отбасылық қақтығыстарды реттеу және отбасы әл-ауқатын қолдау тетігі ретінде қалай түсіндіретінін айқын көрсетеді.

Картаның сол жақ бөлігінде орналасқан бірінші кластерде даму психологиясына, ата-ана мен бала арасындағы қатынастардың динамикасына және жасөспірімдердің мінез-құлықтық салдарларына қатысты ұғымдар басым. «Лонгитюдтік зерттеулер», «жасөспірімдердің мінез-құлқы», «ата-ана мен бала қатынастары», «жасөспірім кезең», «психологиялық модель» сияқты түйін сөздердің шоғырлануы медиацияға қатысты зерттеулердің едәуір бөлігі отбасылық қақтығыстардың баланың даму траекториясына ұзақ мерзімді әсерін талдауға

бағытталғанын көрсетеді. Бұл кластер шешілмеген даулардың, ата-аналар арасындағы келіспеушіліктердің және ұрпақаралық күйзелістің балалар мен жасөспірімдердің эмоционалдық жағдайы мен мінез-құлқына уақыт өте келе қалай ықпал ететінін түсінудің маңыздылығын айқындайды.

Отбасылық медиация контексінде аталған кластер маңызды теориялық негізді қалыптастырады: медиаторлар қақтығыстардың балаларға тигізетін ықпалын терең түсінуі тиіс, ал даму психологиясы саласындағы эмпирикалық зерттеулер балаға бағдарланған медиация практикасы үшін қажетті білімдік база болып табылады. Бұл тұрғыда психологиялық және дамытушылық теориялар қосалқы немесе екінші деңгейлі емес, керісінше, медиация үдерістерінің мазмұнын айқындайтын негізгі концептуалдық тірек ретінде көрініс табады. Атап айтқанда, олар медиацияның балалардың мүдделерін қорғауға, эмоциялық жарақаттардың алдын алуға және отбасылық қақтығыстардың ұзақ мерзімді теріс салдарын төмендетуге қалай бағытталуы керектігін нақтылайды. Осылайша, бірінші кластер отбасылық медиацияны тек ата-аналар арасындағы келіссөз емес, сонымен қатар, баланың дамуы мен психоәлеуметтік әл-ауқатын қорғауға бағытталған әлеуметтік-институционалдық механизм ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

10-сурет. Отбасылық медиация саласындағы зерттеулердің тұжырымдамалық құрылымының тақырыптық картасы (MCA әдісі)

Ескерту – автормен жасалған.

Екінші кластер, карта орталығында орналасқан, отбасылық қақтығыс, тұлғааралық күйзеліс, психикалық денсаулық және тәрбиелеу жүйелерімен байланысты негізгі концептуалдық өрісті көрсетеді. «Отбасылық қақтығыс», «күйзеліс», «әл-ауқат», «психикалық денсаулық», «ана», «неке» және «балаларды тәрбиелеу» сияқты түйін сөздер қазіргі отбасылық медиация зерттеулерінің өзегін құрайды. Бұл кластер медиацияның тек құқықтық құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар эмоциялық реттеу, коммуникацияның бұзылуы, рөлдік шиеленіс, некеге қанағаттанбау және ата-аналық функциялардың әлсіреуі сияқты мәселелерді шешуге бағытталған психоәлеуметтік интервенция ретінде тұжырымдалатынын көрсетеді. Аталған тұжырым отбасылық жүйелер теориясымен де үндеседі, өйткені бұл теория қақтығысты жекелеген оқиғалар жиынтығы ретінде емес, өзара әрекеттесудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Орталық кластер тиімді отбасылық медиация отбасындағы қақтығыс динамикасын қалыптастыратын эмоциялық, тұлғааралық және психологиялық үдерістерді терең түсінуді талап ететінін айқын көрсетеді.

Үшінші кластер, картаның оң жақ бөлігінде орналасқан, жұмыс пен отбасы арасындағы қақтығыс, кәсіби және эмоциялық күйіп кету, эмоциялық қажу және қақтығыстарды басқарудың кең ауқымды тұжырымдамалары аясындағы медиациямен байланысты түйін сөздерді қамтиды. «Медиация», «жұмыс пен отбасы арасындағы қақтығыс», «күйіп кету», «құрылымдық теңдеулерді модельдеу», «гендер», «эмоциялық қажу» сияқты терминдер бұл саланың барған сайын пәнаралық тұрғыдан кеңейіп келе жатқанын көрсетеді. Бұл отбасылық қақтығыстарды жұмыс орнындағы күйзеліс, гендерлік рөлдер, әлеуметтік қолдау және психикалық денсаулық мәселелері сияқты сыртқы факторлардан бөліп қарастыру мүмкін еместігін айғақтайды. Аталған ұғымдардың енгізілуі медиация зерттеулерінің отбасылық даулардың экологиялық контекстін барған сайын ескеріп отырғанын білдіреді, яғни қақтығыстар тек тұлғааралық проблемалардан ғана емес, сонымен қатар құрылымдық және әлеуметтік-экономикалық стрессорлардан да туындайды. Медиаторлар үшін бұл кластер тиімді практика отбасылық шиеленісті қалыптастыратын өмірлік жағдайлардың кең ауқымын есепке алуы тиіс екенін көрсетеді.

Картаның геометриялық конфигурациясы бұл кластерлердің «қақтығыс», «күйзеліс», «әл-ауқат», «әлеуметтік қолдау» және «психикалық денсаулық» сияқты ортақ ұғымдар арқылы өзара байланысқанын көрсетеді. Мұндай өзара байланыс қазіргі отбасылық медиация зерттеулері психологиялық даму, қарым-қатынас динамикасы және әлеуметтік-ұйымдастырушылық стрессорлар бірлесіп қақтығыстарды шешудің теориялық және практикалық тәсілдерін қалыптастыратын интеграцияланған концептуалдық экожүйе түзетінін айқындайды. Жалпы алғанда, концептуалдық карта отбасылық медиация зерттеулерінің көпөлшемді және пәнаралық салаға айналғанын көрсетеді. Бұл сала даму психологиясы, клиникалық және әлеуметтік психология, отбасылық жүйелер

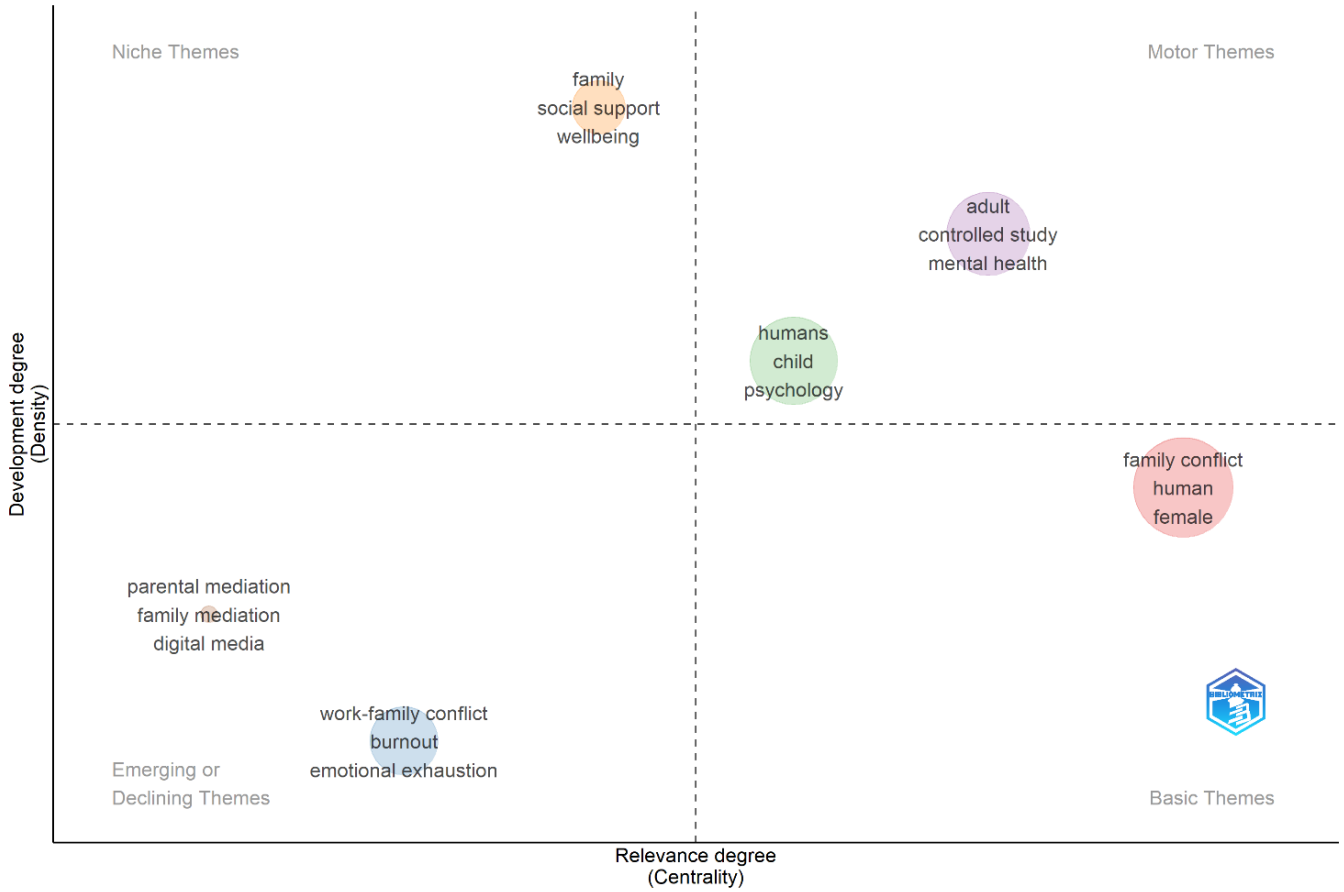
теориясы және ұйымдастырушылық мінез-құлық салаларындағы идеяларды біріктіре отырып, отбасылық қақтығыстардың қалай пайда болатынын, дамитынын және медиация көмегімен қалай тиімді шешілетінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Аталған диссертация тұрғысынан карта отбасылық медиация саласындағы зерттеулердің құқықтық аспектілер шеңберінен әлдеқайда асып, адамның мінез-құлқы, эмоциялық үдерістер және отбасылар қызмет ететін жүйелік контексттер жөніндегі эмпирикалық деректерге барған сайын көбірек сүйенетінін растайды.

Одан әрі отбасылық медиация жөніндегі әдебиеттегі негізгі зерттеу бағыттарын олардың даму тығыздығы мен орталықтылығы бойынша жіктейтін стратегиялық тақырыптық карта ұсынылады (11-суретті қараңыз). Бұл карта ғылыми назардың концептуалдық салалар арасында қалай бөлінетінін және әртүрлі тақырыптардың отбасылық қақтығыстар контексінде медиацияның дамуына қалай ықпал ететінін көрсетеді. «Қозғаушы тақырыптар», «Нишалық тақырыптар», «Негізгі тақырыптар» және «Дамып келе жатқан/бәсеңдеп бара жатқан тақырыптар» атты төрт квадрант осы саланы алға жылжытатын бағыттарды, мамандандырылған идеяларды және болашақ әлеуеті бар немесе өзектілігі төмендеп келе жатқан тақырыптарды айқындауға мүмкіндік береді.

1. «Қозғаушы тақырыптар» жоғары орталықтылық, жоғары тығыздық. Оң жақ жоғарғы квадрантта психикалық денсаулық, ересектерді зерттеу және бақыланатын зерттеулер сияқты тақырыптар ұсынылған, бұл бағыттардың қазіргі зерттеулердің интеллектуалдық қозғалтқышы екенін көрсетеді. Осы салалардың жоғары тығыздығы олардың теориялық тұрғыдан тұтас және әдіснамалық жағынан орнықты екенін білдіреді. Ал олардың орталық рөлі психикалық денсаулық нәтижелері мен ересектердің психологиялық қызмет етуі отбасылық қақтығыстардың динамикасын және медиацияның жеке тұлғалық және қарым-қатынастық әл-ауқатқа ықпал ету тетіктерін түсінуде шешуші маңызға ие екенін көрсетеді. Социологиялық талдау тұрғысынан бұл медиацияның тек құқықтық рәсім емес, психикалық денсаулық зерттеулеріне терең негізделген психоәлеуметтік интервенция ретінде қарастырылатынын айғақтайды. Психологиялық дистресс, бейімделу механизмдері және эмоциялық реттеу мәселелеріне назардың артуы отбасылық медиацияның терапевтік және клиентке бағдарланған модельдеріне қарай кең ауқымды бетбұрысты көрсетеді.

2. «Нишалық тақырыптар», жоғары тығыздық, төмен орталықтылық. Картаның сол жақ жоғарғы квадрантында «отбасы», «әлеуметтік қолдау» және «әл-ауқат» сияқты ұғымдар нишалық тақырыптар ретінде көрініс табады. Бұл тақырыптар ішкі тұрғыдан белсенді дамығанымен, медиация зерттеулерінің кең ауқымды желісіне шектеулі түрде ғана кіріктірілгенін көрсетеді. Олардың орналасуы бейресми әлеуметтік желілердің, кеңейтілген туыстық құрылымдардың және қоғамдағы ресурстардың отбасылық қақтығыстардың нәтижелеріне қалай ықпал ететінін зерттейтін мамандандырылған қосалқы тақырыптардың бар екенін меңзейді. Социологиялық тұрғыдан алғанда, бұл тақырыптар қауымдастыққа

негізделген қолдау үлгілерін, оның ішінде туыстық байланыстардың, ұрпақаралық қолдаудың және бейресми бейімделу тетіктерінің рөлін көрсетеді. Әзірге бұл тақырыптар жаһандық деңгейде медиация зерттеулерінің өзегіне айналмаса да, Қазақстан сияқты контекстер үшін аса өзекті, өйткені мұнда кеңейтілген отбасы желілері мен қоғамдық нормалар қақтығыс динамикасына және татуласу шешімдеріне елеулі әсер етеді.

11-сурет. Отбасылық медиация саласындағы зерттеулердің стратегиялық тақырыптық картасы

Ескерту – автормен жасалған.

3. «Негізгі тақырыптар», жоғары орталықтылық, төмен тығыздық. Картаның төменгі оң жақ квадрантында «отбасылық қақтығыс», «адам/әйел» және оларға қатысты сипаттамалар негізгі, яғни іргелі тақырыптар ретінде ұсынылған. Олардың жоғары орталықтылығы бұл ұғымдардың зерттеу саласының концептуалдық өзегін құрайтынын көрсетсе, төмен тығыздығы ішкі теориялық келісімділіктің жеткіліксіздігін білдіреді. Негізгі тақырыптар ретінде бұл ұғымдар отбасылық медиация зерттеулерінің көпшілігі үшін бастапқы нүкте болып табылады және саланы гендер мәселелерімен, билік асимметриясымен, интимдік серіктестер арасындағы қарым-қатынас динамикасымен және қақтығыс

құрылымдарымен байланыстырады. Бұл квадрант отбасылық даулардағы гендерлік аспектілердің тұрақты маңызын, соның ішінде эмоциялық еңбек айырмашылықтарын, экономикалық тәуелділікті және ата-аналық пен некелік рөлдерге қатысты гендерлік күтулерді айқындайды. Сонымен қатар, жаңа теориялық бағыттар пайда болғанына қарамастан, зерттеулердің осы іргелі мәселелерге қайта-қайта оралып отыратынын көрсетеді.

4. «Жаңа немесе бәсеңдеп бара жатқан тақырыптар», төмен орталықтылық, төмен тығыздық. Картаның төменгі сол жақ квадрантына «ата-аналық медиация», «отбасылық медиация», «цифрлық медиа», «жұмыс пен отбасы арасындағы қақтығыс», «күйіп кету» және «эмоциялық қажу» сияқты тақырыптар кіреді. Олардың орналасуы бұл бағыттардың не жаңадан пайда болып, назар аудара бастағанын, не керісінше өзектілігін жоғалта бастағанын білдіреді. Аталған тақырыптар отбасылық өмірдің әлеуметтік-құрылымдық ортасындағы өзгерістерді көрсетеді. Цифрлық медианың енуі ата-аналық бақылаудың жаңа формалары мен ата-ана–бала қарым-қатынасының отбасылық байланыстарға ықпал етіп отырғанын айғақтайды. Ал жұмыс пен отбасы арасындағы даулар, күйіп кету және эмоциялық қажу неолибералды еңбек режимдеріндегі қысымның, экономикалық тұрақсыздықтың және психоәлеуметтік күйзелістің өсе түскенін көрсетеді. Бұл факторлар барған сайын отбасылық қақтығыстардың триггерлері ретінде танылып, медиацияға жүгінуге алып келеді. Аталған квадрант әлеуметтік трансформация мен отбасылық қақтығыстың түйіскен шекарасын білдіреді және осы салада жаңа социологиялық зерттеулер үшін елеулі әлеует бар екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, тақырыптық карта пәнаралық ықпалдармен қалыптасқан, бірақ айқын социологиялық мазмұны бар зерттеу өрісін ашады. Психикалық денсаулық пен отбасылық қақтығыстардың орталық тақырыптар ретінде маңыздылығы медиация зерттеулерінің құрылымдық, эмоциялық және тұлғааралық детерминанттарға көбірек назар аудара бастағанын көрсетеді. Гендерлік ерекшеліктер, әлеуметтік қолдау желілері және жұмыс пен отбасы тарапынан болатын қысым медиацияны кең әлеуметтік-мәдени және экономикалық контексте қарастырудың маңызын айқындайды. Қазақстан жағдайында бұл тақырыптық санаттар ерекше өзекті: мықты туыстық жүйелер, гендерлік нормалар, жұмыс пен отбасы қысымының артуы, сондай-ақ психикалық денсаулық ресурстарының шектеулілігі отбасылық медиация қызмет ететін күрделі ортаны қалыптастырады. Суреттегі тақырыптық үлестірім болашақ ғылыми зерттеулер мен практиканың отбасылық қақтығыстарды толық түсіну және тиімді шешу үшін психологиялық, социологиялық және құрылымдық аспектілерді интеграциялауы қажет екенін көрсетеді.

Одан әрі зерттеудің эмпирикалық негіздерін концептуалдық тұрғыдан айқындау және құрылымдалған шолу жасау мақсатында 14 халықаралық жарияланымға салыстырмалы сапалық талдау жүргізілді. Бұл зерттеулер әртүрлі социомәдени контекстерде отбасылық қолдау, психикалық денсаулық,

ұрпақаралық динамика, жұмыс пен отбасы арасындағы қатынастар және отбасылық медиация арасындағы өзара байланысты қарастырады. Әрбір зерттеудің негізгі әдіснамалық сипаттамалары, қолданылған құралдары, нәтижелері мен қорытындылары 8-кестеде ұсынылған; кестеде отбасылық қақтығыстарды шешу мен медиацияны зерттеу үшін маңызды тақырыптық заңдылықтар мен теориялық маңыздылық жинақталған.

8-кесте. Отбасылық қолдау, медиация және әлеуметтік өзара әрекеттесу бойынша зерттеулерге шолу

Автор (лар) (Жыл)	Аумақ	Зерттеу түрі және үлгісі	Шкалалар, құралдар	Негізгі нәтижелер	Қорытындылар	Отбасылық дауларды реттеудегі медиатордың рөлі
Abiyev et al. (2020) [96]	Қазақстан	Сапалық әлеуметтік-құқықтық талдау	Заңдар, саясат құжаттары және сот материалдары; отбасылық даулар	Заңнама мен тәжірибе арасындағы алшақтық, халықтың төмен хабардарлығы	Медиацияны институционалдандыру қажет	Медиатор отбасылық және этносаралық дауларда тараптарды тыңдап, дәстүрлі билер институтының құндылықтарын қазіргі құқықтық талаптармен ұштастырады; эмоциялық шиеленісті азайтып, қауіпсіз келіссөз алаңын қалыптастырады.
An et al. (2024) [97]	Қытай	Сандық; жас студенттер	Отбасылық қолдау шкалалары; әл-ауқат өлшемдері	Ата-ана қолдауы психологиялық денсаулықты жақсартады	Отбасылық қарым-қатынасты нығайту қажет	Отбасындағы эмоционалдық алшақтықтан туындайтын дауларда медиатор ата-ана мен жас арасындағы коммуникацияны жақсартып, өзара қолдау механизмдерін қалыптастыруға көмектеседі.
Chan et al. (2020) [98]	Шығыс Азия	Сандық; қызметкерлер	Жұмыс – отбасы шкалалары	Жетекші қолдауы отбасылық күйзелісті төмендетеді	Ұйымдық қолдауды арттыру	Жұмыс стресі отбасында дау тудырғанда медиатор отбасымен бірге рөлдерді қайта бөлуге, уақытты басқаруға, эмоциялық қажеттіліктерді анықтауға көмектеседі.
Dyachuk (2016) [99]	Қазақстан	Аралас әдіс	Медиация туралы сауалнама; студенттер мен азаматтар	Медиация туралы ақпарат төмен	Ақпараттық жұмыстар қажет	Отбасындағы күнделікті дау-дамайларда медиатор тараптарға құқықтық аспектілерді түсіндіріп, даудың түпкі себебін анықтап, эмоциялық реттеу техникасымен жұмыс істейді.
Haar & Roche (2010) [100]	Жаңа Зеландия	Сандық; әлеуметтік қызметкерлер	Жұмыс – отбасы дауы шкалалары	Ұйымдық отбасы қолдауы стрессті азайтады	Қызметкерлерді қолдау жүйесін күшейту	Жұмысқа байланысты жүктеме себебінен отбасы ішінде өзара наразылық пайда болғанда, медиатор отбасы мүшелерінің күтуін теңестіріп, шекараларды анықтап, эмоционалдық тепе-теңдікке келтіреді.

8-кестенің жалғасы

Ismayilova & Terlikbayeva (2018) [101]	Орталық Азия	Сандық; жасөспірімдер мен ата-аналар	Отбасы қызметі және психикалық денсаулық шкалалары	Эмоциялық қолдау мәселелерді азайтады	Отбасылық тәуекелдерді азайту бағдарламалары	Жасөспірім–ата-ана арасындағы сенім дағдарысы, бақылау, тәрбие мәселелерінде медиатор екі тараптың да қажеттіліктерін естіп, шекара, ереже және өзара жауапкершілікті келістіреді.
Jun, Cha & Lee (2021) [102]	Оңтүстік Корея	Сандық; 151 күтуші	Әлеуметтік қолдау, руханилық, депрессия шкалалары	Күтушілердің күйіп-жануы қолдаумен байланысты	Психологиялық қолдауды арттыру	Ауыр науқасқа күтім көрсету отбасында рөлдік дауды туғызады; медиатор күтім міндеттерін әділ бөлу, ресурстарды басқару және эмоционалдық жүктемені бөлісу жөнінде келісім жасайды.
Van Dijk et al. (2020) [103]	Нидерланды	Сандық	Буынаралық байланыс, отбасы күрделілігі шкалалары; ересек балалар мен ата-аналар	Күрделі отбасыларда байланыс үлгілері өзгереді	Әлеуметтік саясат күрделі отбасы құрылымын ескеруі тиіс	Аралас отбасыларда (өгей ата-ана, бұрынғы жұбайлар, бірге тұрмайтын ата-аналар) туындайтын дауларда медиатор барлық тараптардың рөлдерін анықтап, әділеттілік және байланыс нормаларын келіседі.
Selvarajan, Cloninger & Singh (2013) [104]	АҚШ	Сандық; жұмыс істейтін ересектер	Жетекші/жұбай қолдауы, жұмыс–отбасы дауы	Қолдау дауды азайтады	Екі доменде де қолдауды арттыру	Жұбайлар арасындағы уақыт, міндет, эмоциялық күтулерге қатысты дауларда медиатор өзара түсінісу алаңын құрып, компромиске апаратын шешімдер ұсынады (бірлескен жоспарлау, рөлдерді қайта анықтау).
Wang et al. (2021) [105]	Қытай	Сандық; «шиду» қарттар	Стресс, әлеуметтік қолдау шкалалары	Баласынан айырылған ата-аналар	Қолдау жоғары → стресс төмен	Қолдау жүйелерін дамыту
Bahari et al. (2019) [106]	Сауд Аравиясы	Сандық; гипертония пациенттері	Өзін-өзі күтім және әлеуметтік қолдау шкалалары; 158 ер адам	Отбасылық қолдау өзін-өзі тиімділікке әсер етеді	Отбасылық қолдау араласуларды	Созылмалы ауруға байланысты туындайтын күнделікті дауларда (дәрі қабылдау, диета, өмір салты) медиатор отбасы мүшелерінің талаптары мен мүмкіндіктерін үйлестіреді, айыптау тәсілін қолдау тәсіліне ауыстырады.
Van den Berg (2018) [107]	Нидерланды	Сандық; панельдік деректер	Ажырасу, байланыс, жақындық көрсеткіштері	Ересек балалар және ата-аналар	Әкелермен байланыс жиі әлсірейді	Ұзақ мерзімді салдарды ескеру
Kim & Ko (2020) [108]	Оңтүстік Корея	Сандық 5 000 жасөспірім	Отбасылық мәртебе, әлеуметтік қолдау, депрессия шкалалары	Жасөспірімдер	Төмен мәртебе жоғары депрессия	Қолдау бағдарламалары

8-кестенің жалғасы

Rynkowska (2024) [109]	Польша	Сапалық; құқықтық-мәдени талдау	Қарттарға күтім, буынаралық байланыс құжаттары	Қарттарға күтім міндеттері	Қарттар күтімі бойынша медиация қажет	Қарт ата-аналарға күтім көрсету, уақыт пен ресурстарды бөлу, бауырлар арасындағы әділдік мәселелері күрделі дауға айналады; медиатор міндеттерді тең бөлу, жауапкершілік нормаларын келісу.
Ескерту – автормен жасалған.						

Қарастырылған барлық зерттеулерде отбасылық қолдау эмоциялық тұрақтылықты, психологиялық әл-ауқатты және мінез-құлықтық бейімделуді қалыптастыратын шешуші фактор ретінде айқындалады. An et al. [97], Wang et al. [105], Jun et al. [102], Kim [108], Ismayilova [101] және Bahari et al. [106] зерттеулеріне сәйкес, отбасы тарапынан көрсетілетін қолдаудың болуы немесе болмауы тұлғалардың психикалық денсаулығының дамуына елеулі әсер етеді. Медиация тәжірибесі үшін бұл тұжырымдар сотқа дейін немесе сот процесіне жеткен отбасылық келіспеушіліктер жағдайында медиаторлардың кейбір елдерде психологтармен бірлесе отырып, эмоциялық алмасу, коммуникация және қолдау салаларындағы негізгі олқылықтарды еңсеруі қажет екенін көрсетеді. Медиаторлар дауды тек формальді деңгейде реттеумен шектелмей, отбасылық әл-ауқатты қамтамасыз ететін реляциялық экожүйені қалпына келтірумен айналысады. Отбасы мүшелеріне өз қажеттіліктерін тұжырымдауға, өзара осалдықты мойындауға және қарым-қатынасты қайта құруға көмектесу арқылы медиаторлар отбасылық жүйенің қорғаныш әлеуетін күшейтеді.

Медиатор отбасы ісін жүргізген кезде отбасы мүшелерінің ішкі ресурстарын келісімділік сезімін, өзіндік тиімділікті, эмоциялық реттелуді және руханилықты ескеруі маңызды, себебі дәл осы ресурстар отбасылық қолдау мен психикалық денсаулық арасындағы байланысты делдалдайды. Жасөспірімдермен жүргізілген зерттеулер әлеуметтік қолдаудың әлсіреуі келісімділік сезімін төмендетіп, отбасылық даулардың көбеюіне әкелетінін көрсетеді; нәтижесінде мәселені шешу процесіне тек әлеуметтік қызметтер ғана емес, медиаторлар да тартылады [108]. Қамқоршылармен жүргізілген зерттеулер әлеуметтік қолдау мен руханилықтың депрессия мен эмоциялық қажуды азайтатынын дәлелдейді [102]. Бұл қорытындылар медиация үшін терең салдарларға ие. Медиатор психотерапевт болмаса да, медиациялық процесс адамдардың ішкі төзімділік қабілеттерін күшейтетін жағдайлар жасайды. Коммуникацияны жақсарту, араздасуды азайту және жағдайға басқа қырынан қарауға мүмкіндік беру арқылы медиаторлар келісімділікті қалпына келтіруге, басқарылу сезімін нығайтуға және өмірлік мәнді қайта табуға көмектеседі. Осылайша, медиацияның психологиялық қызметі қатынастарды қайта ұйымдастыру арқылы стрессті төмендетуі айқын көрінеді. Польша мен Нидерландтағы зерттеулер күтім жүктемесінің артуы, бауырлар арасындағы келіспеушіліктер және күрделі отбасылық құрылымдар салдарынан

отбасылардағы даулардың өскенін көрсетеді [103], [107], [109]. Қартаюшы қоғам жағдайында отбасы күтіміне тәуелділік артқан сайын, кім қандай міндет атқаруы тиіс деген мәселелер жиілеп, эмоциялық тұрғыдан күрделене түседі. Бұл жағдайда медиация шешуші құрылымдық рөл атқарады. Медиатор күтім міндеттері, эмоциялық қажеттіліктер және ресурстардың шектеулілігі туралы диалогты үйлестіретін бейтарап координаторға айналады. Зерттеулер отбасылық даулардың көбіне күтімнің өзінен емес, шешілмеген күтулерден, теңсіздіктерден және эмоциялық тарихтан туындайтынын көрсетеді. Медиация осы жасырын дауларды анықтап, келісуге мүмкіндік беретін құрылымдалған орта ұсынады. Осылайша, медиатордың қызметі – бәсекелес қажеттіліктерді теңестіру, бауырлар арасындағы дауыстарды тең дәрежеде есту және күтімнің тұрақты тетіктерін бірлесе құру. Сингапур [98], Жаңа Зеландия [100] және АҚШ [104] зерттеулері жұмыс орнындағы талаптардың отбасылық өмірге ауысып, қақтығыстарды күшейтетінін көрсетеді. Шамадан тыс стресс, шаршау және уақыт тапшылығы үйдегі эмоциялық қолжетімділікті азайтып, қарым-қатынастардың бұзылуына әкеледі. Медиаторлар үшін бұл зерттеулер дауларды жеке тұлғалардың кінәсі ретінде емес, жүйелік стрессорлар тұрғысынан түсіндіруге көмектесудің маңызын ашады. Медиаторлар ерлі-зайыптыларға немесе отбасы мүшелеріне құрылымдық қысымды мойындауға, рөлдер мен күтулерді қайта қарауға және үй ішіндегі шекараларды айқындауға жәрдемдеседі. Осылайша, медиация жұмыс пен отбасы арасындағы орнықты тепе-теңдікті қалпына келтіретін түзетуші механизм ретінде әрекет етеді.

Қазақстан бойынша Абиев және т.б. [96] деректері медиацияның қазіргі отбасылық дауларды реттеудегі өзектілігі артып келе жатқанын көрсетеді. Отбасылық қатынастарды тұрақсыздандыратын негізгі факторлар анықталған:

– ұрпақаралық даулардың өсуі;

– үй шаруасы мен отбасы мүшелеріне күтім жасау міндеттерінің тең бөлінбеуі;

– ерлі-зайыптылар арасындағы дау;

– этносаралық келіспеушіліктер;

– эмоциялық сауаттылықтың төмендігі және коммуникациялық дағдылардың жеткіліксіздігі.

Отбасылық өмірдің күрделенуіне қарамастан, қазақстандық зерттеулер қоғамда медиация туралы ақпараттың төмендігін, кәсіби медиаторлардың жетіспеушілігін және дәстүрлі ақсақалдар мен отбасылық кеңестер сияқты бейресми қауымдастық тетіктеріне тәуелділіктің сақталып отырғанын көрсетеді. Бұл жағдайда медиатор тек рәсімдік делдал емес, орталық әлеуметтік фигураға айналады. Ол бір мезгілде қақтығысты бәсеңдететін бейтарап коммуникатор, эмоциялық қажеттіліктерді түсіндіруші, конструктивті диалогқа үйретететін педагог және дәстүрлі нормаларды заманауи тәсілдермен үйлестіретін мәдени брокер қызметін атқарады.

Van den Berg [107] және Van Dijk [103] зерттеулері заманауи отбасылық құрылымдардың күрделенуі отбасылық ынтымақ пен қолдауға әсер ететінін көрсетеді. Қазіргі отбасыларға қайта некелескендер, аралас отбасылар, бірнеше күтім жасаушысы бар құрылымдар және бөлек тұратын ата-аналар тән. Бұл жағдайлар эмоциялық жақындық пен практикалық қолдау күтулерін күрделендіреді. Мұндай жағдайларда медиатор күрделі туыстық қатынастарды үйлестіретін координатор рөлін атқарады: алдымен рөлдерді айқындайды, міндеттемелерді нақтылайды, шекараларды белгілейді және эмоциялық мәндерді ашуға көмектеседі. Медиация тек айқын дауларды реттеп қана қоймай, фрагменттелген отбасылық жүйелердегі ынтымақты қалпына келтіреді. Сонымен қатар, мәдени және құрылымдық контекстер де отбасылық даулардың сипатына ықпал етеді. Қытай, Корея және Орталық Азия сияқты коллективистік қоғамдарда өзара тәуелділік, перзенттік парыз және эмоциялық байланыстар басым. Ал Нидерланд, АҚШ және Жаңа Зеландия секілді батыс қоғамдарында автономия мен жеке шешім қабылдау алдыңғы орында. Сондықтан медиация мәдени тұрғыдан бейтарап бола алмайды. Тиімді медиаторлар әдістерін мәдени күтулерге бейімдеп, дәстүрлі билік құрылымдарын құрметтеп, жергілікті коммуникациялық стратегияларды қолдануы тиіс.

Зерттеудің жиынтық талдауы Қазақстандағы медиацияны дамыту үшін бірқатар маңызды қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі отбасылық қақтығыстар көбіне эмоциялық стресс, әлеуметтік-экономикалық қысым, ұрпақаралық шиеленіс, сондай-ақ гендерлік және күтім рөлдерінің өзгеруі салдарынан туындайды. Бұл мәселелер жедел әлеуметтік өзгерістермен, миграциямен және жұмыс пен жеке өмір арасындағы теңсіздікпен күрделене түседі. Осы контексте медиатор бірнеше функция атқарады: бұзылған коммуникацияны қалпына келтіру, құрылымдалған диалог арқылы эскалацияның алдын алу, қақтығысты басқару дағдыларын үйрету, қазақтың дәстүрлі құндылықтарын заманауи медиациямен ықпалдастыру және күтім мен үй шаруасы міндеттерін әділ бөлуге ықпал ету. Ақырында, әдебиет медиация Қазақстанда тек құқықтық емес, эмоциялық, тұлғааралық және құрылымдық мәселелерді қамтитын, мәдени тұрғыдан орныққан толыққанды әлеуметтік институтқа айналуы тиіс екенін көрсетеді.

2. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАР ЖӘНЕ МЕДИАЦИЯ ТӘЖІРИБЕСІ: ЭМПИРИКАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

2.1. Эмпирикалық зерттеудің әдіснамасы және дизайны

Диссертациялық жұмыстың осы тарауында Қазақстандағы отбасылық даулардағы медиацияны қоғамдық қабылдауға, тәжірибеге және бағалауға арналған әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері келтірілген. Тарау зерттеуді ұйымдастыруды және қолданылған әдістерді, соның ішінде іріктеу параметрлерін, деректерді жинау әдістерін және сауалнама құрылымын сипаттаудан басталады. Шолу респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларында анықталған заңдылықтарды, олардың отбасылық дауларды реттеу тәжірибесін және медиация тәжірибесі туралы білімдерін түсіндіруге негіз қалайды. Нәтижелер азаматтардың отбасылық дауларды қалай қабылдайтыны, оларды реттеу үшін қандай стратегияларды қолданатыны және медиация қаншалықты тиімді деп санайтыны туралы нақты көрініс береді. Жиынтығында бұл тұжырымдар Қазақстанның отбасылық контекстіндегі медиацияның ағымдағы жай-күйі туралы толық түсінік береді.

2.1.1 Эмпирикалық зерттеу стратегиясы: ұғымдарды операционалдандыру, зерттеу сұрақтары, болжамдар және концептуалдық модель

Диссертациялық жұмыстың эмпирикалық зерттеуі барысында негізгі конструкттар мен айнымалылардың номологиялық моделі әзірленді. Аталған модель отбасылық даулардың пайда болу негізінде жатқан себеп-салдарлық логиканы және халықтың медиацияға қатысуға дайындығын синтездейді. Бұл модель отбасылық даулардың оқшау түрде емес, әлеуметтік-демографиялық, эмоциялық, коммуникациялық және құрылымдық факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасатыны жөніндегі теориялық тұжырымға сүйенеді. Сонымен қатар, азаматтардың медиацияға деген қатынасы олардың коммуникациялық мәдениетіне, хабардарлық деңгейіне және дауларды реттеудің формальды тетіктеріне деген сеніміне байланысты қалыптасады.

Диссертациялық жұмыстың эмпирикалық бөлімі Қазақстандағы отбасылық медиацияның негізгі аспектілерін бейнелейтін, аналитикалық тұрғыдан өзара байланысты үш блоктан тұратын концептуалдық модель негізінде құрылымдалған.

Бірінші блок отбасылық даулардың детерминанттарына бағытталған және оған эмоциялық шиеленіс, коммуникациядағы іркілістер, рөлдерді бөлудегі қиындықтар және әлеуметтік-экономикалық стрессорлар кіреді.

Екінші блок дау детерминанттары мен азаматтардың медиацияға деген қатынасы арасындағы байланысты делдалдайтын коммуникациялық мәдениет пен хабардарлық элементтерін қамтиды.

Үшінші блок медиацияны қолдануға дайындықты көрсетеді және ол мінез-құлықтық ниеттер, міндетті медиацияны қолдау және медиацияның тиімділігіне қатысты субъективті бағалар арқылы операционалданған.

Аталған үш блок эмпирикалық талдаудың негізін құрайды және зерттеудің орталық болжамдардың қалыптастыруға тірек болады. Зерттеу сауалнама арқылы алынған сандық деректерге және SPSS статистикалық талдауына негізделгендіктен, эмпирикалық дизайн ізденістік сұрақтарға емес, болжамдарды тексеруге бағытталған. Осыған сәйкес, негізгі назар номологиялық модельде көрсетілген конструкттар арасындағы өлшенетін өзара байланыстарды анықтауға аударылды. Эмпирикалық зерттеуде қолданылған барлық құралдар этикалық сараптамадан өтті (А қосымшаны қараңыз), ал сауалнама сұрақтарымен В қосымшада танысуға болады.

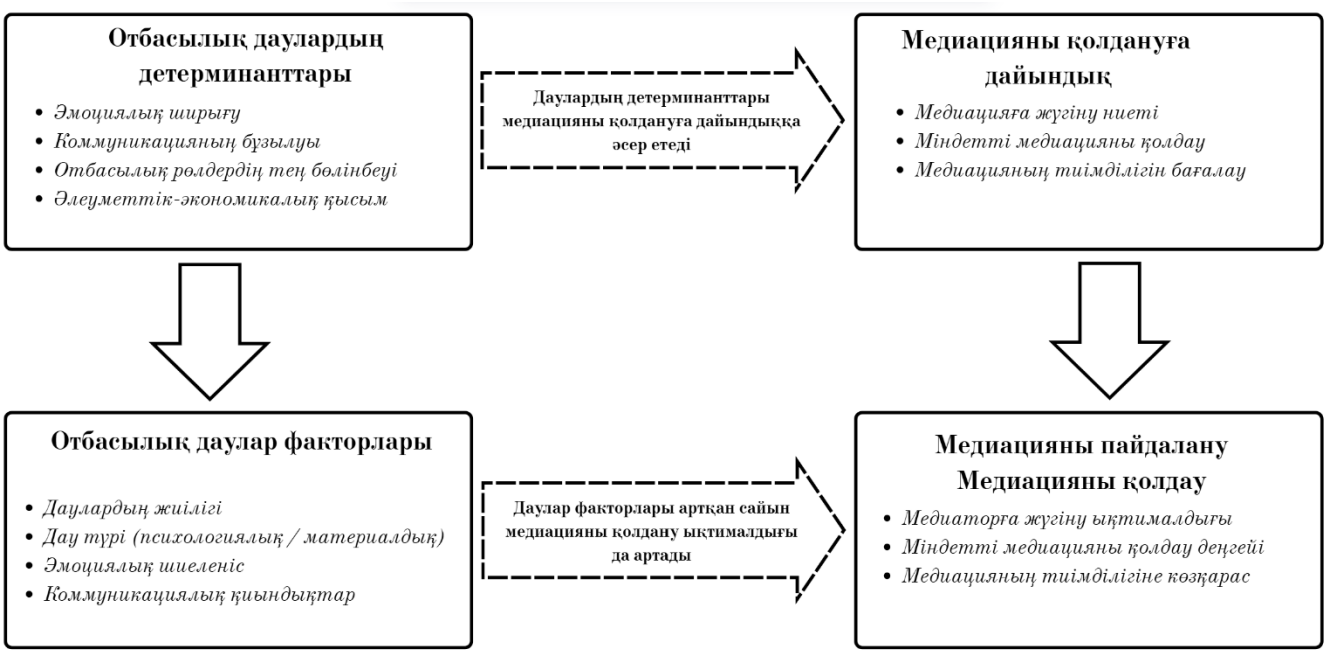
Эмпирикалық зерттеудің мақсаты Қазақстанда отбасылық даулардың пайда болуына әсер ететін әлеуметтік, эмоциялық, коммуникациялық және құрылымдық факторларды анықтау және осы факторлардың халықтың медиация туралы хабардарлығына, оған деген қатынасына және отбасылық дауларды реттеу тетігі ретінде медиацияны қолдануға дайындығына қалай ықпал ететінін зерделеу.

Жоғарыда қарастырылған отбасылық қатынастардың түрлері мен олардың сапалық сипаттамаларын эмпирикалық талдау диссертациялық жұмыста ұсынылған бірқатар негізгі болжамдарды тексеруге бағытталған. Атап айтқанда, бұл бөлім 1-болжам және 2-болжаммен тікелей байланысты, өйткені отбасылық қатынастардың сапасы, сенім деңгейі, коммуникация сипаты және эмоциялық өзара әрекеттесу даулардың пайда болу себептері мен оларды реттеу мүмкіндіктерін айқындайтын басты әлеуметтік факторлар ретінде қарастырылады. Отбасылық даулардың материалдық емес, психологиялық және коммуникативтік табиғаты туралы қорытындылар дауларды конструктивті немесе деструктивті реттеу үлгілерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Эмпирикалық негізін қалыптастырады, себебі отбасылық қатынастардың күрделілігі мен көпқырлылығы медиацияны тек құқықтық құрал емес, құқықтық реттеу элементтері мен коммуникациялық-психологиялық жұмысты ұштастыратын гибридті әлеуметтік-құқықтық институт ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Отбасылық қатынастардың сапасы мен даудың динамикасы медиаторлардың кәсіби интерпретацияларымен сәйкес келіп, медиацияның соттан түбегейлі айырмашылығын ашып көрсетеді.

Сонымен бірге, бұл бөлімнің нәтижелері 3-болжаммен жанама түрде байланысты, өйткені отбасылық қатынастардың сапасы мен дауларды реттеу тәжірибесі азаматтардың медиацияға деген сенімін, оған жүгіну дайындығын және міндетті медиация рәсімін қолдау деңгейін қалыптастыратын әлеуметтік негіз ретінде қызмет етеді. Осылайша, отбасылық қатынастардың түрлері мен сапасын

талдау диссертациялық зерттеудің болжамдарын эмпирикалық тұрғыда кешенді түрде тексеруге мүмкіндік береді.

Аталған болжамдар үшблокты концептуалдық модельге енгізілген себеп-салдарлық логикадан тікелей туындайды. Модель құрылымы отбасылық дау детерминанттарының азаматтардың медиацияға жүгінуге дайындығына коммуникациялық мәдениет пен хабардарлық деңгейі арқылы қалай әсер ететінін көрсетеді. Бұл логиканың көрнекі бейнесі 12-суретте ұсынылған, онда негізгі конструкттар арасындағы өзара байланыстар мен ықпал ету бағыттары көрсетілген. Ұсынылған схема айнымалыларды одан әрі операционализациялау және зерттеудің келесі бөлімдерінде эмпирикалық тексерулер жүргізу үшін әдіснамалық негіз болып табылады.

12-сурет. Отбасылық медиацияны эмпирикалық зерттеудегі құрылымдар мен айнымалылардың номологиялық моделі

Ескерту – автормен жасалған.

12-суретте ұсынылған концептуалдық модельге сәйкес эмпирикалық талдау әрбір конструктты қазақстандық отбасылардағы нақты заңдылықтарды бейнелейтін өлшенетін айнымалыларға операционализациялау арқылы жүзеге асырылады. Теориялық конструкттарды эмпирикалық индикаторларға айналдыру дау детерминанттарының күнделікті өзара әрекеттесу барысында қалай көрініс табатынын, коммуникациялық мәдениеттің мінез-құлықтық реакцияларды қалай делдалдайтынын және осы процестердің жиынтығы халықтың медиацияға қатысуға дайындығын қалай қалыптастыратынын жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Талдаудың келесі кезеңінде отбасылық дау детерминанттары конструкттары нақты

индикаторларға айналдырылады. Оларға келіспеушіліктердің жиілігі, даулардың түрлері, субъективті түрде қабылданатын эмоциялық шиеленіс деңгейі және коммуникациядағы іркілістердің үлгілері жатады. Бұл индикаторлар даудың басым триггерлерін анықтауға және әртүрлі әлеуметтік-демографиялық топтардың отбасылық дауларды қалай бастан өткеріп, қалай интерпретациялайтынын бағалауға мүмкіндік береді. Аталған параметрлерді сандық тұрғыдан өлшеу зерттеуге дау динамикасының күрделілігін сақтай отырып, аналитикалық нақтылықты қамтамасыз етеді.

Коммуникациялық мәдениет пен хабардарлықтың делдалдық конструкттары респонденттердің медиация туралы хабардарлығын, медиатордың рөлін түсінуін, медиаторларға деген сенім деңгейін және үшінші тараптың қатысуымен өзара әрекеттесу тәжірибесін өлшейтін айнымалылар арқылы операцияланады. Бұл көрсеткіштер отбасылық құпиялылыққа қатысты дәстүрлі нормалар, эмоциялық сауаттылықтың төмен деңгейі немесе қоғамның шектеулі хабардарлығы сияқты құрылымдық және мәдени тосқауылдар даулардың детерминанттарына және медиацияға жүгінуге дайындыққа қалай әсер ететінін бағалау үшін қажет. Осы делдалдық тетіктерді зерттеу кейбір әлеуметтік топтардың медиацияны оң қабылдау себептерін, ал басқаларының күмәнмен немесе сенімсіздікпен қарауының негіздерін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Медиацияны қолдануға дайындық конструкттары мінез-құлықтық ниеттер, міндетті медиация рәсімдерін қолдау және отбасылық дауларды реттеудегі медиацияның тиімділігіне қатысты субъективті бағалар арқылы зерттеледі. Бұл индикаторлар нәтижелік айнымалылар ретінде жеке деңгейдегі де, қоғамдық деңгейдегі де медиацияны күнделікті тәжірибеге енгізу әлеуетін көрсетеді. Аталған нәтижелерді бағалау медиацияның дауларды реттеудің легитимді, қолжетімді және мәдени тұрғыдан қабылданатын институты ретінде қаншалықты мойындалатынын анықтауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, көпдеңгейлі аналитикалық құрылым диссертацияның эмпирикалық бөлігіндегі негізгі болжамдарды тексеруге және басты зерттеу сұрақтарына жауап беруге жағдай жасайды.

Зерттеудің сандық құрамдас бөлігі. Зерттеудің сандық бөлігі Қазақстан Республикасының ересек азаматтары арасында жүргізілген ауқымды әлеуметтік сауалнамаға негізделген. Деректерді жинау 2024 жылғы наурыз айынан 2024 жылғы қыркүйек айына дейінгі жеті айлық кезеңде жүзеге асырылды. Бұл ретте халықтың негізгі әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларын, соның ішінде жынысын, жасын, тұрғылықты жерін және аймақтық таралуын бейнелейтін квоталық іріктеме қолданылды. Квоталық іріктемені пайдалану эмпирикалық деректердің репрезентативтілігін қамтамасыз етіп, қоғамның отбасылық дауларға және медиация тәжірибесіне деген қатынасын теңгерімді талдауға мүмкіндік берді. Сауалнама лицензияланған «Sogolytics» цифрлық платформасы арқылы онлайн форматта жүргізілді. Бұл деректерді жинауды стандарттауға, респонденттердің анонимділігін сақтауға және зерттеудің этикалық талаптарын қамтамасыз етуге

мүмкіндік берді. Кәсіби сауалнама платформасын қолдану интервьюерлік (intervwiuer) қателіктерді азайтып, деректерді енгізу барысында туындайтын қателерді төмендетті және жауаптардың қауіпсіз сақталуын қамтамасыз етті. Зерттеуге қатысу алдында барлық респонденттерге зерттеудің мақсаты, қатысудың еріктілігі және сауалнамаға кез келген кезеңде себеп түсіндірмей қатысудан бас тарту құқығы туралы ақпарат берілді. Анкеталауды бастар алдында электронды форматта ақпараттандырылған келісім алынды. Зерттеуде қолданылған барлық құралдар әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Ғылым және инновациялық қызмет жөніндегі департаментінің Жергілікті этикалық комитетінен сараптамадан өтіп, халықаралық әлеуметтік зерттеулер этикасының стандарттарына сәйкес мақұлданды (Жергілікті этика комитеті № 818, 28.04.2026ж., мақұлдау нөмірі IRB-A271). Мақұлданған сауалнама мен тиісті құжаттама В қосымшада ұсынылған. Далалық зерттеу кезеңінде барлығы 1314 сауалнама жиналды. Деректерді тазалау рәсімдерінен кейін, соның ішінде толық емес жауаптарды, қарама-қайшы жауаптарды және сапа бақылауынан өтпеген жағдайларды алып тастаған соң, 1200 сауалнама жарамды деп танылып, қорытынды талдауға енгізілді. Деректерді өңдеу және статистикалық талдау лицензияланған SPSS Statistics бағдарламалық қамтамасыз етуі (27-нұсқа) арқылы жүргізілді. Аналитикалық рәсімдер іріктемені сипаттауға арналған сипаттамалық статистиканы, әлеуметтік-демографиялық айнымалылар мен медиацияға деген қатынас арасындағы байланыстарды зерттеуге арналған қиылысқан кестелерді, сондай-ақ статистикалық мәнді байланыстарды анықтауға бағытталған қорытынды статистика әдістерін қамтыды. Сонымен қатар, білім деңгейінің, медиация туралы хабардарлықтың және әлеуметтік-демографиялық факторлардың респонденттердің медиацияны қолдануға дайындығына және отбасылық дауларда міндетті медиация рәсімдерін қолдауына ықпалын бағалау үшін регрессиялық талдау қолданылды.

Зерттеудің сапалық құрамдас бөлігі. Зерттеудің сапалық құрамдас бөлігі Қазақстанның әртүрлі аймақтарын ұсынатын 19 кәсіби медиатормен жүргізілген жартылай құрылымданған сараптамалық сұхбаттардан тұрады. Сарапшылар іріктемесі аналитикалық қанықтылық қағидатына негізделген мақсатты іріктеу әдісі арқылы қалыптастырылды, бұл сұхбаттардың түпкілікті санын айқындады. Қатысушыларды іріктеу медиацияның кәсіби саласындағы гетерогенділікті көрсетуге бағытталып, құқықтық, психологиялық, педагогикалық және пәнаралық білімі бар медиаторларды қамтыды. Кәсіби тәжірибесі мен институционалдық тиесілігі әртүрлі медиаторларды әдейі енгізу отбасылық медиацияға қатысты интерпретациялық ұстанымдардағы, кәсіби тәжірибедегі және институционалдық көзқарастардағы айырмашылықтарды анықтау үшін қажет болды. Мұндай тәсіл қазақстандық контекстегі медиацияның рөлі, тиімділігі мен шектеулері жөніндегі ортақ кәсіби нормаларды да, сонымен қатар әртүрлі көзқарастарды да айқындауға мүмкіндік берді. Барлық сұхбаттар қатысушылардың ақпараттандырылған

келісімімен жүргізіліп, аудиожазбаға түсірілді және сөзбе-сөз толық транскрипцияланды.

Сапалық деректер NVivo сапалық деректерді талдауға арналған бағдарламалық қамтамасыз етуін қолдану арқылы жүйелі тақырыптық талдаудан өтті. NVivo бағдарламасының аналитикалық құралдарына толық қолжетімділік екі апталық лицензиялық сынақ кезеңі аясында қамтамасыз етіліп, бұл кешенді кодтауды, категорияларды әзірлеуді және жағдайларды салыстырмалы талдауды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Сапалық талдау медиацияның кәсіби анықтамаларына, отбасылық медиацияның институционалдық форматтары мен процедуралық кезеңдеріне, медиацияның типтік сценарийлеріне, отбасылық медиацияны дамыту жолындағы қабылданатын кедергілерге, сондай-ақ институционалдық және кәсіби дамуға қатысты сарапшылардың ұсынымдарына байланысты қайталанатын тақырыптарды анықтауға бағытталды. Сапалық нәтижелерді сауалнама деректерімен интеграциялау әдіснамалық триангуляцияны жүзеге асыруға және эмпирикалық нәтижелерді тереңірек түсіндіруге мүмкіндік берді. Сандық және сапалық әдістерді бірлесе қолдану зерттеудің әдіснамалық сенімділігін қамтамасыз етіп, отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны көпөлшемді талдауға жағдай жасады. Сауалнама деректері қоғамның қабылдауы мен мінез-құлық үлгілері жөнінде жалпылама түсінік берсе, сарапшылармен жүргізілген сұхбаттар кәсіби тәжірибе мен институционалдық динамиканы тереңірек ашуға мүмкіндік берді.

2.1.2 Деректерді жинау әдістері: құрылымданған сұхбат, тереңдетілген сұхбат, эксперттік сауалнама, институционалдық кейстерді талдау

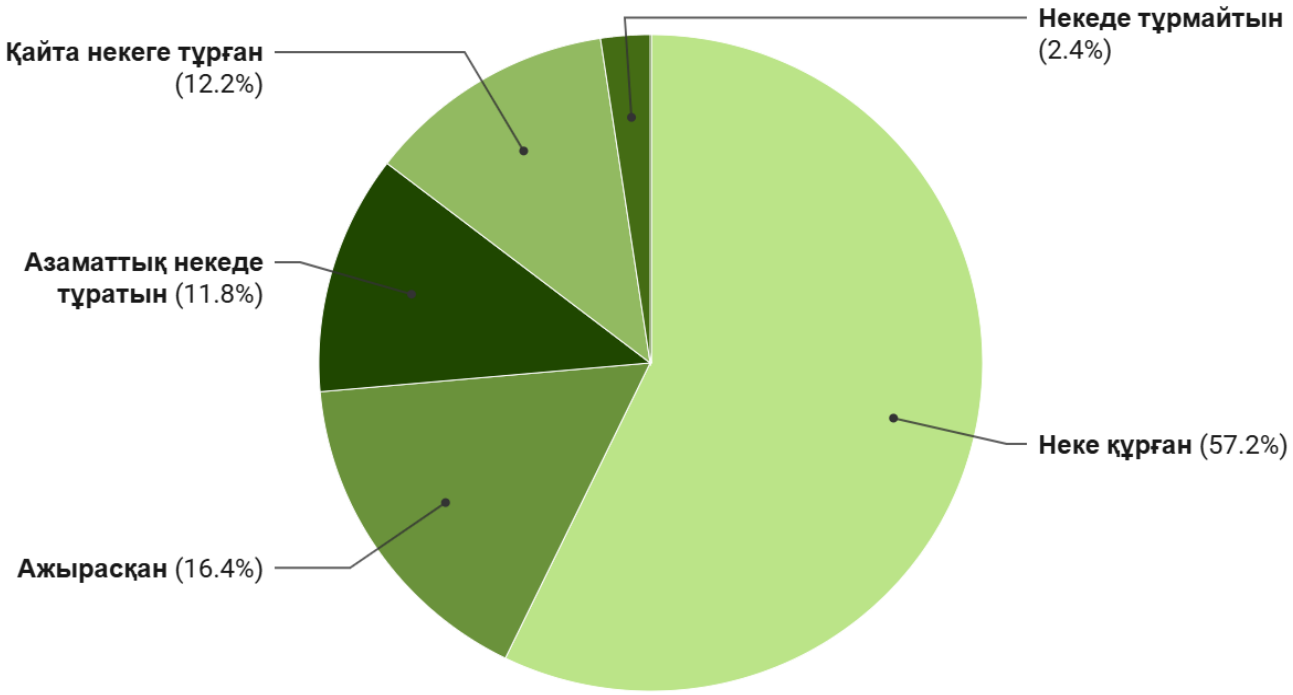
Осы диссертациялық жұмыста ұсынылған эмпирикалық талдау Қазақстанның ересек тұрғындары арасында жүргізілген құрылымдалған сауалнама деректеріне негізделген. Іріктеменің құрамы жас, жыныс, отбасылық жағдай, білім деңгейі, жұмыспен қамтылуы мен тапқан табысы сияқты негізгі әлеуметтік-демографиялық параметрлер бойынша әртүрлілікті қамтиды. Бұл көрсеткіштер отбасылық даулардың үлгілеріне және медиацияны қолдануға дайындыққа әсер ететін факторларды талдауға мүмкіндік береді. Респонденттердің әлеуметтік-демографиялық бейіні 9-кестеде көрсетілген. Зерттеуге барлығы 1200 респондент қатысты. Іріктеме бірқатар әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар бойынша халықты репрезентациялайды, атап айтқанда: жыныс, жас топтары, ұлттар, білім деңгейі, әлеуметтік-кәсіби мәртебе және отбасылық жағдай. Жиілік бойынша бөлу нәтижелері іріктемеде ер адамдардың үлесі 43,6%, ал әйелдердің үлесі 56,4% екенін көрсетеді. Жас құрылымы бойынша: 18–28 жас аралығындағылар – 22,8%, 29–39 жас тобындағылар – 28,7%, 40–50 жас аралығындағылар – 27,7%, 51–61 жастағылар – 15,5%, ал 62–72 жас аралығындағы респонденттер – 5,4%. Ұлты бойынша іріктемеде 70,9% – қазақтар, 24,8% – орыстар және 4,3% – басқа ұлт өкілдері.

Респонденттердің жартысынан астамы жоғары білімге ие (57,1%), ал 7,7% аяқталмаған жоғары білім алғанын көрсеткен, олардың елеулі бөлігін жоғары оқу орындарында әлі білім алып жатқан азаматтар құрайды. Тағы 16,9%-ы орта кәсіптік білім беру ұйымдарын тәмамдаған. Жалпы алғанда, шамамен әрбір бесінші респонденттің (18,3%) нақты мамандығы немесе кәсібі жоқ, олар тек орта мектепті аяқтаған, яғни орта білім деңгейіне ие. Зерттеуге қатысушылардың басым көпшілігі әртүрлі меншік нысандарындағы және салалардағы ұйымдарда жұмыс істейді: мемлекеттік қызметшілер – 17,3%, білім беру саласының қызметкерлері – 13,9%, денсаулық сақтау саласының қызметкерлері – 11,8%, кәсіпкерлер – 13,3%, жұмысшылар – 22,6%. Жұмыссыздар санатына 8,9% респонденттер жатады, ал 8,3%-ы зейнеткерлік мәртебеде. Респонденттердің абсолюттік және салыстырмалы көрсеткіштер бойынша толық жиілік таралуы 9-кестеде егжей-тегжейлі берілген.

9-кесте. Зерттеуге қатысушылардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары, N = 1200

Сипаттамалары		**N**	**%**
Барлығы		**1200**	**100%**
Гендер	Ерлер	523	43,6
	Әйелдер	677	56,4
Жас топтары	18-28 жас	273	22,8
	29-39 жас	344	28,7
	40-50 жас	332	27,7
	51-61 жас	186	15,5
	62-72 жас	65	5,4
Ұлты	Қазақ	851	70,9
	Орыстар	298	24,8
	Басқа ұлттар	51	4,3
Білім деңгейі	Орта білім	220	18,3
	Орта кәсіптік білім (колледж, техникум)	203	16,9
	Аяқталмаған жоғары білім	92	7,7
	Жоғары білім	685	57,1
Әлеуметтік-кәсіби мәртебесі	Мемлекеттік қызметкерлер	207	17,3
	Білім беру саласының қызметкерлері	167	13,9
	Денсаулық сақтау қызметкерлері	142	11,8
	Кәсіпкерлер	160	13,3
	Жұмыссыздар	107	8,9
	Жұмысшылар	271	22,6
	Зейнеткерлер	99	8,3
	Басқа	47	3,9
Ескерту – автормен жасалған.			

Бұл зерттеу Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиация мәселесін зерттеуге бағытталғандықтан, олардың ресми отбасылық мәртебесіне қарамастан, отбасылық қатынастарда тұрған немесе болған азаматтар эмперикалық зерттеу объектісі болып табылады. Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі ресми некеде (57,2%), ажырасқан 16,4%, азаматтық некеде 11,8%, қайта некеде 12,2%. Жалпы, респонденттердің 2,4%-ы үйленбегенін, бірақ соған қарамастан олар қарым-қатынаста екенін атап өтті, сондықтан зерттеу үлгісіне де енгізілді. Респонденттердің отбасылық жағдайы бойынша бөлінуі 13-суретте көрсетілген.

13-сурет. Респонденттердің отбасылық жағдайы N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Әрі қарай, конъюгацияны талдау статистикалық маңызды айырмашылықтар бар екенін көрсетті, бұл респонденттердің жас топтары бойынша отбасылық жағдай Пирсонның хи-квадратының ($p<0,05$) мәнімен дәлелденді. Ажырасқан азаматтар 51–61 жас (22,6%) және 62–72 жас (24,6%) жас топтарында едәуір көп, сәйкесінше осы жас топтары арасында ресми некеде тұрғандар аз (10-кесте). Бұл адамдар жасы ұлғайған сайын отбасылық өмірдегі өзара бейімделу әрдайым сақтала бермейтінін, ұзақ мерзімді қарым-қатынастарда жинақталған қайшылықтардың күшеюі ажырасуға әкелуі мүмкін екенін көрсетеді. Сонымен қатар, бұл нәтижелер отбасылық тұрақтылықтың тек жас ерекшелігімен ғана емес, әлеуметтік-

экономикалық және психологиялық факторлармен де тығыз байланысты екенін аңғартады.

10-кесте. Респонденттердің жас топтары бөлінісінде отбасылық жағдайдың мәртебесін бөлу, N=1200

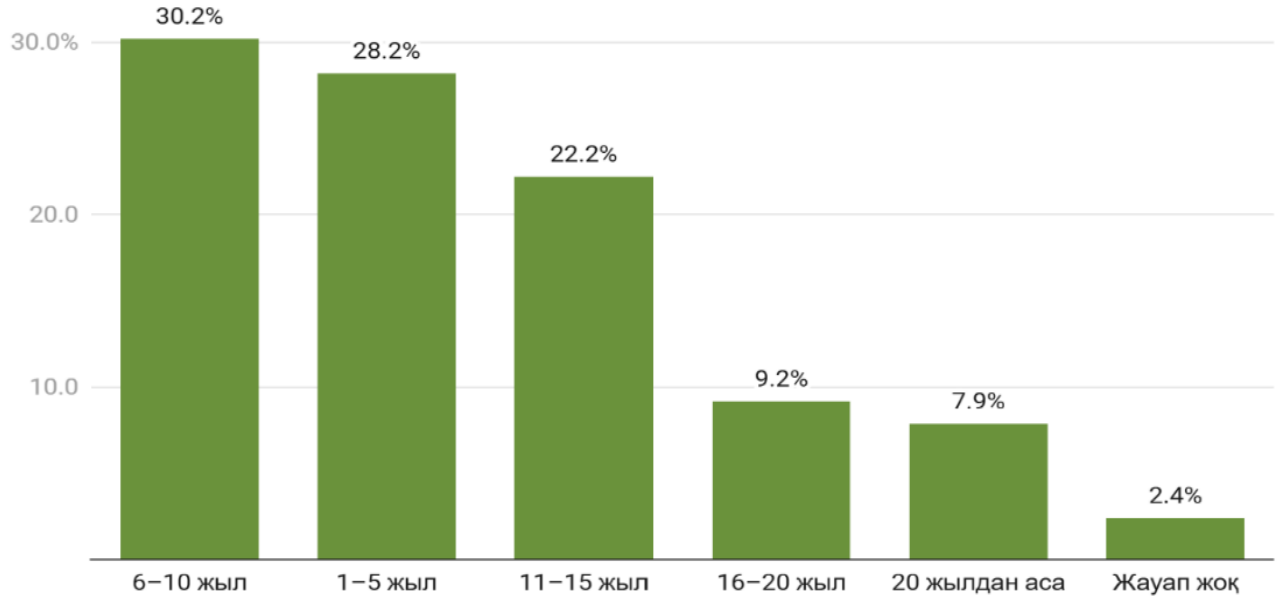
		Жас топтары					Барлығы
		18-28	29-39	40-50	51-61	62-72	
Неке құрған	N	146	228	198	84	30	686
	%	53,5	66,3	59,6	45,2	46,2	57,2
Ажырасқан	N	40	42	57	42	16	197
	%	14,7	12,2	17,2	22,6	24,6	16,4
Азаматтық некеде тұратын	N	38	31	41	20	12	142
	%	13,9	9,0	12,3	10,8	18,5	11,8
Қайта некеге тұрған	N	29	37	34	39	7	146
	%	10,6	10,8	10,2	21,0	10,8	12,2
Некеде тұрмайтын	N	20	6	2	1	-	29
	%	7,3	1,7	0,6	0,5	-	2,4
Барлығы жас топтары бойынша	N	273	344	332	186	65	1200
	%	100	100	100	100	100	100
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.							

Гендерлік бөліністе отбасылық жағдайға байланысты айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды, бірақ ұлттар бөлінісінде айырмашылықтар байқалады. Конъюгация кестелерінің талдауы көрсеткендей, ажырасқан азаматтар қазақ ұлтына қарағанда орыс және басқа ұлт азаматтары арасында жиі кездеседі (11-кесте).

11-кесте. Респонденттердің ұлттары бөлінісінде отбасылық жағдайдың мәртебесін бөлу, N=1200

		Ұлты			Ұлттар бойынша барлығы
		Қазақтар	Орыстар	Басқа ұлттар	
Неке құрған	N	552	111	23	686
	%	64,9	37,2	45,1	57,2
Ажырасқан	N	121	66	10	197
	%	14,2	22,1	19,6	16,4
Азаматтық некеде тұратын	N	85	52	5	142
	%	10,0	17,4	9,8	11,8
Қайта некеге тұрған	N	71	66	9	146
	%	8,3	22,1	17,6	12,2
Некеде тұрмайтын	N	22	3	4	29
	%	2,6	1,0	7,8	2,4
Ұлты бойынша барлығы	N	851	298	51	1200
	%	100	100	100	100%
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.					

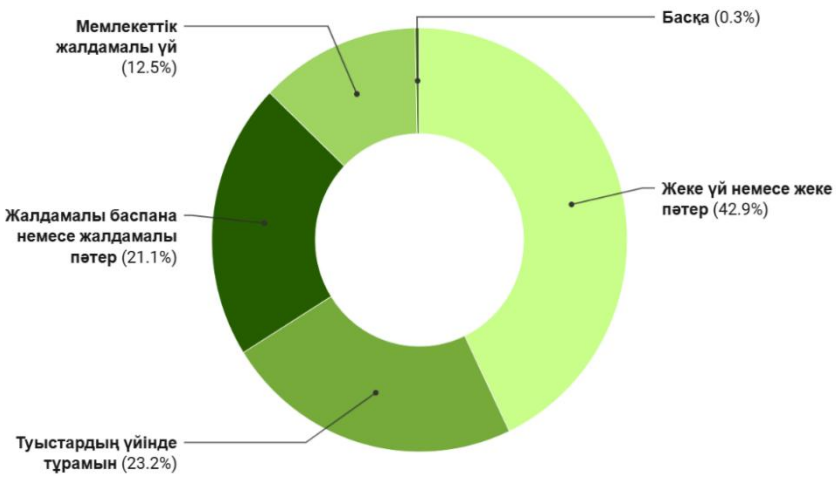
Осылайша, зерттеу көрсеткендей, отбасылық дауларды реттеудегі медиация тәжірбиесі барлық азаматтар үшін әр түрлі жастағы өзекті, бірақ соған қарамастан, 50 жастан кейінгі азаматтарға, орыс және басқа ұлт өкілдеріне (қазақ емес) ерекше назар аудару керек, өйткені дәл осы әлеуметтік категориялардың арасында ажырасулар көп, басқа әлеуметтік топтарға қарағанда. Респонденттердің отбасылық өтілі туралы сұраққа жауаптары 14-суретте көрсетілген, бұл бөлу сауалнамаға отбасылық өмір өтілі әртүрлі азаматтардың қатысқанын көрсетеді. Отбасылық еңбек өтілінің айнымалысы респонденттердің жасына тікелей пропорционалды түрде сәйкес келеді, жас тобы неғұрлым үлкен болса, отбасылық еңбек өтілі соғұрлым көп болады.

14-сурет. Респонденттердің отбасылық тәжірибесі бойынша бөлінуі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

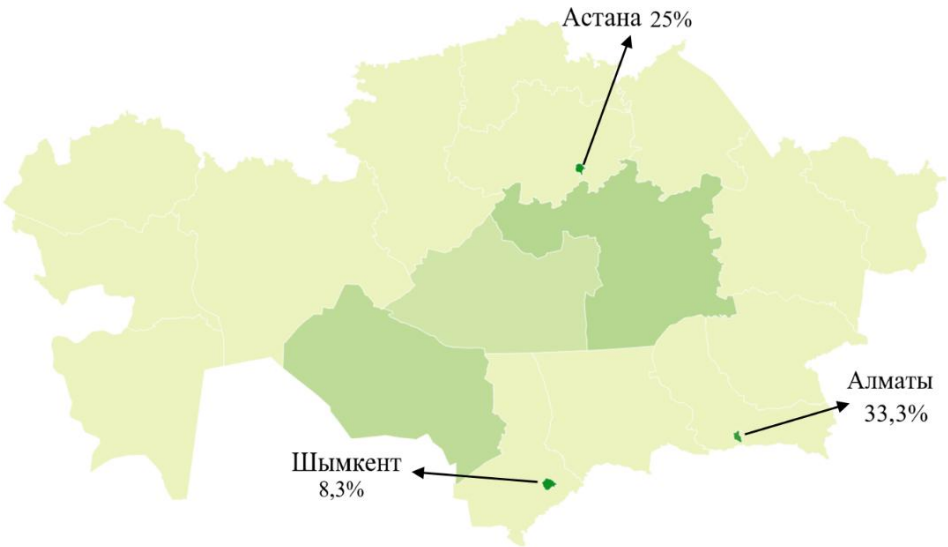
Зерттеу көрсеткендей, зерттеуге қатысушылардың едәуір бөлігі (42,9%) өз үйінде немесе пәтерінде тұрады. Шамамен төрттен бір бөлігі (23,2%) туыстарының үйлерінде тұрады, көбінесе бұл ата-аналар, яғни олар кеңейтілген немесе ұрпақаралық отбасылар деп те аталады. Әрбір бесінші отбасы (21,1%) жалдамалы тұрғын үйде тұрады, тағы 12,5% мемлекеттік жалдамалы тұрғын үйде тұрады (15-сурет). Тұрғын үйдің болуы жас топтарымен байланысты, жас тобы неғұрлым үлкен болса, респондент өз үйінде немесе пәтерінде тұрады деген жауаптар соғұрлым жиі кездеседі. Жалдамалы тұрғын үй 40 жасқа дейінгі жас топтарда жиі кездеседі, жас тобы неғұрлым жас болса, жалдамалы тұрғын үй туралы жауаптар соғұрлым көп болады және керісінше, жас тобы неғұрлым үлкен болса, жалдамалы тұрғын үйде тұру туралы жауаптар азаяды.

15 - сурет. Респонденттердің тұрғын үйдің қолжетімділігі/тұрғын үй мүлкінің мәртебесі бойынша бөлінуі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Әрі қарай, абсолютті және салыстырмалы мәндерде ұсынылған сауалнамаға қатысушылардың жиілікті бөлу нәтижелері 15-суретте көрсетілген. Үлгінің географиялық құрамы зерттеуге енгізілген аймақтардың демографиялық құрылымына сәйкес келеді. 16-суретте көрсетілгендей, респонденттердің ең көп үлесі Қазақстанның ең тығыз қоныстанған қаласы Алматыда тұрады, онда 400 адам (33,3%) сұхбат алды. Қатысушылар саны бойынша екінші топ Астана, оған 300 респондент (25%) тиесілі. Атырау, Қарағанды, Қызылорда, Семей және Шымкент қалаларының қалған өңірлерінің әрқайсысында 100 респонденттен сұхбат алынды, бұл әр өңірдегі жалпы іріктеменің 8,3% - на сәйкес келеді.

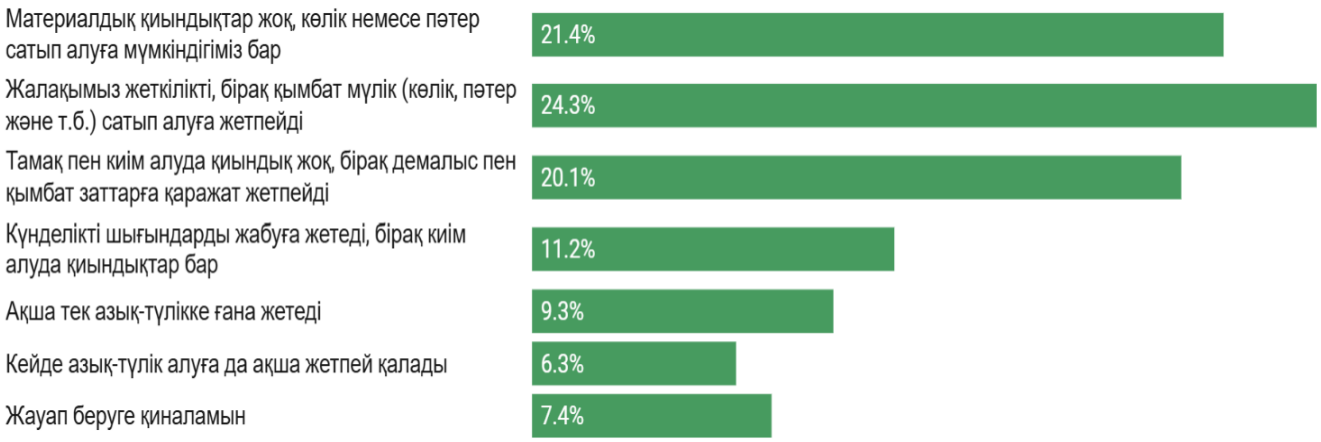

16 - сурет. Зерттеу аймақтары бойынша респонденттердің бөлінуі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Аймақтық бөліну аумақтық өкілдікті қамтамасыз етеді және зерттеудің сыртқы жарамдылығын арттырады, сонымен қатар ірі қалалық орталықтар мен аймақтық қалалар арасында мағыналы салыстырулар жасауға мүмкіндік береді, осылайша аймақтық демографиялық және әлеуметтік-экономикалық контекст отбасылық динамиканы, дау үлгілерін және медиацияға көзқарасты қалай қалыптастыра алатынын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Іріктеме айқын экономикалық қиындықтардан бастап тұрақты және жайлы өмір сүру деңгейіне дейінгі қаржылық және материалдық жағдайлардың кең ауқымы бар үй шаруашылықтарын қамтиды. Осы континуумның төменгі жағында респонденттердің 6,3%-ы негізгі азық-түлік сатып алу үшін де табысы жеткіліксіз болатындай ауыр қаржылық тапшылық туралы хабарлады. Керісінше, 21,4% қаржылық шектеулердің болмауымен және қажет болған жағдайда автомобиль немесе тұрғын үй сияқты қымбат тауарларды сатып алу мүмкіндігімен сипатталатын қолайлы материалдық жағдайды көрсетті. Үлгінің едәуір бөлігі (44,4%) орташа материалдық мәртебесі бар үй шаруашылықтарын білдіретін аралық орынды алады. Бұл топта 24,3% олардың табысы ұзақ мерзімді қымбат тауарларды қоспағанда, барлық негізгі қажеттіліктерді жеткілікті түрде жабатынын хабарлады, ал тағы 20,1% азық-түлік пен киімге қатысты қаржылық тұрақтылықты, бірақ бос уақытты немесе ірі сатып алуларды қамтамасыз ету үшін ресурстардың жеткіліксіздігін атап өтті. Респонденттердің тағы 7,4%-ы үй шаруашылығының материалдық жағдайын нақты бағалай алмады. Қаржылық әл-ауқаттың жалпы бөлінуі 17-суретте көрсетілген.

17-сурет. Үй шаруашылықтарының қаржылық жағдайы бойынша респонденттердің бөлінуі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде.автормен жасалған

Зерттеу дизайны, іріктеу стратегиясы, негізгі конструкциялардың жұмысын және аналитикалық процедураларды сипаттай отырып, бөлім кейінгі эмпирикалық

нәтижелерді түсіндіру үшін қажетті тұжырымдамалық және әдістемелік қатаңдықты белгілейді. Отбасылық даулардың детерминанттары қарым-қатынас мәдениетімен, медиация туралы хабардар болумен және оны қолдануға дайын болумен байланыстыратын номологиялық модельді біріктіру теориялық негізделген және эмпирикалық тексерілетін құрылымды қамтамасыз етеді. Іріктеменің өкілдігі нәтижелердің дұрыстығын одан әрі арттырады, бұл Қазақстан халқының отбасылық медиацияға қатысты қабылдауына, тәжірибесіне және мінез-құлық ниеттеріне қатысты елеулі жалпылау жасауға мүмкіндік береді. Әдістемелік негіз болжамдар мен зерттеудің тұжырымдамалық моделіне байланысты эмпирикалық заңдылықтар қарастырылатын келесі бөлімдерде ұсынылған егжей-тегжейлі талдау үшін тұтас негіз жасайды.

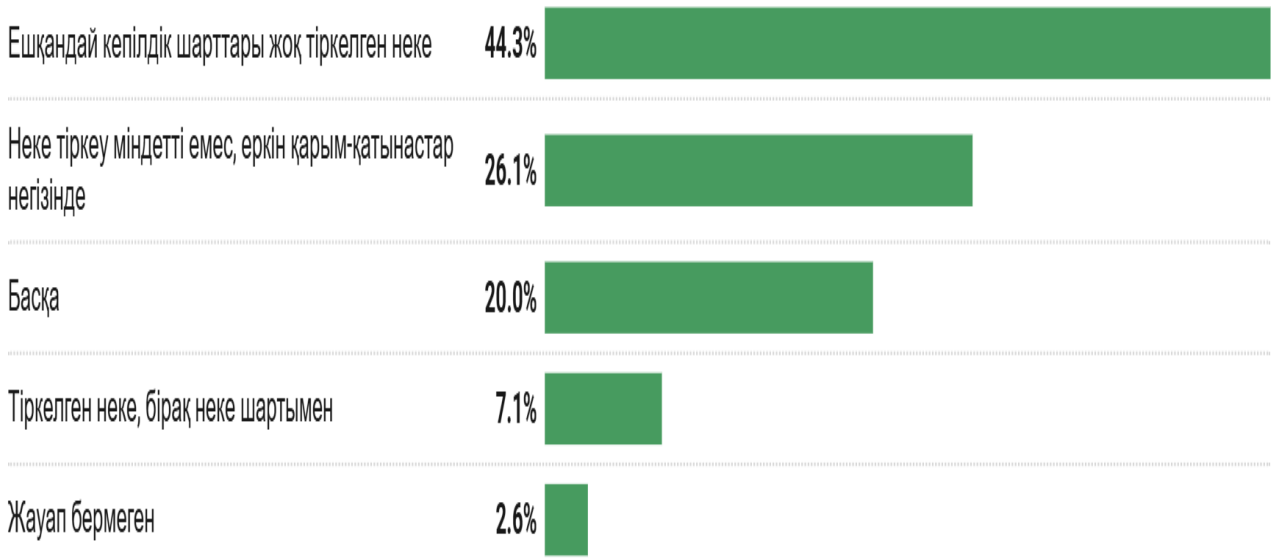
2.2 Отбасылық даулардың әлеуметтанулық талдауы

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық қатынастар әлеуметтік өзгерістердің, мәдени құндылықтардың жаңаруының және өмір сүру стратегияларының әртараптануының ықпалында қалыптасуда. Отбасы институты бір жағынан дәстүрлі нормаларға сүйенсе, екінші жағынан заманауи құқықтық және әлеуметтік тәжірибелермен ұштасып отыр. Осы контексте отбасылық даулардың пайда болу себептерін, олардың даму динамикасын және реттелу мүмкіндіктерін түсіну үшін ең алдымен отбасылық қатынастардың қандай негізде құрылғанын және олардың сапалық сипаттамаларын талдау қажет. Отбасының құқықтық мәртебесі, серіктестік формасы, сондай-ақ ішкі эмоционалдық ахуал мен коммуникация үлгілері отбасылық өмірдің тұрақтылығына, өзара түсіністік деңгейіне және дауға бейімділік дәрежесіне тікелей әсер етеді. Осыған байланысты келесі бөлімде отбасылық қатынастардың негізгі типтері мен олардың сапалық көрсеткіштері эмпирикалық деректер негізінде қарастырылып, қазіргі қоғамдағы отбасылық өзара әрекеттесудің әлеуметтік ерекшеліктері жан-жақты талданады.

2.2.1 Отбасылық даулардың типологиясы: институционалдық сипаттама, әлеуметтік детерминанттар және қақтығыстық мінез-құлық модельдері

Қазіргі Қазақстандағы отбасылық динамиканың маңызды қырларының бірі отбасылардың қалыптасуына негіз болатын құқықтық және тұлғааралық алғышарттар. Осы аспектіні бағалау мақсатында респонденттерге «Сіздің отбасыңыз қандай некеге негізделген?» деген сұрақ қойылды. Жауаптардың үлестірімі 18-суретте көрсетілген. Зерттеу нәтижелері қатысушылардың едәуір бөлігі (44,3%) қандай да бір қосымша келісімдік шарттарсыз заңды түрде тіркелген некеге негізделген отбасыларда өмір сүретінін көрсетті. Респонденттердің айтарлықтай бөлігі (26,1%) үшін некені ресми тіркеу міндетті емес екенін атап өтті,

себебі олардың отбасылық қатынастары бейресми немесе ерікті одақтарға негізделген. Респонденттердің салыстырмалы түрде аз бөлігі (7,1%) өз отбасыларының некелік келісімшартпен қатар жүретін заңды түрде тіркелген неке негізінде құрылғанын көрсетті, бұл некелік қатынастарға қатысты неғұрлым заманауи әрі құқықтық бағдарланған ұстанымдардың бар екенін аңғартады. Сондай-ақ респонденттердің 2,6%-ы бұл сұраққа жауап бермеді, бұл негізінен олардың қазіргі уақытта некеде тұрмауымен байланысты. Деректер қазіргі қазақстандық қоғамда отбасылық одақтардың институционалдық әртүрлілігінің артқанын көрсетеді. Некенің ресми тіркелуі мен бейресми серіктестік формаларының қатар өмір сүруі отбасылық нормалардың трансформацияланып жатқанын және жеке таңдаудың рөлінің күшейгенін білдіреді. Бұл үрдіс отбасылық тұрақтылық пен жауапкершілік мәселелеріне жаңа талаптар қойып, даулардың пайда болу сипатына да ықпал етуі мүмкін. Сонымен қатар, некелік келісімшарттың салыстырмалы түрде сирек қолданылуы құқықтық мәдениеттің әлі де қалыптасу кезеңінде екенін аңғартады. Аталған ерекшеліктер отбасылық қатынастарды реттеу механизмдерін, соның ішінде медиацияны, әлеуметтік тұрғыдан өзекті құрал ретінде қарастыру қажеттігін негіздейді.

18-сурет. «Сіздің отбасыңыз қандай некеге негізделген?» деген сұраққа респонденттердің жауаптарының бөлінуі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

«Басқа» нұсқасының жауаптары отбасылық қатынастардың әртүрлі формаларын қамтиды, көбінесе бұл тек діни қағидаларға негізделген одақтар, сондай-ақ ерлі-зайыптылар немесе серіктестер бөлек тұратын және бірлескен іс-шараларға мезгіл-мезгіл қатысатын «қонақ некелері» деп аталады. Бұл санатқа

қарым-қатынасы белгісіздік жағдайында болатын респонденттер кіреді, мысалы, ерлі-зайыптылар бөлек тұрып, тек кездесіп, бірге уақыт өткізеді немесе ерлі-зайыптылар ажырасу немесе отбасын сақтау туралы ой үстінде жүргендігі анықталды. Қазіргі заманғы неке формасының тенденциясы қай әлеуметтік топтардың арасында жиі кездесетінін зерттеу қызығушылық тудырады, бұл неке шартымен тіркелген неке. Жұптасу кестелерін талдау көрсеткендей, некенің бұл түрі 50 жасқа дейінгі азаматтар арасында жиі кездеседі. Білім деңгейі мен жынысы бойынша ешқандай айқын тенденциялар байқалмайды. Ұлттар арасында айырмашылықтар бар, өйткені неке шартымен тіркелген неке басқа ұлт азаматтары арасында жиі кездеседі (9,8%). *«Некені тіркеу міндетті емес, еркін қарым-қатынас негізінде»* ұстанымы орыс ұлтының өкілдері арасында (35,2%) қазақ ұлтының өкілдеріне қарағанда (22,9%) жиі кездеседі. Белгіленген конъюгация кестесін талдау нәтижелері 12-кестеде келтірілген.

12-кесте. «Сіздің отбасыңыз некенің қандай түріне негізделген?» респонденттердің ұлттары бөлінісінде, N=1200

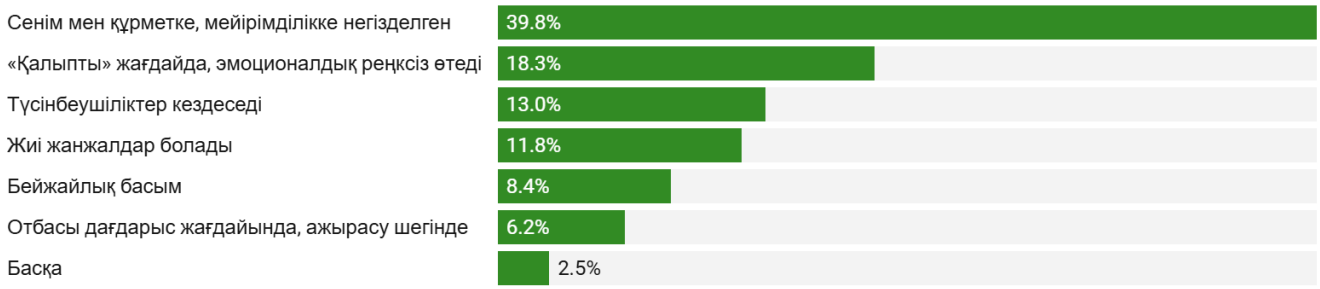
		Ұлты			Барлығы
		Қазақтар	Орыстар	Басқа ұлттар	
Тіркелген неке, ешқандай кепілдік шарттары жоқ	N	449	55	27	531
	%	52,8%	18,5%	52,9%	44,3%
Неке шартымен тіркелген неке	N	59	21	5	85
	%	6,9%	7,0%	9,8%	7,1%
Некені тіркеу міндетті емес, еркін қарым-қатынас негізінде	N	195	105	13	313
	%	22,9%	35,2%	25,5%	26,1%
Басқа	N	124	114	2	240
	%	14,6%	38,3%	3,9%	20,0%
Жауап жоқ	N	24	3	4	31
	%	2,8%	1,0%	7,8%	2,6%
Ұлты бойынша барлығы	N	851	298	51	1200
	%	100	100	100	100
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.					

Сауалнама нәтижелері қазіргі қазақстандық отбасылардағы ішкі эмоционалдық ахуал мен қарым-қатынас сапасы туралы маңызды түсінік береді. Респонденттердің едәуір бөлігі (39,8%) олардың отбасылық өмірі сенім, өзара құрмет және эмоционалды жылулықпен сипатталатынын хабарлады. Жауаптар отбасылық қарым-қатынастардың тұрақты және үйлесімді дамуын көрсетеді. Демек, респонденттердің көпшілігі үй шаруашылығында қарым-қатынастың конструктивті модельдері мен эмоционалды келісімді факторларды қолдауы.

Сонымен қатар, респонденттердің бестен бір бөлігі (18,3%) айқын эмоциясын көрсетпей, өздерінің қарым-қатынастарын «қалыпты» деп сипаттаған. Дегенмен, бұл қарым-қатынасты дисфункционалды деп үстірт қарауға болмайды, олардың

бейтарап табиғаты ерлі-зайыптылар арасындағы шектеулі эмоционалды өзара әрекеттесуді көрсетуі мүмкін. Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, мұндай эмоционалды бейтараптылық ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынасы тұрақты, өзара сенім мен құрмет болмаған жағдайда, жасырын тәуекелдерді тудыруы мүмкін. Бұл қарым-қатынас стресс немесе сыртқы қысым жағдайында дауға төзімді модельдерге айналуы мүмкін. Бұдан шығатын нәтиже эмоционалды немқұрайлық көбінесе некеге қанағаттанбау мен даудың ұлғаюына әкеледі деген зерттеулерге сәйкес келеді. Қатысушылардың едәуір бөлігі (39,4%) қарым-қатынастағы қиындықтардың әртүрлі дәрежесін көрсететін жауаптар берді, бұл сыртқы қолдауға зәру немесе кәсіби араласудың қажеттілігін көрсетеді. Осы топта респонденттердің 13%-ы отбасы мүшелері арасында үнемі түсініспеушіліктері жайлы хабарлады, бұл байланыстың бұзылуы ұзаққа созылған дауға апаруы мүмкін. Сонымен қатар, 11,8%-ы отбасындағы жиі даулардың болатынын көрсетуі шешілмеген эмоционалдық реніштер немесе құрылымдық стресстерді айғақтайды, сонымен қатар 8,4%-ы бейжайлықтың басымдығын олардың отбасылық өмірінің сипаттамасы ретінде анықтады. Көбінесе, бұл эмоционалды бөлінудің дамыған кезеңдерімен және қарым-қатынастың нашарлауымен байланысты көрсеткіш. Респонденттердің 6,2%-ы өз отбасын дағдарыс жағдайында немесе ажырасу алдында деп сипаттаған тұжырым алаңдатады. 2,5%-ы отбасындағы тұрақсыздықты белгілеуі – айтарлықтай даулар динамикасының өскенін және неке қатынастары ыдырауға жақын болуы мүмкін екенін көрсетті. Қолданбалы тұрғыдан алғанда, бұл кіші топ медиация мамандары үшін ерекше маңызға ие, себебі, бұл халықтың сегментін бейнелейтіндіктен, дауларды реттеудің құрылымдық тетіктері, соның ішінде отбасылық медиация өте қажет.

Жауаптардың таралуы 19-суретте көрсетілген, бұл үлгідегі тұрақты, бейтарап және даулы қарым-қатынас түрлерінің қатар өмір сүруін айқын көрсетеді. Нәтижелер Қазақстандағы отбасылық тәжірибенің біртектілігін көрсетеді және отбасын қолдау және дауларды реттеу саласындағы мақсатты профилактикалық және интервенциялық шаралардың маңыздылығын көрсетеді.

19-сурет. «Отбасыңыздағы қарым-қатынасты қалай сипаттай аласыз?» сұрағына жауаптардың үлесі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Әрі қарай, бұл мәселені әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар тұрғысынан талдау тек білім деңгейі бойынша айырмашылықтар бар екенін көрсетті, мұнда сенім, құрмет пен мейірімділікке негізделген отбасылық қатынастар басқа білім деңгейлері бар азаматтарға қарағанда жоғары деңгейлі білімі бар азаматтар арасында жиі кездеседі (13-кесте). Басқа сипаттамалар тұрғысынан маңызды айырмашылықтар байқалмайды.

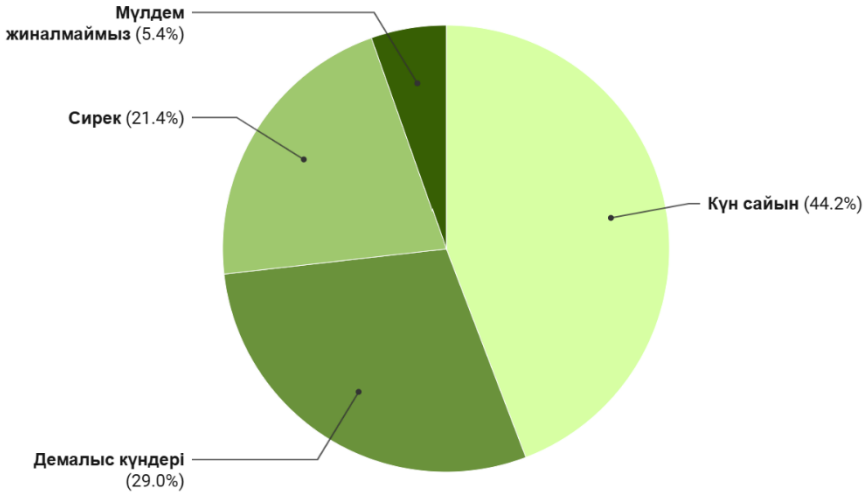
13-кесте. «Сіздің отбасыңыздағы қарым-қатынасты қалай сипаттауға болады?» респонденттердің білім деңгейі бөлінісінде, N=1200

		Білім деңгейі				Барлығы
		Орта білім	Орта кәсіптік білім	Аяқталмаған жоғары білім	Жоғары білім	
Эмоционалды бояусыз «қалыпты» күйдегі отбасылық өмір	N	39	43	12	126	220
	%	17,7	21,2	13,0	18,4	18,3
Түсініспеушіліктер бар	N	29	36	15	76	156
	%	13,2	17,7	16,3	11,1	13,0
Даулар жиі кездеседі	N	39	32	9	62	142
	%	17,7	15,8	9,8	9,1	11,8
Бейжайлық басым	N	13	20	11	57	101
	%	5,9	9,9	12,0	8,3	8,4
Отбасы дағдарыс жағдайында, ажырасу алдында тұр	N	14	11	7	42	74
	%	6,4	5,4	7,6	6,1	6,2
Басқа	N	2	8	5	15	30
	%	1	4%	5	2	3
Білім деңгейі бойынша барлығы	N	220	203	92	685	1200
	%	100	100	100	100	100
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.						

Әртүрлі білім беру топтарындағы отбасылық қатынастардың сипаттамаларын салыстырмалы талдау статистикалық маңызды айырмашылықтар тек білім деңгейіне байланысты байқалатынын көрсетеді. Білім деңгейі жоғары респонденттер өздерінің отбасылық қарым-қатынастарын сенімге, құрметке және эмоционалды қолдауға негізделген деп сипаттайды, бұл жоғары білім деңгейі қарым-қатынастың сындарлы әдістерімен және отбасындағы эмоционалды сауаттылықпен байланысты болуы мүмкін деп болжайды. Керісінше, орта немесе кәсіптік білімі бар адамдар қарым-қатынастағы қиындықтардың, соның ішінде түсініспеушіліктердің, жиі даулардың және эмоционалды немқұрайлылықтың жоғары үлесі туралы хабарлайды. Үлгілер әлеуметтік-экономикалық стресстердегі, қарым-қатынас стиліндегі немесе салауатты отбасылық өзара әрекеттесуге ықпал ететін ақпараттық және психологиялық ресурстарға қол жетімділіктегі айырмашылықтарды көрсете алады. Маңыздысы, жыныс, жас, аймақ немесе этникалық сияқты басқа әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларда айтарлықтай

айырмашылықтар анықталмады, бұл үлгідегі отбасылық қатынастардың сапасы осы айнымалыларға онша тәуелді емес екенін және білім деңгейі осы контексте негізгі дифференциалдаушы фактор ретінде әрекет ететінін көрсетеді.

Әрі қарай, бірлескен отбасылық іс-шаралардың жүйелілігі қарым-қатынастардың үйлесімділігі мен отбасылық байланыстардың беріктігінің маңызды мінез-құлық индикаторы болып табылады. 20-суретте көрсетілгендей, отбасылардың едәуір бөлігі (44,2%) күн сайын жиналады, бұл тұрақты өзара әрекеттесу олардың отбасылық өмірінің тұрақты құрамдас бөлігі екенін көрсетеді. Мұндай тұрақтылық әдетте күшті эмоционалды байланыстармен, ашық қарым-қатынаспен және келіспеушіліктерді бірлесіп шешу қабілетімен байланысты. Сонымен қатар, отбасылық мүшелердің бірлесіп уақыт өткізу жиілігі олардың өзара қарым-қатынасының сапасын ғана емес, сонымен бірге, даулардың алдын алу және оларды конструктивті түрде реттеу әлеуетін де айқындайды. Күнделікті немесе тұрақты түрде бірге жиналатын отбасыларда ортақ мәселелерді талқылау, эмоцияларды ашық білдіру және өзара қолдау көрсету мүмкіндігі жоғары болады, бұл отбасылық даулардың ушығуына жол бермейтін маңызды әлеуметтік ресурс ретінде көрінеді. Ал отбасылық кездесулердің сирек немесе мүлдем болмауы эмоционалдық алшақтықтың, коммуникацияның әлсіреуінің және отбасылық рөлдердің фрагментациясының көрсеткіші болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда түсініспеушіліктер мен жасырын наразылықтардың жинақталу қаупі артып, кәсіби араласу тетіктеріне, соның ішінде отбасылық медиацияға деген қажеттілік күшейеді. Осы тұрғыдан алғанда, бірлескен отбасылық іс-шаралардың жүйелілігі отбасылық қатынастардың тұрақтылығын бағалаудағы маңызды эмпирикалық индикатор ретінде қарастырылуы тиіс.

20-сурет. «Сіздің отбасыңыз қаншалықты жиі бірге жиналады?» сұрағына жауаптар үлесі (N=1200)

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

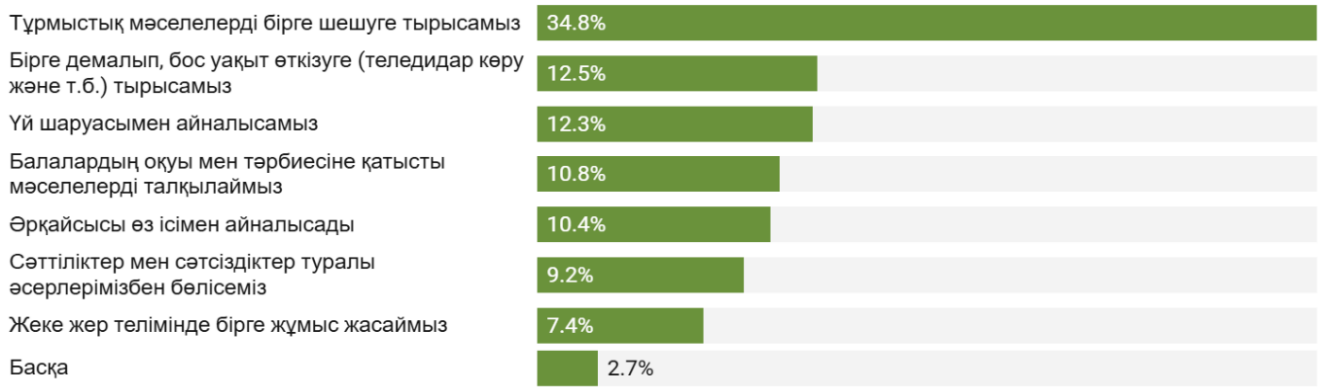
Респонденттердің шамамен үштен бірі (29%) олардың отбасылары негізінен демалыс күндері жиналатынын хабарлады. Бұл кездесулер сирек кездесетін болса да, олар бір апта ішінде жұмыс істеуге немесе өмір құрылымына байланысты уақыт шектеулеріне қарамастан, отбасылық байланыстарды сақтауға бағытталған күш-жігерді көрсетеді. Бұл модель қазіргі заманғы қалалық өмір салты мен отбасылық бірліктің дәстүрлі үміттерін теңестіретін үй шаруашылықтарына тән. Керісінше, қатысушылардың бестен бір бөлігі (21,4%) олардың отбасы мүшелерімен анда-санда ғана кездесетінін көрсетті. Өзара әрекеттесудің мұндай біртұтас емес моделі әлеуметтік-экономикалық қысымның, сәйкес келмейтін кестелердің немесе тұрақты қарым-қатынасқа кедергі келтіретін жасырын тұлғааралық қайшылықтардың болуын көрсетуі мүмкін. Кішігірім, бірақ аналитикалық маңызды топ (5,4%) олардың отбасылары мүлдем жиналмайтынын хабарлады. Бірлескен уақыттың бұл толық болмауы үй шаруашылығындағы айқын эмоционалды иеліктен шығаруды немесе құрылымдық бөлшектенуді, көбінесе даудың қаупінің жоғарылауымен және кәсіби қолдау тетіктеріне деген қажеттіліктің жоғарылауымен байланысты жағдайларды көрсетуі мүмкін.

Әрі қарай, күнделікті отбасылық кездесулер қай әлеуметтік категориялар арасында жиі кездесетінін және қайсысы жиі кездеспейтінін анықтау үшін ұлттар арасындағы айырмашылықтарды анықтайтын конъюгация кестелеріне талдау жасалды. Күн сайын отбасымен бірге жиналу дәстүрі қазақ ұлтының азаматтары арасында жиі кездеседі. «Біз мүлдем бармаймыз» жауаптары орыс ұлтының өкілдері арасында жиі кездеседі (14-кесте). Басқа сипаттамалар (гендер, білім деңгейі, жас топтары) тұрғысынан айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды.

14-кесте. «Сіздің отбасыңыз қаншалықты жиі жиналады?» ұлттар бөлінісінде, N=1200

		Ұлты			Барлығы
		Қазақтар	Орыстар	Басқа ұлттар	
Күн сайын	n	413	99	18	530
	%	48,5	33,2%	35,3%	44,2%
Демалыс күндері	n	239	93	16	348
	%	28,1	31,2%	31,4%	29,0%
Сирек	n	165	76	16	257
	%	19,4	25,5%	31,4%	21,4%
Мүлдем жиналмаймыз	n	34	30	1	65
	%	4,0	10,1	2,0%	5,4%
Ұлты бойынша барлығы	n	851	298	51	1200
	%	100	100	100	100
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.					

Зерттеуге қатысушылар бірлескен отбасылық кездесулер мен әңгімелер барысында әртүрлі мәселелер талқыланатынын, көбінесе өмірлік мәселелер (34,8%) шешілетінін атап өтті, бұл мәселелерді шешуде қолдау факторы ретінде отбасының құндылығын растайды. Сонымен бірге, отбасын жинау кезінде адамдар бос уақытты бірге өткізуге, теледидар көруге (12,5%), үй тапсырмасын орындауға (12,3%) немесе жеке жер телімінде (7,4%) бірге жұмыс істеуге тырысады. Сонымен қатар, отбасылық әңгімелерде балаларды оқыту және тәрбиелеу мәселелері талқыланады (10,8%), сондай-ақ адамдар табыстар мен сәтсіздіктер туралы әсерлерімен бөліседі (9,2%). Тек 10,4%-ы әркімнің өз ісімен айналысатынын атап өтті. Осылайша, көпшілігі әртүрлі мәселелер мен мәселелерді талқылауға, үй шаруасымен айналысуға және бос уақытты бірге өткізуге тырысады. Респонденттердің *«Сіз отбасылық әңгімелерде не талқылайсыз?»* деген сұраққа 21-суретте жауап нұсқаларының кему ретімен берілген.

21-сурет. «Отбасылық әңгімелерде қандай мәселелерді талқылайсыз?» сұрағына жауаптар үлесі, N=1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Бұл мәселе әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар тұрғысынан да талданды. Ұлттар бөлінісінде айырмашылықтар байқалады: қазақ ұлтының азаматтары арасында «өмірлік мәселелерді бірге шешуге тырысамыз» (40%) деген жауаптар жиі кездеседі. Орыс ұлтының азаматтары арасында «жеке жер телімінде бірге жұмыс істейміз» (12,4%) және «балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін талқылаймыз» (14,8%) жауаптары жиі кездеседі. Басқа ұлт өкілдері арасында «сәттілік пен сәтсіздік туралы әсерлермен бөлісу» (13,7%) және «әркім өз ісімен айналысады» (17,6%) жауаптары жиі кездеседі. Деректер 15-кестеде келтірілген. Басқа сипаттамалар тұрғысынан маңызды айырмашылықтар байқалмайды. Бұл нәтижелер отбасылық өзара әрекеттесу үлгілерінің мәдени ерекшеліктермен шартталатынын және әртүрлі этникалық топтарда қарым-қатынас формаларының әрқалай қалыптасатынын көрсетеді. Сонымен қатар, аталған айырмашылықтар

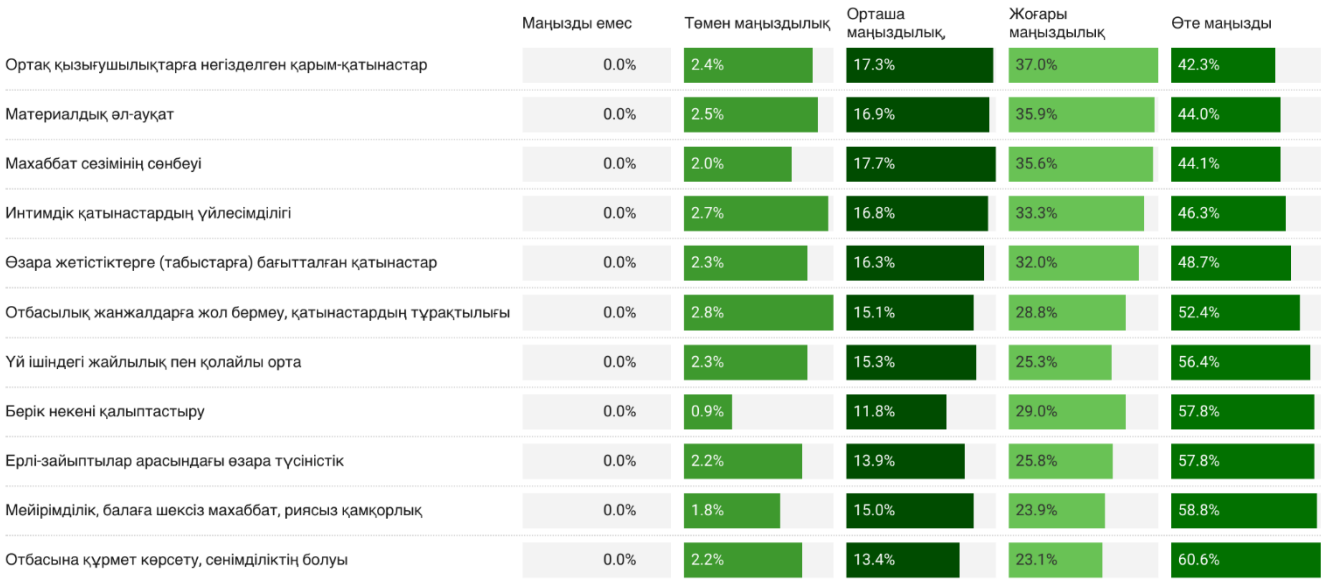
отбасылық коммуникация стратегиялары мен дауларды шешу тәсілдерінің де мәдени контекстке тәуелді екенін аңғартады.

15-кесте. «Сіз отбасылық әңгімелерде не талқылайсыз?» ұлттар бөлінісінде, N=1200

		Ұлты			Барлығы
		Қазақтар	**Орыстар**	**Басқа ұлттар**	
Біз өмірлік мәселелерді бірге реттеуге тырысамыз		340	64	14	418
	%	40,0%	21,5%	27,5%	34,8%
Біз үй шаруасымен айналысамыз	n	101	39	7	147
	%	11,9%	13,1%	13,7%	12,3%
Жеке жер телімінде бірге жұмыс істейміз	n	50	37	2	89
	%	5,9%	12,4%	3,9%	7,4%
Біз бос уақытты бірге өткізуге, телешоуларды көруге тырысамыз	n	100	47	3	150
	%	11,8%	15,8%	5,9%	12,5%
Балаларды оқыту және тәрбиелеу мәселелерін талқылаймыз	n	82	44	3	129
	%	9,6%	14,8%	5,9%	10,8%
Табыстар мен сәтсіздіктер туралы әсерлерімізбен бөлісеміз	n	78	25	7	110
	%	9,2%	8,4%	13,7%	9,2%
Әркім өз ісімен айналысады	n	78	38	9	125
	%	9,2%	12,8%	17,6%	10,4%
Басқа	n	22	4	6	32
	%	2,6%	1,3%	11,8%	2,7%
Ұлты бойынша барлығы	**n**	**851**	**298**	**51**	**1200**
	%	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.					

22-суретте көрсетілген талдау, респонденттердің қазіргі қоғамда «бақытты отбасын» құру үшін қажетті негізгі критерийлердің салыстырмалы маңыздылығын бағалауын көрсетеді. Респонденттерге әрбір критерийді бес балдық ликер шкаласы бойынша бағалау ұсынылды, мұнда 5 маңыздылықтың ең жоғары деңгейін, ал 1 ең төменгі деңгейді білдіреді. Бұл деректер отбасылық коммуникация мазмұнының этномәдени ерекшеліктермен тығыз байланысты екенін және әртүрлі топтарда отбасылық өзара әрекеттесудің басым модельдері қалыптасқанын көрсетеді. Атап айтқанда, қазақ респонденттері арасында бірлескен шешім қабылдауға бағытталған ұжымдық стратегиялар басым болса, орыс ұлты өкілдерінде практикалық және тәрбиелік мәселелерді талқылау жиі кездеседі, ал басқа ұлт топтарында жекелену мен жеке кеңістікке бағдарланған модельдердің салыстырмалы түрде жоғары екені

байқалады. Бұл айырмашылықтар отбасылық қарым-қатынас құрылымының мәдени нормалар мен әлеуметтік тәжірибелерге тәуелді екенін айқындайды.

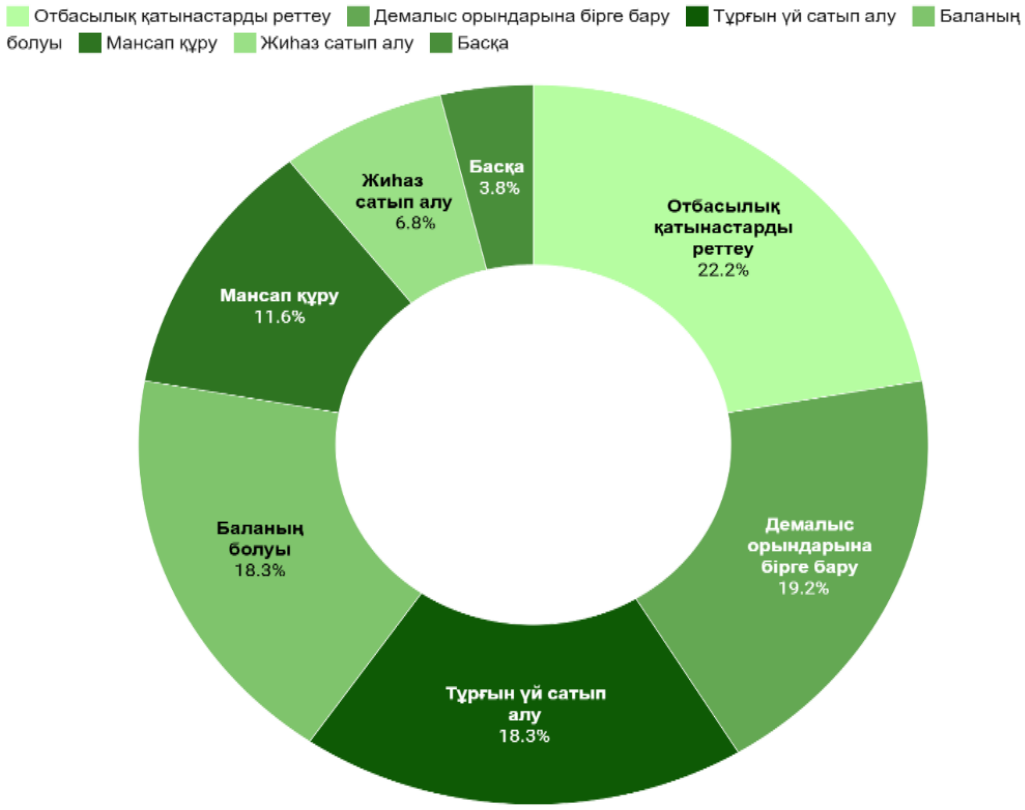
22-сурет. Қазіргі қоғамдағы «бақытты отбасы» қалыптастыру үшін қажетті критерийлердің маңыздылығын бағалау, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Нәтижелер кейіннен ең жоғары балл (5) берген респонденттердің үлесі негізінде кему ретімен бағаланды, бұл отбасының әл-ауқатын анықтайтын ең ықпалды факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижелер ұсынылған барлық критерийлер әртүрлі дәрежеде отбасының әл-ауқаты үшін маңызды болып саналатынын көрсетеді. Дегенмен, респонденттер қазіргі әлеуметтік контексте бақытты отбасын құрумен жиі байланыстыратын бес негізгі критерийді анықтайтын нақты басымдық иерархиясы бар. Атап айтқанда, ең жоғары бағаланған критерий – бұл отбасы ішіндегі құрмет және респонденттердің 60,6%-ы өте маңызды деп танылған эмоционалды қауіпсіздік сезімі. Одан кейін қатысушылардың 58,8% қолдаған мейірімділік, балаларға деген шексіз сүйіспеншілік және риясыз қамқорлық. Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністік және тұрақты және берік неке құру үшінші орында, бұл критерийлердің әрқайсысы респонденттердің 57,8%-ы маңыздылығы бойынша ең жоғары баға алды. Соңында, жайлы және қолайлы үй жағдайлары респонденттердің 56,4%-ы ең жоғары мән берген жетекші критерийлер тобын аяқтайды. Респонденттердің «отбасылық бақыт» туралы идеяларындағы тұлғааралық, эмоционалды және құндылық аспектілерінің таза материалдық ойлардан басым болуы, сыйластыққа, эмоционалды қауіпсіздікке және тұлғааралық үйлесімділікке баса назар аударуы

отбасының әл-ауқаты туралы заманауи түсінікті қалыптастырудағы қарым-қатынастың сапалы факторларының орталық рөлін көрсетеді.

23-суретте келтірілген нәтижелер қазіргі отбасылардың көптеген өзекті мәселелерге тап болғанын көрсетеді, дегенмен, бұл басымдықтар біркелкі бөлінбейді.

23-сурет. Респонденттердің пікірінше қазіргі кезеңде отбасы үшін ең маңызды мәселелер, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Әрбір бесінші респондент (22,2%) хабарлаған ең жиі айтылатын мәселе – отбасылық қатынастарды реттеу. Нәтиже отбасылық қарым-қатынастың тұрақтылығының, қарым-қатынастың және дауларды басқарудың орталық маңыздылығын көрсетеді, бұл қазіргі уақытта отбасылық басымдықтарды қалыптастыруда тұлғааралық факторлар материалдық немесе тұрмыстық ойлардан басым екенін көрсетеді. Басқа өзекті мәселелерге бірлескен бос уақытты өткізу (19,2%), тұрғын үй сатып алу (18,3%) және бала туу (18,3%) жатады. Бірлескен бос уақыттың басым болуы респонденттердің эмоционалды жақындық пен сапалы уақытты отбасының әл-ауқатының негізгі құрамдас бөлігі ретінде бағалайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, тұрғын үй сатып алу және балалы болу құрылымдық және өмірлік циклге байланысты басымдықтарды көрсетеді, бұл қазіргі отбасылық

өмірдегі экономикалық қауіпсіздік пен репродуктивті шешімдердің маңыздылығын көрсетеді.

Керісінше, мансаптық өсу (11,6%) мен жиһаз сатып алу (6,8%) салыстырмалы түрде маңыздылығы төмен деп бағаланды, бұл қазіргі кезеңде жеке кәсіби ұмтылыстар мен материалдық игіліктерді иелену ұжымдық отбасылық қажеттіліктер мен тұлғааралық мәселелерге бағындырылатынын көрсетеді. «Басқа» нұсқасындағы жауаптардың салыстырмалы түрде төмен үлесі (3,8%) ұсынылған нұсқалардың респонденттердің көпшілігі үшін негізгі қызығушылық салаларын жеткілікті деңгейде қамтығанын айғақтайды. Жауаптардың бөлінісі отбасылық басымдықтардың айқын иерархиясын көрсетеді, онда отбасылық қатынастарды реттеу мен эмоционалдық тұтастық индивидуалистік немесе тұтынушылық мақсаттардан жоғары қойылады. Сонымен қатар алынған нәтижелер қазіргі қазақстандық отбасылардағы тұлғааралық мәселелерді шешу тетігі ретінде медиацияның маңыздылығын қабылдауды және отбасылық дауларды талдауды жалғастыру үшін маңызды эмпирикалық негіз қалыптастырады. Статистикалық тұрғыдан мәнді айырмашылықтар жас топтары бойынша байқалғанымен, айқын және тұрақты үрдістер анықталмады. Тек «баланың болуы» факторы 18–28 жас аралығындағы респонденттер үшін аса маңызды екені ерекшеленеді. «Қазіргі кезде сіздің отбасыңыз үшін ең бастысы не?» деген сұраққа берілген жауаптардың жас топтары бойынша бөлінісі 16-кестеде ұсынылған. Басқа белгілер бойынша елеулі айырмашылықтар анықталған жоқ.

16-кесте. «Қазіргі уақытта сіздің отбасыңыз үшін ең бастысы не?» сұрағына жауаптардың жас топтары бойынша бөлінісі, N = 1200

		Жас топтары					Барлығы
		18-28 жас	29-39 жас	40-50 жас	51-61 жас	62-72 жас	
Баланың болуы	n	78	58	47	27	9	219
	%	28,6%	16,9%	14,2%	14,5%	13,8%	18,3%
Тұрғын үй сатып алу	n	50	73	58	27	12	220
	%	18,3%	21,2%	17,5%	14,5%	18,5%	18,3%
Жиһаз сатып алу	n	18	16	31	11	5	81
	%	6,6%	4,7%	9,3%	5,9%	7,7%	6,8%
Отбасылық қатынастарды реттеу	n	47	72	82	52	13	266
	%	17,2%	20,9%	24,7%	28,0%	20,0%	22,2%
Демалыс орындарына бірге бару	n	34	67	70	47	12	230
	%	12,5%	19,5%	21,1%	25,3%	18,5%	19,2%
Мансап құру	n	35	41	35	17	11	139
	%	13%	12%	11%	9%	17%	12%

16-кестенің жалғасы

Басқа	n	11	17	9	5	3	45
	%	4%	5%	3%	3%	5%	4%
Жас топтары бойынша барлығы	n	273	344	332	186	65	1200
	%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.							

Талдау нәтижелері қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық қатынастардың айтарлықтай әртүрлілігін көрсетеді. Нәтижелер неке мен серіктестіктің әртүрлі түрлерінің, соның ішінде заңды неке мен бейресми немесе балама одақтардың болуын көрсетеді. Әртүрлілік отбасылық нормалардағы, құндылықтардағы және әлеуметтік тәжірибелердегі үздіксіз өзгерістерді көрсетеді. Некенің заңды мәртебесінің өзі қарым-қатынастың сапасын анықтамайтынын ескеру маңызды. Оның орнына эмоционалды климат, қарым-қатынас үлгілері және өзара сенім деңгейі сияқты факторлар отбасының тұрақтылығында шешуші рөл атқарады. Қарым-қатынас сапасын бағалау көптеген отбасылардың эмоционалды жақындықты, құрмет пен сенімділікті сезінетінін және олардың өзара әрекеттесудің тұрақты және тиімді тәсілдерінің бар екенін көрсетеді. Екінші жағынан, респонденттердің едәуір бөлігі эмоционалды қашықтықпен, түсінбеушілікпен, жиі даулармен немесе дағдарыстармен сипатталатын бейтарап немесе мәселеге себеп қатынастар туралы айтады. Топтар отбасылық даулардың жоғары қаупіне тап болады және әлеуметтік қызметтер мен дауларды реттеу стратегияларының мақсатты қолдауын қажет етеді. Білім берудегі айырмашылықтар білім деңгейі отбасыларда тиімді қарым-қатынас пен эмоционалды дағдыларды дамытудың маңызды факторы екенін көрсетеді. Дегенмен, жыныс, жас немесе аймақ сияқты басқа демографиялық сипаттамаларда айтарлықтай айырмашылықтардың болмауы қарым-қатынас сапасының мәселелері барлық топтарда жиі кездесетінін көрсетеді. Отбасылық бірлікке байланысты мінез-құлықты одан әрі зерттеу, мысалы, отбасылар бірлескен іс-шараларға қаншалықты жиі қатысады және мәселелерді талқылайды, қазақстандық отбасылардың көпшілігі мәселелерді реттеуге, қолдауға және бірлесіп шешім қабылдауға басымдық беретіндігін көрсетеді. Алайда, кейбір үй шаруашылықтарында бірлескен қарым-қатынас шектеулі немесе мүлдем жоқ, бұл дауға әкелуі және отбасылық байланыстарды әлсіретуі мүмкін. Алынған нәтижелер отбасылық қатынастардың сапасы ресми неке келісімдеріне және эмоционалды, коммуникативті және құндылық факторларына азырақ тәуелді екенін растайды. Нәтижеден шыққан қорытындылар, яғни отбасылық даулардың табиғаты, себептері мен динамикасы, сондай-ақ қазіргі қазақстандық отбасындағы тұлғааралық дауларды реттеудегі медиацияның рөлі келесі бөлімге берік негіз қалайды.

2.2.2 Отбасылық даулардағы әлеуметтік акторлар: рөлдер, ресурстар, билік асимметриялары және дискурсивтік стратегиялар

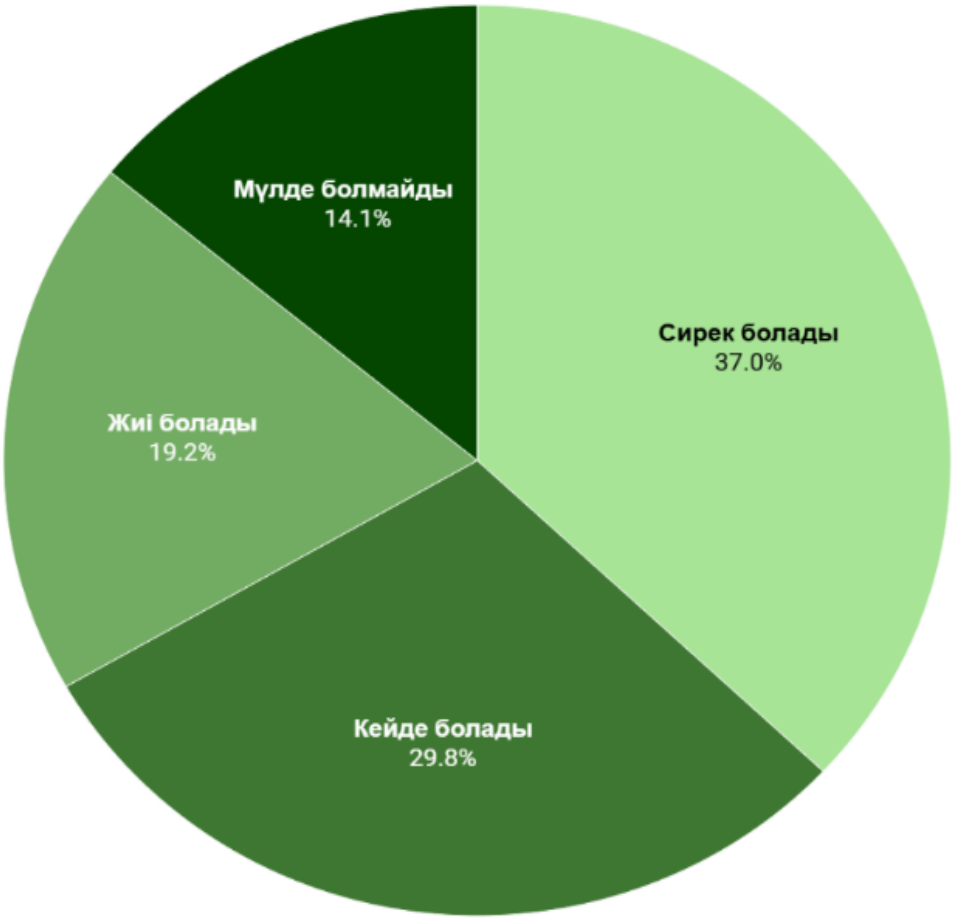
Отбасылық даулар отбасы ішіндегі динамиканың ажырамас элементі болып табылады және қазіргі қоғамда некенің тұрақтылығына, эмоционалдық әл-ауқатқа және отбасылық институттардың орнықтылығына әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып саналады. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жалғасуы, құндылықтық бағдарлардың трансформациясы, гендерлік және отбасылық рөлдердің өзгеруі жағдайында отбасылық даулардың жиілігі мен қарқындылығы арта түсуде, бұл көбінесе созылмалы дауға, эмоционалдық алшақтауға, ал кейбір жағдайларда некенің бұзылуына алып келеді. Осыған байланысты отбасылық даулардың таралу деңгейін ғана емес, сондай-ақ олардың негізгі себептерін талдау, ажырасу көрсеткіштерінің өсуіне ықпал ететін тетіктерді түсіну және медиацияның дауларды реттеудегі тиімді құрал ретіндегі әлеуетін бағалау үшін ерекше маңызға ие.

Алдыңғы бөлімде ұсынылған отбасылық қарым-қатынастардың сапасы мен өзара әрекеттесу үлгілерінің талдауына сүйене отырып, бұл зерттеу бөлімі отбасылар ішінде даулардың қаншалықты жиі туындайтынын, қандай әлеуметтік топтардың даулы жағдайларға көбірек бейім екенін және ерлі-зайыптылар мен басқа да отбасы мүшелері арасындағы дауларды көбіне қандай факторлар қоздыратынын анықтауға бағытталған. Бұл ретте, бір жағынан, даулардың тұлғааралық, этикалық және психологиялық себептерін, екінші жағынан, құрылымдық немесе экономикалық стресстерді ажыратуға ерекше назар аударылады, өйткені мұндай жіктеу мақсатты профилактикалық және медиациялық шараларды әзірлеу үшін маңызды.

Респонденттер хабарлаған дау-дамайлар мен келіспеушіліктердің жиілігі отбасылар ішіндегі жасырын немесе ашық даудың эмпирикалық индикаторы ретінде қызмет етеді және даудың күнделікті отбасылық өмірдің қалыпты компонентіне айналу деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, даулардың жиілігін әлеуметтік-демографиялық тұрғыдан талдау, әсіресе білім деңгейі бойынша, әлеуметтік ресурстардың, коммуникативтік құзыреттердің және мәдени капиталдың даулы мінез-құлықты қалыптастырудағы және отбасылық деңгейде дауларды басқару стратегияларындағы рөлін тереңірек түсінуге жағдай жасайды.

Респонденттердің отбасыларында даулардың туындау жиілігі 24-суретте көрсетілген. Алынған деректер отбасылардың басым бөлігінде, яғни 86% отбасында, әртүрлі жиілікпен даулар орын алатынын көрсетеді. Көп жағдайда мұндай жағдайлар сирек кездеседі (37%), ал респонденттердің үштен біріне жуығы (29,8%) мұндай даулардың «кейде» болатынын атап өткен. Әрбір бесінші отбасында дерлік (19,2%) даулар «жиі» орын алатыны көрсетілген.

Аталған нәтижелер отбасылық даулардың жекелеген немесе маргиналды құбылыс емес, керісінше қазақстандық отбасылардың күнделікті өмірінде кеңінен таралған әлеуметтік тәжірибе екенін көрсетеді. Даулардың басым көпшілігі сирек немесе кейде туындайтыны олардың көп жағдайда жасырын, латентті сипатта болатынын және ашық дауға бірден ұласа бермейтінін білдіреді. Алайда даулардың жиі қайталануы байқалатын отбасылар тобы әлеуметтік тұрғыдан ерекше назар аударуды талап етеді, себебі мұндай жағдайлар ұзақ мерзімді

24-сурет. «Сіздің отбасыңызда даулар қаншалықты жиі болады?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

перспективада эмоционалдық шаршауға, өзара сенімнің төмендеуіне және қарым-қатынастардың бұзылуына әкелуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, даулардың жиілігі отбасылық қатынастардың тұрақтылығы мен сапасын бағалаудың маңызды көрсеткіші болып табылады және медиация сияқты баламалы әрі конструктивті тетіктердің қажеттілігін негіздейді. Алынған деректер кейінгі талдауларда даулардың себептері мен құрылымын тереңірек ашуға, сондай-ақ қандай отбасылар

үшін медиацияның алдын алу және реттеу құралы ретінде аса өзекті екенін айқындауға мүмкіндік береді.

Талдау көрсеткендей, дауды жағдайлар көптеген отбасыларда, жас топтарына, ұлттарына және ерлі-зайыптылардың жынысына қарамастан орын алады. Білім деңгейі бойынша айырмашылықтар бар. Орта білім деңгейі бар азаматтар арасында олардың отбасында дау туғызатын жағдайлар жиі кездесетінін атап өткендердің үлесі көбірек. Жоғары және аяқталмаған жоғары білім деңгейі бар азаматтар арасында мұндай респонденттер аз. Сұраққа жауаптарды бөлу *«Сіздің отбасыңызда даулар қаншалықты жиі болады?»* білім деңгейі бөлінісінде 17-кестеде көрсетілген.

17-кесте. «Сіздің отбасыңызда даулар қаншалықты жиі болады?» деген сұраққа жауаптардың білім деңгейі бойынша бөлінісі, N = 1200

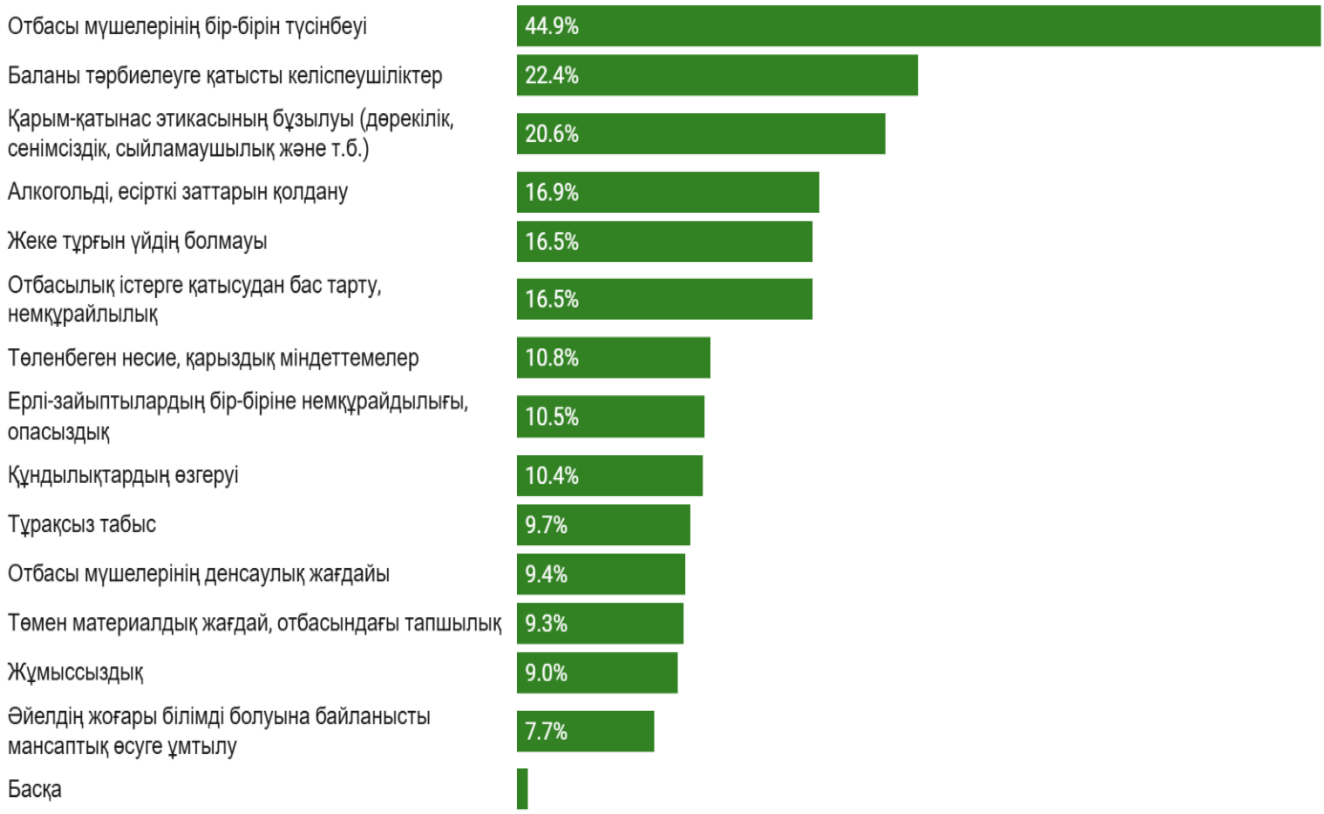
Даулардың жиілігі	Орта білім	Орта кәсіби білім	Аяқталмаған жоғары білім	Жоғары білім	Барлығы
Жиі болады	60 (27,3%)	41 (20,2%)	15 (16,3%)	114 (16,6%)	230 (19,2%)
Кейде болады	63 (28,6%)	66 (32,5%)	30 (32,6%)	198 (28,9%)	357 (29,8%)
Сирек болады	67 (30,5%)	61 (30,0%)	35 (38,0%)	281 (41,0%)	444 (37,0%)
Мүлде болмайды	30 (13,6%)	35 (17,2%)	12 (13,0%)	92 (13,4%)	169 (14,1%)
Білім деңгейі бойынша барлығы	220 (100%)	203 (100%)	92 (100%)	685 (100%)	00 (0%)
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.					

Отбасында даулы жағдайлардың туындау себептері қандай? Жүргізілген сауалнама ең кең таралған себеп ретінде ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністіктің болмауын анықтады, бұл туралы респонденттердің 44,9%-ы атап өтті. Сондай-ақ даулардың жиі кездесетін себептеріне мыналар жатады:

1. Баланы тәрбиелеу мәселесіне қатысты келіспеушіліктер – 22,4%;
2. Қарым-қатынас этикасының бұзылуы, соның ішінде дөрекілік, сенімсіздік және т.б. – 20,6%;
3. Алкогольдік ішімдіктерді, есірткі заттарын қолдану – 16,9%;
4. Отбасылық істерге қатысудан бас тарту, немқұрайлылық – 16,5%;
5. Өз тұрғын үйінің болмауы – 16,5%.

Отбасындағы даулардың туындау себептерін талдау кезінде олардың басым бөлігі психологиялық және этикалық сипатқа, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынастармен байланысты мәселелер екенін көрсетеді. Осылайша, даулардың негізгі бөлігі материалдық емес факторлармен де айқындалады. Материалдық қамтамасыз етуге, яғни экономикалық сипатқа ие басты мәселе – жеке тұрғын үйдің болмауы болып табылады. Әрине, табыстың тұрақсыздығы (9,7%), төмен материалдық жағдай (9,3%), жұмыссыздық (9%) сияқты экономикалық факторлар

да отбасылық даулардың туындауына әсер етеді, алайда олардың ықпалы отбасындағы қарым-қатынас мәселелеріне қарағанда әлдеқайда төмен. Отбасындағы даулардың себептері туралы егжей-тегжейлі мәліметтер 25-суретте көрсетілген.

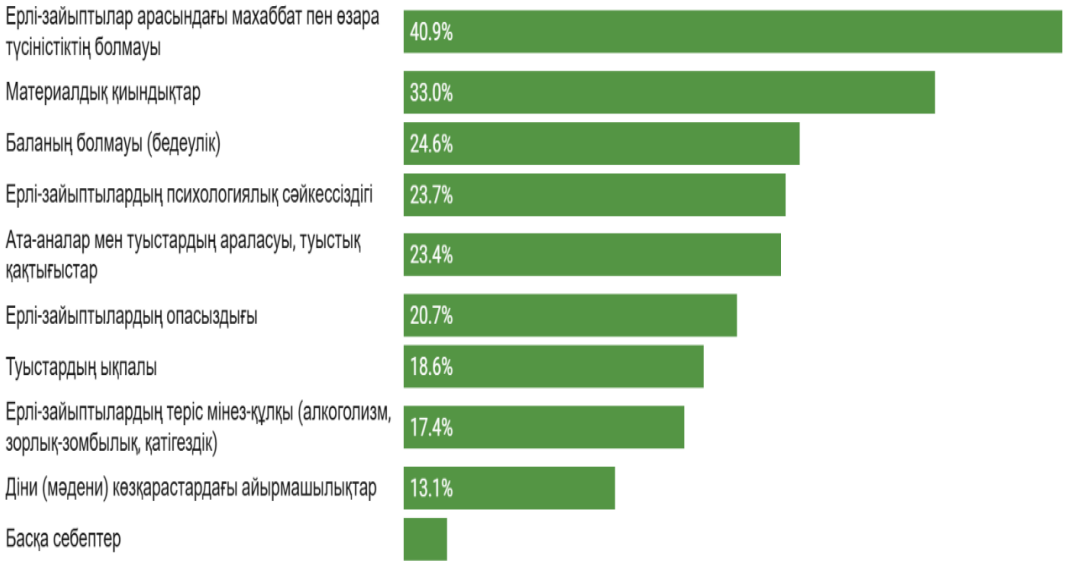

25-сурет. Отбасындағы даулы жағдайлардың туындау себептері, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Респонденттер қазіргі қоғамдағы ажырасу санының өсуіне байланысты бірқатар себептерді атады, олардың негізгісі, респонденттердің едәуір бөлігінің пікірінше, сауалнамаға қатысушылардың 40,9%-ы ерлі-зайыптылар арасындағы сүйіспеншілік пен түсіністіктің болмауы деп санайды. Ажырасудың екінші негізгі себебі отбасында материалдық қиындықтан туындайтын мәселелер, респонденттердің 33%-ы атап өтті. Сондай-ақ жиі кездесетін себептер: ерлі-зайыптылардың біреуінің бедеулігіне байланысты баланың болмауы (24,6%), ерлі-зайыптылардың психологиялық мінез-құлқына сәйкес келмеуі (23,7%), ерлі-зайыптылардың ата-аналары мен туыстарының араласуы (23,4%) және зинақорлық

(20,7%). Респонденттер белгілеген ажырасудың барлық себептері жауаптардың кему ретімен 26-суретте көрсетілген.

26-сурет. Респонденттердің пікірінше қазіргі қоғамда ажырасу санының арту себептері, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Жауаптардың бөлінісі отбасылардың ішкі дауларды қалай реттеуге тырысатыны және дау жағдайларын басқару тәсілдерінде айқын заңдылықтардың бар екенін көрсетеді. Респонденттердің шамамен жартысы (49,0%) атап өткен ең кең таралған стратегия – жағдайды ашық талқылап, өзара келісілген шешім қабылдау. Дауларды диалог негізінде реттеуге басымдық беру отбасылардың едәуір бөлігінде коммуникативтік келіссөз жүргізудің базалық қабілеті бар екенін және келіспеушіліктерді қашқақтау немесе сыртқы араласу арқылы емес, ынтымақтастық жолымен шешуге бейімді екенін көрсетеді. Мұндай тәжірибе, әдетте, қарым-қатынастардың тұрақтылығымен және дауларды ұзақ мерзімді әрі орнықты түрде шешу ықтималдығының жоғары болуымен байланысты. Сонымен қатар респонденттердің елеулі бөлігі (19,0%) даулардың көбіне уақытша ғана басылатынын көрсеткен. Бұл заңдылық ашық дау деңгейі төмендегенімен, келіспеушіліктердің түпкі себептері жиі шешілмей қалатынын аңғартады. Әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, мұндай дауларды басқару формасы жасырын дауды және басылып қалған келіспеушіліктерді білдіреді, олар стресс жағдайында немесе жинақталған наразылық нәтижесінде қайта көрініс тауып, ұзақ мерзімді перспективада қарым-қатынастардың нашарлау қаупін арттыруы мүмкін.

Респонденттердің шамамен 15,0%-ы дауларды реттеу барысында ата-аналар, туыстар, көршілер немесе достар сияқты өздерінің жақын әлеуметтік ортасындағы үшінші тұлғалардың көмегіне жүгінетінін хабарлаған. Мұндай бейресми әлеуметтік

желілерге тәуелділік отбасылық өмірде туыстық байланыстар мен қауымдастық деңгейіндегі қолдау тетіктерінің әлі де маңызды екенін көрсетеді. Алайда мұндай араласулар қысқа мерзімді эмоциялық жеңілдік немесе тәжірибелік кеңес беруі мүмкін болғанымен, кейде дәстүрлі нормаларды немесе билік асимметриясын күшейтіп, құрылымдық тұрғыдан орнықты шешімдерге әрдайым әкеле бермейді. Маңызды қорытындылардың бірі респонденттердің 15,5%-ы өз отбасыларындағы даулардың негізінен шешілмей қалатынын және ұзаққа созылу үрдісіне ие екенін атап өткен. Бұл топ тиімсіз коммуникациямен және мәселелерді шешу қабілетінің шектеулігімен сипатталатын, тұрақты әрі ушыға түсетін дау динамикасын бастан кешіріп отырған үй шаруашылықтарын қамтиды. Қолданбалы тұрғыдан алғанда, мұндай отбасылар некенің бұзылу қаупі мен психоәлеуметтік стресстің жоғары ықтималдығына ие жоғары тәуекел тобына жатады, бұл кәсіби және институционалдық қолдаудың аса қажеттілігін айқын көрсетеді. «Басқа» санатына жатқызылған жауаптардың аз үлесі (1,5%) ұсынылған жауап нұсқалары іріктемеде кең таралған дауларды реттеу стратегияларын жеткілікті дәрежеде қамтығанын білдіреді. Жалпы алғанда, алынған нәтижелер отбасылық дауларды басқарудың көпқабатты көрінісін көрсетеді: конструктивті диалогтан бастап созылмалы әрі шешілмеген дауларға дейінгі аралық. Мұндай әркелкілік ішкі немесе әлеуметтік ресурстары жеткіліксіз отбасылар үшін жасырын немесе ұзаққа созылған дауларды құрылымдалған диалогқа айналдыра алатын қосымша әрі институционалданған тетік ретінде медиацияның өзектілігін айқындайды. Даулардың әлеуметтік санаттарға байланысты қалай шешілетінін анықтау мақсатында бұл сұрақ әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар тұрғысынан талданды. Нәтижесінде білім деңгейі бойынша елеулі айырмашылықтар байқалды: даулы жағдайларды талқылап, өзара шешім қабылдау жоғары білімді азаматтар арасында (53,1%) білім деңгейі төмен респонденттерге қарағанда жиі кездеседі (18-кесте).

18-кесте. «Сіздің отбасыңызда дауларды реттеудің қандай жолдары тиімді болады?» білім деңгейі бөлінісінде, N=1200

		Білім деңгейі				Барлығы
		Орта білім	Орта кәсіптік білім (колледж, техникум)	Аяқталмаған жоғары білім	Жоғары білім	
Жағдайды талқылау және өзара шешім қабылдау	n	102	84	38	364	588
	%	46,4%	41,4%	41,3%	53,1%	49,0%
Даудың белгілі бір уақытқа тоқтауы	n	44	53	21	110	228
	%	20,0%	26,1%	22,8%	16,1%	19,0%
Үшінші тұлғалардан көмек сұрау (ата-аналар, көршілер, достар, мұғалімдер)	n	42	27	12	99	180
	%	19,1%	13,3%	13,0%	14,5%	15,0%
Даулар іс жүзінде шешілмейді, ұзаққа созылады	n	31	33	19	103	186
	%	14,1%	16,3%	20,7%	15,0%	15,5%

18-кестенің жалғасы

Басқа	n	1	6	2	9	18
	%	0,5%	3,0%	2,2%	1,3%	1,5%
Білім деңгейлері бойынша барлығы	n	220	203	92	685	1200
	%	100%	100%	100%	100%	100%
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.						

Респонденттердің едәуір бөлігі (34,3%) отбасында дау туындаған жағдайда татуласуға ұмтылатынын, яғни ерлі-зайыптылар арасындағы келіспеушіліктерге қарамастан отбасын сақтап қалуға бар күшін салатынын көрсетті. Респонденттердің белгілі бір бөлігі (7,7%) де отбасын сақтауға тырысады, алайда бұл ретте үшінші тұлғалардың қолдауына жүгінеді. Олар көбінесе бұл жақын әлеуметтік ортадағы адамдар: туыстар, достар немесе әріптестер. Ал қалған азаматтар, яғни барлық респонденттердің шамамен жартысына жуығы, отбасын сақтауға бағытталмаған, керісінше жағымсыз эмоцияларға негізделген конструктивті емес мінез-құлық стратегияларын ұстанатынын көрсетті. Атап айтқанда, олар мазасыздану, жылау (13%), үнсіздік сақтап, үнемі ішкі қысым мен күйзеліс жағдайында өмір сүру (12,5%), үйден кетіп қалу (11,8%), ашушаң әрі өзін-өзі бақылауы әлсіреген мінез көрсету (9,4%) немесе немқұрайдылық таныту (8,3%) сияқты реакцияларды атап өткен. Сәйкестік кестелерін талдау білім деңгейі бойынша айтарлықтай айырмашылықтардың бар екенін көрсетті. Конструктивті тәсіл, яғни татуласуға және отбасын сақтауға ұмтылу, жоғары білімді азаматтар арасында (39%) анағұрлым кең таралған. Жалпы алғанда, алынған нәтижелер азаматтардың білім деңгейі жоғарылаған сайын серіктесімен татуласуға және отбасын сақтап қалуға бағытталған әрекеттерді жасау ықтималдығы да артатынын көрсетеді. Сауалнамаға қатысушылардың жауаптарының білім деңгейі тұрғысынан толық бөлінісі 19-кестеде берілген.

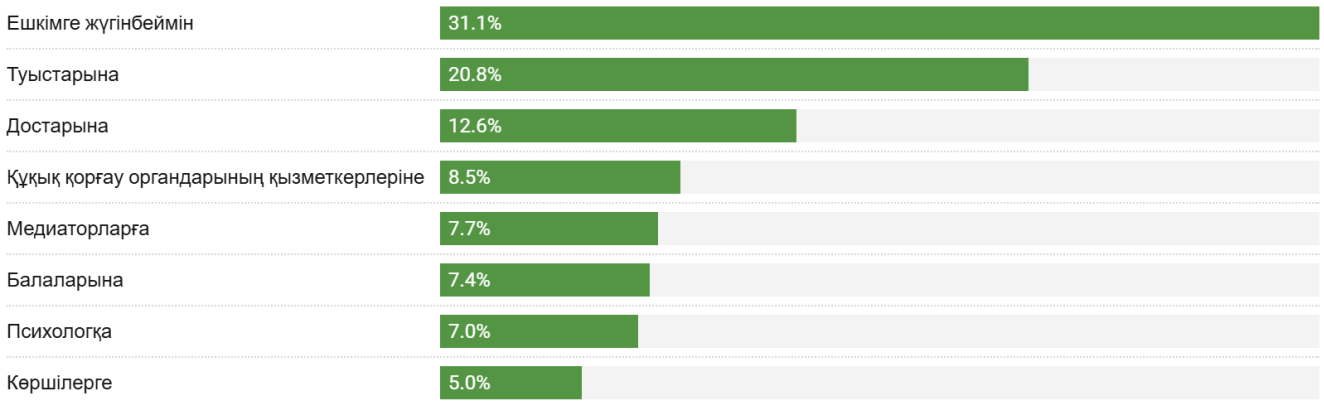
19-кесте. «Сіздің отбасыңыздағы дауларға қалай жауап бересіз?» білім деңгейі бөлінісінде, N=1200

		Білім деңгейі				**Барлығы**
		Орта білім	**Орта кәсіптік білім (колледж, техникум)**	**Аяқталмаған жоғары білім**	**Жоғары білім**	
Мазасыздану, жылау	n	34	27	11	84	156
	%	15,5%	13,3%	12,0%	12,3%	13,0%
Үнсіз өмір сүру, тұрақты қысым мен күйзеліс жағдайында болу	n	21	27	14	88	150
	%	9,5%	13,3%	15,2%	12,8%	12,5%
Татуласуға әрекет жасау	n	54	59	32	267	412
	%	24,5%	29,1%	34,8%	39,0%	34,3%
Үйден кету	n	54	29	7	52	142
	%	24,5%	14,3%	7,6%	7,6%	11,8%

19-кестенің жалғасы

Салғырт қарау (немқұрайлылық)	n	19	18	7	55	99
	%	8,6%	8,9%	7,6%	8,0%	8,3%
Ашуланшақ әрі өзін-өзі бақылай алмайтын болу	n	21	19	10	63	113
	%	9,5%	9,4%	10,9%	9,2%	9,4%
Үшінші тұлғалардан қолдау іздеу	n	15	18	8	51	92
	%	6,8%	8,9%	8,7%	7,4%	7,7%
Басқа	n	2	6	3	25	36
	%	0,9%	3,0%	3,3%	3,6%	3,0%
Білім деңгейлері бойынша барлығы	n	220	203	92	685	1200
	%	100%	100%	100%	100%	100%
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.						

Зерттеу нәтижелері отбасылық даулар аясында көмек сұрау салыстырмалы түрде кең таралғанын көрсетеді, өйткені респонденттердің көпшілігі (68,9%) даулар туындаған кезде біреуден көмек сұрағанын хабарлады (27-суретті қараңыз).

27-сурет. «Отбасылық даулар туындаған жағдайда көмек алу үшін кімге жүгінесіз?» сұрағына жауаптардың бөлінісі, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Мұндай заңдылық отбасылық даулардың сирек жағдайда ғана таза жеке мәселе ретінде қарастырылатынын және қазақстандық отбасыларда дауларды реттеуде сыртқы қолдаудың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Көмектің негізгі көзі ретінде бейресми әлеуметтік желілер қызмет етеді. Туыстары (20,8%) мен достарына (12,6%) ең жиі жүгінілетін тұлғалар болып табылады, бұл отбасылық мәселелерді шешуде туыстық байланыстар мен тығыз тұлғааралық қатынастардың маңызды рөлін айқындайды. Мұндай бейресми қолдау тетіктеріне сүйену отбасылық ынтымақтастық пен өзара көмектің дәстүрлі нормаларының сақталғанын көрсетеді. Алайда, бұл қолдау түрлері эмоциялық демеу мен тәжірибелік кеңес бере алғанымен, терең тамырланған дауларды реттеуге арналған құрылымдалған немесе бейтарап тетіктерді әрдайым ұсына бермейді және кейбір жағдайларда қалыптасқан отбасылық иерархиялар мен біржақтылықты күшейтуі

мүмкін. Айта кетерлік жайт, респонденттердің төрттен бірі (23,2%) ғана кәсіби немесе институционалдық субъектілерден көмек сұрағанын хабарлады. Олардың қатарына құқық қорғау органдарының өкілдері (8,5%), медиаторлар (7,7%) және психологтар (7,0%) жатады. Кәсіби қызметтерге жүгінудің салыстырмалы түрде төмен деңгейі формалды дауды реттеу тетіктерінің әлі де жеткілікті деңгейде қолданылмай отырғанын көрсетеді.

Медиаторлар мен психологтарға жүгінетіндердің үлесінің шамалас болуы кәсіби қолдаудың, атап айтқанда диалогты дамыту мен эмоциялық реттеуге бағытталған көмектің біртіндеп мойындалып келе жатқанын, алайда әзірге ауқымы шектеулі екенін білдіреді. Сонымен қатар, құқық қорғау органдарының қатысуы отбасылық даулардың кейбір жағдайларда тұлғааралық келіспеушіліктер шегінен шығып, жоғары дау деңгейімен байланысты, беделді субъектілердің араласуын талап ететінін көрсетеді. Маңызды қорытынды респонденттердің үштен біріне жуығы (31,1%) қандай да бір сыртқы көмекке жүгінбейтінін және отбасылық дауларды өз бетінше реттеуді жөн көретінін айтты. Мұндай үрдіс отбасылық құпиялылықты, дербестікті немесе жеке мәселелерді бөгде адамдарға жариялауға құлықсыздықты дәріптейтін мәдени нормалармен байланысты болуы мүмкін. Алайда әлеуметтік және қолданбалы тұрғыдан алғанда, мұндай оқшауланған стратегиялар, әсіресе отбасында конструктивті диалог пен мәселелерді шешуге қажетті ішкі ресурстар жеткіліксіз болған жағдайда, даудың ушығу қаупін арттыруы ықтимал. Жас ерекшеліктері бойынша айырмашылықтар да байқалады: туыстарға жүгіну көбінесе 62-72 жас аралығындағы азаматтар арасында кең таралған, осы жас тобында құқық қорғау органдарына жүгіну де жиірек кездеседі. Ешкімге жүгінбеу 39 жасқа дейінгі жас жұбайлар арасында көбірек байқалады. Ал медиаторларға жүгіну 40-50 жас және 51-61 жас аралығындағы топтарда жиірек кездеседі. Жас топтары бойынша толық бөлініс 20-кестеде көрсетілген.

20-кесте. «Отбасылық дау туындаған жағдайда көмек алу үшін кімге жүгінесіз?» жас топтары бойынша, N=1200

		Жас топтары					Барлығы
		18-28 жас	29-39 жас	40-50 жас	51-61 жас	62-72 жас	
Туыстарыма	n	58	60	77	34	20	249
	%	21,2%	17,4%	23,2%	18,3%	30,8%	20,8%
Құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне	n	24	23	28	16	11	102
	%	8,8%	6,7%	8,4%	8,6%	16,9%	8,5%
Балаларыма	n	18	16	26	22	7	89
	%	6,6%	4,7%	7,8%	11,8%	10,8%	7,4%
Медиаторларға	n	6	25	34	26	1	92
	%	2,2%	7,3%	10,2%	14,0%	1,5%	7,7%

20-кестенің жалғасы

Көршілерге	n	15	15	18	10	2	60
	%	5,5%	4,4%	5,4%	5,4%	3,1%	5,0%
Психологқа	n	16	26	21	17	4	84
	%	6%	8%	6%	9%	6%	7%
Достарыма	n	43	45	34	24	5	151
	%	16%	13%	10%	13%	8%	13%
Ешкімге жүгінбеймін	n	93	134	94	37	15	373
	%	34%	39%	28%	20%	23%	31%
Жас топтары бойынша барлығы	n	273	344	332	186	65	1200
	%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.							

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық даулар жаппай және негізінен қалыпқа келтірілген, ал олардың пайда болуы мен өршуі тек экономикалық қиындықтардан гөрі тұлғааралық, психологиялық және этикалық факторларға байланысты. Өзара түсіністіктің болмауы, эмоционалды жақындықтың жетіспеушілігі, қарым-қатынастың бұзылуы және дауларды басқарудың тиімсіз стратегиялары отбасылық даулардың да, ажырасу санының өсуінің де негізгі детерминанттары болып табылады. Бұл ретте білім деңгейі бойынша анықталған айырмашылықтар даулы жағдайларға ден қоюдың неғұрлым сындарлы нысандарын таңдауда коммуникативтік және әлеуметтік ресурстардың маңызды рөлін айғақтайды. Сонымен қатар, отбасылардың едәуір бөлігі дауларды уақытша «өшіруге» немесе оларды созылмалы түрде созуға бейімділікті, сондай-ақ неке қатынастарының тұрақсыздану қаупін арттыратын кәсіби көмек түрлеріне шектеулі жүгінуді көрсетеді. Жиынтықта алынған деректер отбасылық дауларды реттеудің институционалдық және профилактикалық тетіктерін, атап айтқанда, отбасылық медиацияны отбасының ішкі ресурстарының тапшылығын өтеуге және дауларды азайтуға және некенің бұзылуын болдырмауға ықпал ететін құрал ретінде дамыту қажеттілігін растайды.

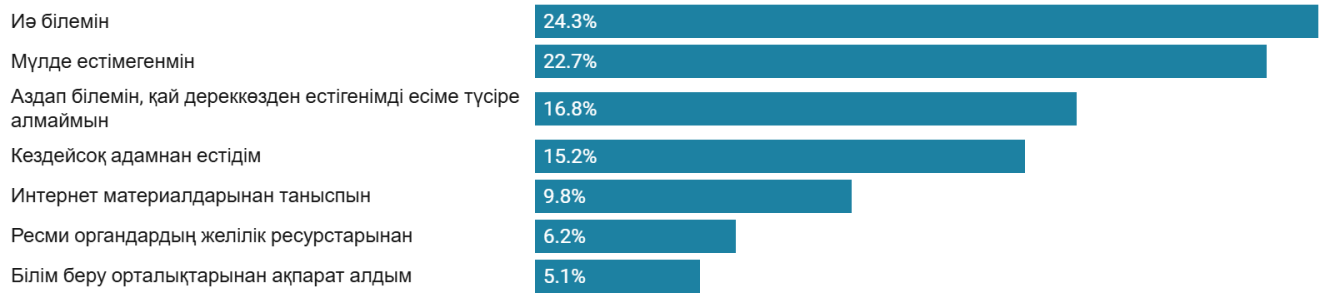
2.3 Қазақстандағы медиацияны қолданудың эмпирикалық тәжірибесі

Алдыңғы бөлімдерде қазіргі қазақстандық отбасыларындағы қатынастардың сипаты, даулардың себептері мен оларды реттеу тәжірибелері талданды. Бұл талдау отбасылық даулардың кең таралғанын және оларды реттеуде бейресми тетіктердің басым екенін көрсетті. Осы тұрғыда ерекше маңызға ие мәселе –азаматтардың отбасылық дауларды реттеудің баламалы тетігі ретінде медиация туралы хабардарлығы мен оған деген көзқарасы болмақ. Медиацияның тиімділігі тек оның институционалдық дамуына ғана емес, сонымен қатар, халықтың бұл рәсім туралы біліміне, оны қабылдау деңгейіне және қолдануға дайын болуына тікелей

байланысты. Сондықтан келесі бөлімде азаматтардың медиация туралы хабардар болу деңгейі, ақпарат көздері, медиатор туралы түсініктері және медициялық қызметтерді пайдалану тәжірибесі эмпирикалық деректер негізінде жан-жақты қарастырылады.

2.3.1 Медиацияға қатысушылардың әлеуметтік профилдері және медиативтік кейстердің құрылымы

Азаматтардың құқық қорғау органдарына жүгінер алдында отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу тәсілі жөніндегі хабардарлық деңгейі біркелкі емес екендігі байқалады. Респонденттердің шамамен төрттен бірі (24,3%) аталған тәсілді білетінін көрсетті. Соған жуық үлес (22,7%) бұл рәсім туралы мүлде естімегенін атап өтті. Қалған респонденттер медиация туралы әртүрлі ақпарат көздерінен үстірт мәлімет алғанын білдірді: кездейсоқ адамдардан (15,2%), интернеттегі материалдардан (9,8%), Қазақстан Республикасының ресми интернет-ресурстарынан (6,2%). Сонымен қатар респонденттердің 16,8%-ы медиация туралы белгілі бір деңгейде білетінін, алайда ақпарат көзін нақты еске түсіре алмайтынын көрсетті. Жауаптардың егжей-тегжейлі бөлінісі 28-суретте берілген.

28-сурет. «Құқық қорғау органдарына жүгінер алдында отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу тәсілін білесіз бе?» деген сұраққа берілген жауаптардың бөлінісі, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Алайда азаматтардың отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу тәсілі жөніндегі хабардарлығының нақтылығы, яғни олардың бұл рәсімнің мәні мен мазмұнын қаншалықты дұрыс түсінетіні әлі де айқын емес күйінде қалып отыр. Кросс-кестелерді (сәйкестік кестелерін) талдау білім деңгейі мен жас топтары бойынша белгілі бір айырмашылықтардың бар екенін көрсеткенімен, айқын әрі тұрақты үрдістер анықталмады. Басқаша айтқанда, құқық қорғау органдарына жүгінер алдында отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу тәсілі туралы қай әлеуметтік топтардың анағұрлым жақсы хабардар екенін нақты түрде айқындау мүмкін болмады. Бұл жағдай азаматтардың медиация жөніндегі жалпы

хабардарлық деңгейінің біркелкі еместігімен түсіндіріледі: кейбір әлеуметтік топтар салыстырмалы түрде жақсырақ ақпараттандырылғанымен, сол топтардың өзінде медиация туралы мүлде естімегенін көрсеткен респонденттер де кездеседі. Мұндай ахуал медиация рәсімі туралы халықты кең ауқымда ақпараттандырудың қажеттілігін айқын көрсетеді, бұл жұмыс жасына, білім деңгейіне, этникалық тиесілігіне және әлеуметтік-экономикалық мәртебесіне қарамастан, барлық әлеуметтік топтарды қамтуы тиіс.

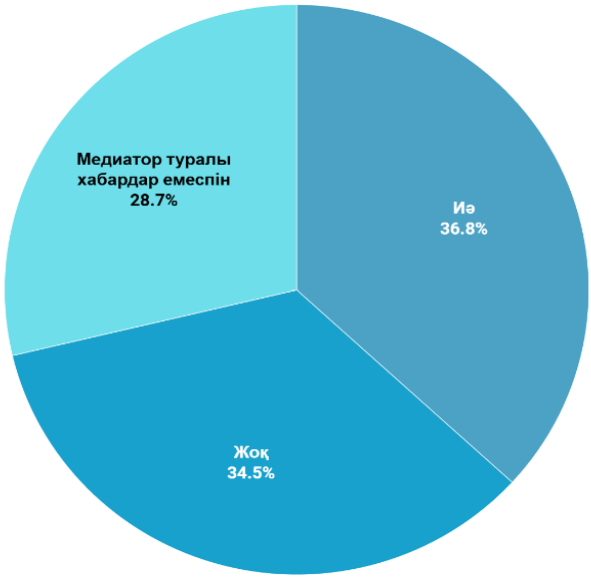
Медиация тәсілі туралы белгілі бір деңгейде хабардар екенін көрсеткен барлық респонденттерге (n = 928) «Сіздің ойыңызша медиатор кім?» деген сұрақ қойылды. Жауаптардың нәтижелері 29-суретте көрсетілген. Алынған деректер медиатор қызметі туралы белгілі бір түсінігі бар респонденттердің үлесі едәуір болғанына қарамастан (43%), респонденттердің басым бөлігі (57%) медиатордың кім екенін нақты білмейтінін көрсететінін айғақтайды. Мәселен, кейбір респонденттер медиаторды құқық қорғаушы (11%) немесе сот қызметкері (10%) ретінде қабылдайды. Жалпы алғанда, респонденттердің 37%-ы медиатор туралы хабардар емес екенін білдірген, олардың ішінде «білмеймін» деп жауап бергендер – 21% және «мүлде естімегенмін» деп көрсеткендер 16%.

29-сурет. «Сіздің ойыңызша медиатор кім?» сұрағына берілген жауаптардың бөлінісі (n = 928)

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

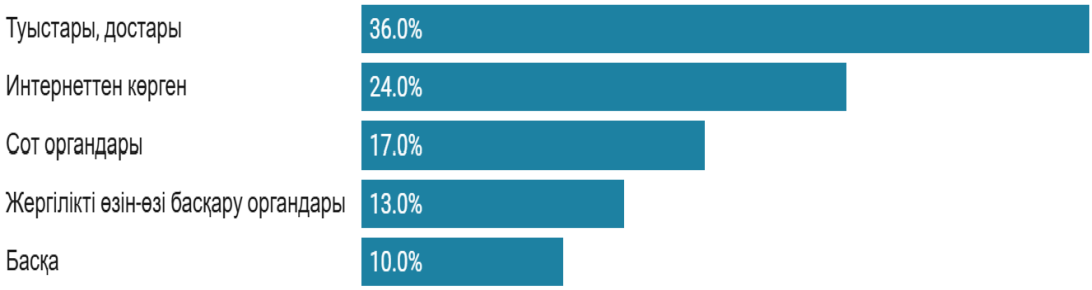
Зерттеу нәтижелері медиаторлардың қызметіне азаматтардың шамамен үштен бірі (36,8%) жүгінгенін көрсетті. Бұл тұжырым респонденттердің өз отбасында немесе таныстарының арасында отбасылық даулардың медиация рәсімі арқылы реттелгенін атап өткен жауаптарына негізделеді (30-сурет).

30-сурет. Медиатор туралы хабардарлық деңгейі, N = 1200

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Әрі қарай 31-суретте ұсынылған жауаптардың бөлінісін талдау медициялық қызметтер туралы хабардарлықтың негізінен институционалдық немесе кәсіби құрылымдар арқылы емес, бейресми әлеуметтік арналар арқылы қалыптасатынын көрсетеді. Медиаторлар туралы ақпараттың ең жиі аталған көзі туыстар мен достардың ұсыныстары болып табылады, бұл туралы респонденттердің 36%-ы хабарлаған. Аталған заңдылық отбасылық даулар жағдайында көмек іздеуге байланысты мінез-құлықтың қалыптасуында тұлғааралық сенім мен тығыз әлеуметтік байланыстардың шешуші рөл атқаратынын айқындайды. Таныстар мен сенімді адамдар арқылы берілетін ақпарат медицияны дауларды реттеу тетігі ретінде қабылдаудың легитимділігі мен қолайлылығын едәуір арттыратыны байқалады.

31-сурет. Респонденттердің медиатор қызметтері туралы ақпарат алу көздері, N = 441

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Сонымен қатар, цифрлық орта ақпараттандырудың маңызды екінші арнасына айналып отыр. Суретте көрсетілгендей, респонденттердің шамамен төрттен бірі (24%) медиациялық қызметтер туралы интернет желісі арқылы білгенін атап өткен. Бұл қорытынды баламалы дауларды реттеу тәсілдері туралы білімді таратуда онлайн-ақпараттық кеңістіктің ықпалының артып келе жатқанын көрсетеді. Цифрлық медиада медиацияның көрініс табуы, әсіресе формалды немесе бейресми қолдау құрылымдарына жүгінбес бұрын ақпаратты анонимді немесе дербес түрде іздеуді қалайтын адамдар үшін өзекті болуы мүмкін.

Институционалдық субъектілер азаматтарды медиацияға бағыттауда салыстырмалы түрде шектеулі, бірақ маңызсыз емес рөл атқарады. Респонденттердің 17%-ы медиация туралы ақпарат көзі немесе мамандарға жолдау ретінде сот органдарын атаған, бұл медиацияның құқықтық жүйе шеңберінде дауларды реттеудің қосымша немесе баламалы тетігі ретінде біртіндеп орнығып келе жатқанын көрсетеді. Осыған қарама-қарсы, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын респонденттердің тек 13%-ы ғана атап өткен, бұл муниципалдық деңгейде медиацияның институционалдық қатысуы салыстырмалы түрде әлсіз екенін аңғартады. Алынған нәтижелер медиацияның формалды басқару және құқық жүйелеріне белгілі бір деңгейде кіріктірілгеніне қарамастан, оның ілгерілетілуі әртүрлі институционалдық салаларда біркелкі емес екенін көрсетеді. «Басқа» санатына біріктірілген қосымша жауаптар (10%) ақпарат көздерінің әркелкі жиынтығын қамтиды, олардың қатарына үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер және отбасыны қолдау орталықтары кіреді. Бұл медиация туралы ақпараттың таралуы тек ресми институттармен шектелмей, азаматтық қоғам құрылымдары арқылы да жүзеге асатынын айқындайды.

2.3.2 Медиаторлар тәжірибесі: кәсіби стандарттар, коммуникативтік техникалар және медиативтік ықпал ету модельдері

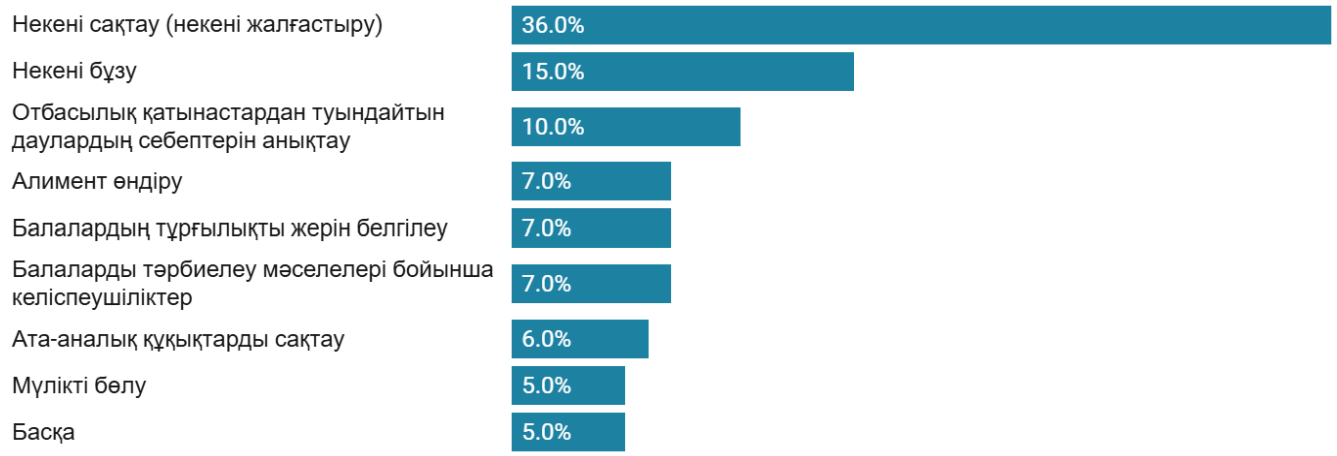
Медиаторлар туралы белгілі бір деңгейде хабардар респонденттердің едәуір бөлігі өздерінің немесе жақындарының кәсіби медиаторлардың қызметіне жүгінгенін атап өтті (32 сурет). Бұл қызметтердің 34%-ы ақылы негізде көрсетілген. Шамамен үштен бір бөлігі қоғамдық медиаторлар ұсынатын тегін қызметтерді пайдаланғанын білдірді (30%). Сонымен қатар, респонденттердің үштен біріне жуығы (27%) нақты қай медиаторларға жүгінгенін білмейтінін көрсетті. «Басқа» деп белгіленген жауаптар қатарында (9%) қоғамдық бірлестіктер, үкіметтік емес ұйымдар және отбасылық орталықтар жанынан қызмет көрсететін медиаторлар деп аталды, олардың қызметтері ақылы да, тегін де түрде ұсынылатындығы көрсетілді. Деректер екі тарап үшін ортақ шешімге келуге кететін уақыттың бірнеше күннен (1–10 күн) бастап бірнеше айға дейін (4 айдан астам) өзгеретінін көрсетеді. Алайда көпшілік жағдайларда (58%) даулы мәселелер бір айға дейінгі мерзімде шешіледі, бұл отбасылық дауларды реттеудің осы тәсілінің қоғамдағы тиімділігін айғақтайды.

32-сурет. «Қай медиаторға жүгіндіңіз?» сұрағына берілген жауаптардың бөлінісі (N = 434)

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

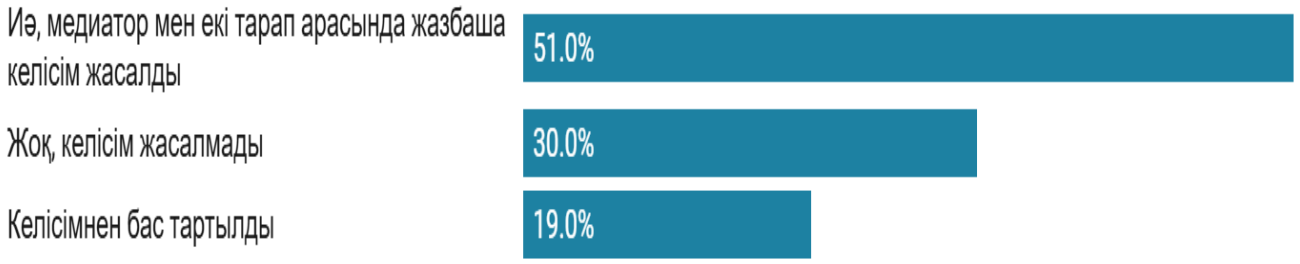
Медиация арқылы тараптардың екеуін де қанағаттандыратын түрлі мәселелер мен даулар шешіліп, реттеледі. Көбінесе медиатор дауласқан ерлі-зайыптылардың некесін сақтап қалуға ықпал етеді (36%). Сирек жағдайларда медиация үдерісі некені бұзумен аяқталады (15%). Сонымен қатар, медиаторлар отбасылық қатынастардан туындайтын даулардың себептерін анықтауға көмектеседі (10%). Бұдан бөлек, медиаторлар алимент өндіруге (7%), балалардың тұрғылықты жерін айқындауға (7%), балаларды тәрбиелеуге қатысты келіспеушіліктерді реттеуге (7%), ата-ана құқықтарын сақтауға (6%) және мүлікті бөлуге (5%) жәрдемдеседі (33-сурет). Осылайша, медиатордың рөлі кең әрі жан-жақты сипатқа ие болып, жалпы алғанда дауларды реттеуге, тараптардың мүдделерін қанағаттандыруға және ең бастысы отбасын сақтауға бағытталған.

33-сурет. «Медиация арқылы қандай отбасылық дауды реттедіңіз?» сұрағына берілген жауаптардың бөлінісі (N = 418)

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

34-суретте ұсынылған нәтижелер медиация нәтижелерін жазбаша келісімдер арқылы формализациялау үдерісінің біркелкі еместігін көрсетеді. Респонденттердің жартысынан сәл астамы (51%) медиатор мен екі тараптың арасында жазбаша келісім жасалғанын хабарлаған. Бұл көптеген жағдайларда медиация отбасылық дауларды ресми түрде құжатталған келісім арқылы реттеуге алып келетінін білдіреді. Аталған дерек медиация рәсімдері туралы хабардарлық деңгейінің салыстырмалы түрде жоғары екенін және қатысушы отбасылар арасында медиация тәжірибесінің белгілі бір дәрежеде институционалданғанын айғақтайды.

34-сурет. Медиатор мен тараптар арасында жазбаша келісімнің жасалуы, N = 418

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Сонымен қатар, респонденттердің едәуір бөлігі жазбаша келісімнің жасалмағанын (30%) немесе тараптардың мұндай келісімді ресми түрде бекітуден бас тартқанын (19%) көрсетті. Бұл деректер отбасылық дауларды реттеуде бейресми келісімдерге сүйену тәжірибесінің әлі де кең таралғанын, сондай-ақ жазбаша құжаттауға қатысты белгілі бір деңгейдегі сенімсіздіктің бар екенін аңғартады. Бұған қоса, кейбір жағдайларда тараптар арасындағы түбегейлі келіспеушіліктер толық жойылмай, медиация үдерісінің соңғы шарттық бекіту кезеңіне өтуіне кедергі келтіруі мүмкін. Мұндай жағдайлар медиацияның институционалдық әлеуеті толық іске асырылмай отырғанын және келісімдерді формализациялау мәдениетін одан әрі дамыту қажеттігін көрсетеді.

2.3.3 Медиация тиімділігін бағалау: әлеуметтік әсерлер, медиативтік келісімдердің тұрақтылығы, табыстылық индикаторлары

Респонденттердің медиатордың кәсіби және тұлғалық қасиеттеріне қатысты жауаптарын талдау отбасылық медиацияның қоғамдық қабылдануындағы басым құндылықтар жүйесін айқын көрсетеді. Алынған деректер медиатордың қызметі ең алдымен, әлеуметтік-психологиялық және коммуникативтік функциялармен байланыстырылатынын дәлелдейді. Ең жоғары үлес татуластыру қабілетіне тиесілі,

оны респонденттердің 24,0% медиатор үшін негізгі қасиет ретінде атаған. Бұл көрсеткіш медиацияның қоғамдық санасында ең алдымен тараптарды келісімге келтіруге, дауды ушықтырмай, қарым-қатынасты сақтауға бағытталған механизм ретінде қабылданатынын көрсетеді. Татуластырушы рөлдің жетекші орын алуы отбасылық дауларды реттеуде құқықтық санкциялардан гөрі диалог пен ымыраға басымдық берілетінін айқындайды.

Екінші орында объективтілік қасиеті тұр, оны 21,0% респондент медиатордың басты сапасы деп көрсеткен. Бұл нәтиже медиатордың екі тарапқа да тең көзқарас ұстануы, жеке симпатия мен субъективті бағалаудан аулақ болуы қоғам үшін аса маңызды екенін білдіреді. Объективтілік медиаторға деген сенімді қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі болып табылады және медиацияның тиімді жүзеге асуына тікелей ықпал етеді.

Үшінші маңызды көрсеткіш әділдік, оны 20,0% қатысушы атаған. Әділдікке жоғары сұраныс медиатордың тек формалды емес, моральдық-этикалық тұрғыдан да беделді тұлға ретінде қабылданатынын көрсетеді. Бұл әсіресе отбасылық даулар жағдайында маңызды, себебі тараптар өздерінің мүдделерінің әділ ескерілгенін күтеді.

Құпиялылық медиатор қызметіндегі маңызды қағидат ретінде 11,0% респондент тарапынан белгіленген. Бұл көрсеткіш отбасылық даулардың жеке әрі сезімтал сипатына байланысты ақпараттың сыртқа шықпауына деген әлеуметтік сұранысты көрсетеді. Құпиялылық медиаторға ашық әңгіме жүргізуге мүмкіндік беретін сенім кеңістігін қалыптастырады және медиацияны соттық рәсімдермен салыстырғанда анағұрлым тартымды етеді.

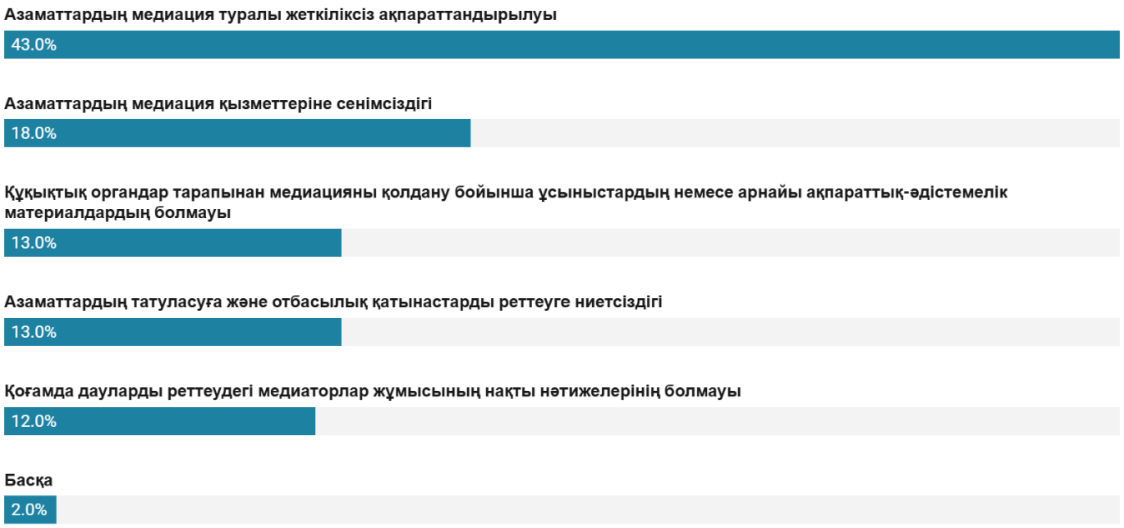
Коммуникабельділік медиатордың қажетті қасиеті ретінде 9,0% респондент тарапынан көрсетілген. Бұл медиатордың тиімді қарым-қатынас орната білуі, тыңдай алуы, тараптардың эмоциялық жағдайын түсінуі және диалогты басқару қабілеті отбасылық дауларды реттеуде маңызды екенін білдіреді. Коммуникативтік құзыреттер медиатордың кәсіби даярлығында ерекше орын алуы тиіс екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, бейтараптылық қасиетін 7,0% респондент атап өткен. Бұл көрсеткіш объективтілік пен әділдікке жақын болғанымен, медиатордың тараптардың ешқайсысын қолдамай, тек процесті ұйымдастырушы рөлін атқаруы қажеттігін білдіреді. Бейтараптық медиацияның легитимділігі мен қабылдануына ықпал ететін маңызды шарттардың бірі.

Ал икемділік медиатордың маңызды кәсіби қасиеті ретінде респонденттердің 7,0% тарапынан атап өтілген. Бұл көрсеткіш медиатордың әртүрлі әлеуметтік, психологиялық және эмоциялық жағдайларға бейімделе білу қабілетінің қоғам тарапынан бағаланатынын көрсетеді. Икемділік медиаторға тараптардың ерекшеліктерін, даудың контекстін және оның даму динамикасын ескере отырып, тиімді коммуникациялық стратегияларды қолдануға мүмкіндік береді. Отбасылық даулар көбінесе жоғары эмоциялық кернеумен және жасырын конфликтілермен

сипатталатындықтан, медиатордың икемді позиция ұстануы қатаң формализмнен гөрі нәтижелі болып табылады. Бұл қасиет медиацияның әмбебап емес, әрбір нақты жағдайға бейімделген әлеуметтік тәжірибе екенін дәлелдейді.

Сауалнама нәтижелері қазіргі таңда көптеген адамдардың медиация қызметтерін пайдаланбауының негізгі себебі ретінде азаматтардың медиация туралы жеткіліксіз хабардарлығын көрсетеді: бұл пікірді респонденттердің 43% білдірген. Сонымен қатар, медиация қызметтеріне қатысты сенімсіздік деңгейі де елеулі болып отыр респонденттердің 18% осы факторды атап өткен. Бұдан бөлек, құқық қорғау және заңдық органдар тарапынан ақпараттық-әдістемелік жұмыстың жеткіліксіздігі байқалады. Атап айтқанда, сауалнамаға қатысқандардың 13% заң органдарының азаматтарға медиацияны қолдану жөнінде ұсыныстар бермеуін, сондай-ақ отбасылық медиацияны жүзеге асыруға арналған әдістемелік құралдардың, брошюралардың, ақпараттық ленталардың, әлеуметтік желілерге арналған бейнероликтердің және барлық тілдерде әзірленген таныстырылым материалдарының жоқтығын көрсеткен. Сонымен бірге, медиаторлардың сотқа жеткізбей дауларды реттеу жөніндегі тәжірибелік қызметінің нәтижелері халыққа жеткілікті деңгейде таралмайтыны байқалады: респонденттердің 12% бұл қызмет туралы тиісті ақпараттың жоқ екенін атап өткен. Жалпы алғанда, азаматтардың 13% отбасылық қатынастарды медиация рәсімі арқылы реттеуге және татуласуға мүлде ниет білдірмейтінін көрсеткен (35-сурет).

35-сурет. «Неліктен қазіргі таңда көптеген адамдар медиация қызметтерін пайдаланбайды немесе оған сұраныс төмен?» сұрағына берілген жауаптардың бөлінісі (n = 1200)

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Зерттеу нәтижелері отбасылық дауларды заңнамалық тұрғыда бекітілген рәсімдер арқылы, соның ішінде медиацияны қолдану жолымен реттеуге қатысты

қоғамның көзқарасы бірмәнді емес екенін көрсетеді. Бір жағынан, респонденттердің едәуір бөлігі (36%) отбасылық дауларға байланысты азаматтық істерде міндетті медиация рәсімін енгізуді қолдайтынын білдірген. Мұндай қолдау деңгейі дауларды реттеудің неғұрлым құрылымдалған әрі институционалдандырылған тетіктеріне қоғамдық сұраныстың бар екенін және медиацияның даулардың ушығуын төмендетуге, сондай-ақ сот жүйесіне түсетін жүктемені азайтуға қабілетті әлеуетті тиімді құрал ретінде біртіндеп мойындалып келе жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар, респонденттердің жартысына жуығы бұл мәселе бойынша нақты ұстаным қалыптастыра алмаған. Атап айтқанда, 28% «білмеймін» деген жауапты таңдаса, тағы 22% бұл сұраққа жауап беруге қиналатынын көрсеткен. Мұндай жоғары деңгейдегі белгісіздік азаматтардың медиацияның қағидаттары, рәсімдері және ықтимал нәтижелері туралы хабардарлығының шектеулі екенін, сондай-ақ міндетті медиация рәсімінің тәжірибеде нені білдіретінін толық түсінбейтінін аңғартады. Бұған қоса, бұл белгісіздік отбасылық өмірдің жеке кеңістігіне мемлекеттің шамадан тыс араласуына қатысты алаңдаушылықты немесе міндетті рәсімдердің тиімділігіне күмәнді де көрсетуі мүмкін.

Респонденттердің салыстырмалы түрде аз, бірақ аналитикалық тұрғыдан маңызды бөлігі (15%) міндетті медиацияны енгізуге қарсы пікір білдірген. Мұндай қарсылық, ықтимал, дауларды ерікті түрде реттеу формаларын артық көрумен, отбасылық мәселелерге мемлекеттік араласуға скептикалық, яғни күдікті көзқараспен немесе бейресми әрі дәстүрлі дауларды реттеу тетіктеріне сүйенумен байланысты болуы мүмкін. Жалпы алғанда, алынған деректер міндетті медиацияға қатысты қоғамдық пікірдің фрагменттелген әрі сақтық сипатта екенін көрсетеді және бұл саясатты кезең-кезеңімен енгізудің, оны кең ауқымды ақпараттық-түсіндіру науқандарымен және сенімді нығайтуға бағытталған шаралармен сүйемелдеудің маңыздылығын айқындайды. Аталған мәселе азаматтардың медиация рәсімі туралы хабардарлық деңгейі тұрғысынан да талданды. Ол үшін 29-суретте ұсынылған «Құқық қорғау органдарына жүгінер алдында отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу тәсілін білесіз бе?» деген сұрақтың айнымалысы қайта кодталып, екі санатқа біріктірілді: әртүрлі деңгейде хабардар және хабардар емес. Сәйкестік кестесін талдау нәтижелері маңызды айырмашылықтардың бар екенін көрсетті: міндетті медиация рәсімін қолдау деңгейі бұл процедура туралы кем дегенде біршама хабардар респонденттер арасында айқын, жоғары. Ал «білмеймін» деген жауаптар медиация рәсімі туралы мүлде хабардар емес азаматтар арасында жиі кездеседі (21-кесте). Бұл заңдылық медиацияны қолдау деңгейінің тікелей ақпараттандырылу дәрежесіне тәуелді екенін айқын көрсетеді. Яғни азаматтар медиацияның мәні, қағидаттары мен әлеуетті артықшылықтары туралы неғұрлым көбірек білсе, соғұрлым оны отбасылық дауларды реттеудің тиімді әрі орынды тетігі ретінде қабылдау ықтималдығы жоғарылайды. Керісінше, ақпараттың жетіспеушілігі мен түсініктің болмауы күмән мен бейтарап

көзқарастың қалыптасуына алып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, медиация институтын дамытудағы негізгі стратегиялық бағыттардың бірі қоғамның барлық әлеуметтік топтарын қамтитын жүйелі ақпараттық-ағартушылық саясатты жүзеге асыру және медиацияны құқықтық әрі әлеуметтік тәжірибе ретінде кеңінен таныстыру болып табылады.

21-кесте. Медиация туралы хабардар болу деңгейі бөлінісінде медиация рәсімін қолдау деңгейі, N=1200

		Әртүрлі деңгейде хабардар	Хабардар емес	Барлығы
Ия	n	362	72	434
	%	39%	27%	36%
Жоқ	n	138	38	176
	%	15%	14%	15%
Білмеймін	n	237	93	330
	%	26%	34%	28%
Жауап беруге қиналамын	n	191	69	260
	%	21%	25%	22%
Хабардарлық деңгейі бойынша барлығы	n	928	272	1200
	%	100%	100%	100%
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.				

Халықтың отбасылық дауларды, соның ішінде медиацияны қолдану арқылы, азаматтық істер бойынша заңнамалық орган тарапынан «міндетті» рәсімді енгізуді қолдау ықтималдығына қандай сипаттамалардың әсер ететінін анықтау мақсатында регрессиялық талдау жүргізілді. Талдаудың бұл түрінде тәуелді айнымалы ретінде «Сіздің ойыңызша, заңнамалық орган тарапынан отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу бойынша азаматтық істерде «міндетті» рәсімді енгізуді қолдайсыз ба?» деген сұрақтың айнымалысы алынды. Аталған айнымалы дихотомиялық айнымалыға қайта кодталды 1-міндетті медиацияны енгізуді қолдайды (яғни көрсетілген суреттегі «Иә» жауаптары), ал 0-қолдамайды немесе жауап беруге қиналады дегенді білдіреді. Тәуелсіз айнымалылар ретінде талдауға келесі көрсеткіштер енгізілді: жыныс, жас топтары, білім деңгейі, жұмыспен қамтылу мәртебесі, отбасылық одақтың түрі (ресми неке, неке шарты бар ресми неке, бейресми одақ), сондай-ақ отбасында даулардың бар-жоғы және отбасылық құндылықтардың маңыздылығын айқындайтын айнымалылар, яғни «бақытты отбасыны» қалыптастыру үшін қажетті критерийлердің маңыздылық деңгейі.

Регрессиялық талдаудың нәтижелері 22-кестеде көрсетілген. Ұсынылған модель дисперсияның тек 10%-ын ғана түсіндіргеніне қарамастан, модельдің маңыздылық деңгейі ($p<0,05$) белгілі бір заңдылықтар мен үрдістердің бар екенін көрсетеді.

22-кесте. Регрессиялық талдау нәтижелері, N = 1200

Теңдеудегі айнымалылар							
		B	**Орташа квадраттық қате**	**Вальд**	**ст.св.**	**Маңыздылық**	**Exp (B)**
Қадам 1[a]	Q_14_Критерии_А_new(1)	-,346	,206	2,816	1	,093	,708
	Q_14_Критерии_Б_new(1)	,145	,178	,666	1	,415	1,156
	Q_14_Критерии_В_new(1)	,215	,181	1,413	1	,235	1,240
	Q_14_Критерии_Г_new(1)	-,026	,193	,018	1	,894	,975
	Q_14_Критерии_Д_new(1)	**,590**	**,208**	**8,013**	**1**	**,005**	**1,804**
	Q_14_Критерии_Е_new(1)	,019	,183	,010	1	,919	1,019
	Q_14_Критерии_Ж_new(1)	,210	,197	1,141	1	,285	1,234
	Q_14_Критерии_З_new(1)	-,141	,187	,570	1	,450	,868
	Q_14_Критерии_И_new(1)	,171	,187	,834	1	,361	1,186
	Q_14_Критерии_Й_new(1)	,262	,197	1,776	1	,183	1,300
	Q_14_Критерии_К_new(1)	,315	,205	2,370	1	,124	1,370
	Q_1_Жас_1(1)	-,107	,314	,115	1	,734	,899
	Q_1_Жас_2(1)	-,068	,310	,049	1	,825	,934
	Q_1_Жас_3(1)	-,344	,310	1,234	1	,267	,709
	Q_1_Жас_4(1)	-,382	,326	1,377	1	,241	,682
	male(1)	,185	,128	2,080	1	,149	1,203
	rabotayshiy(1)	-,076	,225	,114	1	,735	,927
	higheducation(1)	**,435**	**,131**	**10,994**	**1**	**,001**	**1,545**
	brak_oficial(1)	-,147	,168	,766	1	,381	,863
	brak_oficial_dogovor(1)	-,268	,273	,965	1	,326	,765
	brak_notoficial(1)	,030	,184	,027	1	,869	1,031
	spory(1)	-,354	,191	3,438	1	,064	,702
	Константа	-,090	,979	,008	1	,927	,914

Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.

Мәліметтер міндетті медиация рәсімін қолдау деңгейіне D критерийінің, яғни ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністіктің маңыздылығы мен жоғары білім деңгейінің елеулі ықпал ететінін көрсетеді. Осылайша, отбасылық дауды, соның ішінде медиацияны қолдану арқылы, азаматтық істер бойынша заңнамалық орган тарапынан «міндетті» рәсімді енгізуді жоғары білім деңгейі бар азаматтар және ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністікті аса маңызды деп санайтын тұлғалар көбірек қолдайтыны туралы қорытынды жасауға болады. Мұның себебі ретінде жоғары білімді азаматтардың аталған рәсімдер туралы неғұрлым жақсы хабардар болуы және сондықтан олардың арасында бұл бастамаларды қолдау деңгейінің жоғары болуы ықтимал. Сонымен қатар, құндылықтық бағдарларында ерлі-зайыптылардың өзара түсіністігі маңызды орын алатын азаматтар бұл құндылықты саналы түрде бағалай отырып, отбасылық дауларды реттеу рәсімдерін қолдауға бейім келеді. Зерттеу қазіргі қоғам дамуының кезеңінде «бақытты отбасыны» қалыптастыру үшін ең маңызды критерийлер ретінде отбасына деген құрмет, мейірімділік, балаға деген шексіз сүйіспеншілік, риясыз қамқорлық, ерлі-

зайыптылар арасындағы өзара түсіністік, берік некені қалыптастыру және үй шаруашылығындағы қолайлы ахуалды қамтамасыз ету алдыңғы орынға шығатынын көрсетті. Азаматтардың білім деңгейі тұрғысынан статистикалық тұрғыда мәнді айырмашылықтар байқалады: сенімге, құрметке және жылы қарым-қатынасқа негізделген отбасылық қатынастар жоғары білім деңгейі бар азаматтар арасында басқа білім деңгейіндегі топтарға қарағанда жиірек таралған. Жалпы алғанда, азаматтардың білім деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын, отбасын сақтап қалу мақсатында серіктесімен татуласуға, яғни конструктивті мінез-құлық стратегияларын қолдануға ұмтылу ықтималдығы соғұрлым арта түсетіні байқалады. Атап айтқанда, татуласуға талпыныс жасау және отбасын сақтауға бағытталған әрекеттер жоғары білім деңгейі бар азаматтар арасында жиірек кездеседі. Сол сияқты, даулы жағдайларды талқылау және өзара келісілген шешімдер қабылдау тәжірибесі де жоғары білімді респонденттер арасында төмен білім деңгейіндегі азаматтарға қарағанда кеңірек таралған. Регрессиялық талдау нәтижелері де отбасылық дауды, соның ішінде медиация арқылы реттеу бойынша азаматтық істерде «міндетті» рәсімді енгізуді жоғары білім деңгейі бар және ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністікті аса маңызды деп санайтын азаматтардың көбірек қолдайтынын растады.

Сауалнама нәтижелері отбасылардың 86%-ында түрлі жиілікпен даулардың орын алатынын көрсетті, ал отбасындағы даулардың ең кең таралған себебі ретінде ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністіктің болмауы аталды. Отбасылық даулардың барлық себептерін талдау олардың басым бөлігі психологиялық және этикалық сипаттағы, яғни өзара қарым-қатынастарға байланысты материалдық емес мәселелер екенін көрсетті. Экономикалық сипаттағы негізгі проблема ретінде жеке тұрғын үйдің болмауы атап өтілді. Жалпы алғанда, табыстың тұрақсыздығы, материалдық жағдайдың төмендігі, жұмыссыздық сияқты экономикалық факторлар да отбасылық дауларға әкелуі мүмкін, алайда олардың ықпалы отбасындағы қарым-қатынас мәселелерімен салыстырғанда әлдеқайда төмен. Зерттеу нәтижелері отбасылардың елеулі бөлігі (39,8%) сенімге, құрметке және жылы қарым-қатынасқа негізделген қатынастарда өмір сүретінін, яғни мүшелері арасында сау әрі берік байланыстар қалыптасқан отбасылар екенін көрсетті. Респонденттердің шамамен әрбір бесіншісі (18,3%) өз отбасылық өмірін эмоциялық бояуы жоқ «қалыпты» жағдайда деп бағалаған, бұл бейтарап қатынастарды білдіреді. Мұндай қатынастарды жалпы алғанда қанағаттанарлық деп санауға болғанымен, өзара сенім мен құрметтің жеткіліксіздігі оларды болашақта дауға бейім етуі мүмкін. Қалған респонденттер де айтарлықтай үлесті (39,4%) құрап, өз отбасыларының қарым-қатынасын жақсарту үшін сыртқы қолдауға немесе мамандардың кеңесіне мұқтаж екенін білдіретін жауаптар берген.

Отбасылық дауларды реттеудегі медиация тәжірибесі әртүрлі жастағы барлық азаматтар үшін өзекті болғанымен, 50 жастан асқан азаматтарға, сондай-ақ орыс және басқа (қазақ емес) этностарға ерекше назар аудару қажет, себебі дәл осы

әлеуметтік топтар арасында ажырасу деңгейі салыстырмалы түрде жоғары. Жалпы алғанда, қазіргі заманғы отбасылардың алдында шешілуі тиіс маңызды мәселелер көп, алайда ең жиі аталған мәселе отбасылық қатынастарды реттеу, бұл міндетті медиацияны енгізудің өзектілігін айқын дәлелдейді. Осы тарауда жүргізілген әлеуметтік зерттеу қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасылық қатынастардың жай-күйіне, даулардың динамикасына және оларды реттеу тәжірибесіне, сондай-ақ қоғамның отбасылық медиация туралы хабардарлығы мен оған деген көзқарасына жан-жақты эмпирикалық баға береді. Нәтижелер отбасылық даулардың кең таралғанын және белгілі бір дәрежеде қалыпты құбылысқа айналғанын көрсетеді, ал олардың пайда болуы мен ушығуы негізінен экономикалық қиындықтардан гөрі тұлғааралық, психологиялық және коммуникативтік факторлармен байланысты екенін айғақтайды.

Отбасылардың елеулі бөлігі сенімге, өзара құрметке және эмоциялық тұрақтылыққа негізделген қатынастарды сақтағанымен, көптеген үй шаруашылықтары эмоциялық тұрғыдан бейтарап немесе мәселе туындап, өзара әрекеттесулерге тап болып отыр, бұл ұзаққа созылатын даулар мен некенің бұзылу қаупін арттырады. Талдау білім деңгейінің отбасылық қатынастар сапасына да, дауларды реттеудің неғұрлым конструктивті стратегияларын, соның ішінде медиацияға ашықтықты таңдауға да ықпал ететін негізгі дифференциялаушы фактор екенін көрсетеді. Сонымен бірге, қоғамның медиация туралы хабардарлығы әлі де фрагменттелген және біркелкі емес күйде қалып отыр ақпараттың негізгі көзі ретінде бейресми әлеуметтік желілер басым, ал кәсіби медиация қызметтеріне сұраныс жеткіліксіз.

Міндетті медиация рәсімдерін енгізуге қатысты қоғамдық көзқарас сақ әрі екіұшты сипатта болғанымен, мұндай шараларды қолдау деңгейі ақпараттандырылған және білім деңгейі жоғары топтар арасында айтарлықтай жоғары. Тұтастай алғанда, 2-тараудың нәтижелері Қазақстанда отбасылық медиацияны дамытудың әлеуметтік маңыздылығы мен тәжірибелік қажеттілігін айқындап, оны одан әрі институционалдандыру, қоғамды жүйелі түрде ақпараттандыру және кәсіби стандарттауды күшейту қажеттігін көрсетеді. Бұл алдағы тарауларда ұсынылатын аналитикалық тұжырымдар мен саясаттық ұсынымдар үшін берік эмпирикалық негіз қалыптастырады.

3. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫҢ ЭКСПЕРТТІК ТАЛДАНУЫ: ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ КЕДЕРГІЛЕР ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

3.1. Отбасылық даулардың кең таралған түрлеріне эксперттік баға

Осы 3-тарауда медиация Қазақстандағы отбасылық даулар саласындағы кәсіби сараптамалық пайымдау және институционалдық орнығу тұрғысынан қарастырылады. Отбасылық медиация саласындағы заманауи зерттеулерге сүйене отырып, медиация тек сот талқылауына «процедуралық балама» ретінде ғана емес, қарым-қатынасқа және мәселелерді реттеуге негізделген әлеуметтік институт ретінде түсіндіріледі. Бұл институт дауды сотта қарау логикасынан тараптардың мүдделеріне негізделген келіссөздер арқылы реттеу бағытына қайта бағдарлайды, ал бейтараптық пен құпиялылық медиацияның негізгі легитимдік тетіктері ретінде ғана емес, сонымен қатар медиаторлар нақты тәжірибелік өзара әрекеттесулер барысында үнемі басқаруға мәжбүр болатын кәсіби дилеммалар ретінде де қызмет атқарады [110]. Сот ісін жүргізу мен отбасылық әділет контекстіндегі эмпирикалық зерттеулер де медиация нәтижелерінің істің күрделілігіне, тараптардың уәждемесіне және процестің ұйымдастырушылық құрылымына байланысты әртүрлі болатынын көрсетеді. Бұл медиацияны оқшауланған «әңгіме» ретінде емес, сот жүйесінің ішіндегі құрылымдалған институционалдық жол ретінде түсіндірудің орынды екенін растайды [111]. Қазақстан жағдайында отбасылық даулардағы медиация құқықтық нормалардың, қоғамдық пікірдің және кәсіби құзыреттердің өзара ықпалы аясында қалыптасуда, осыған байланысты медиацияның дамып келе жатқан институт ретінде нақты тәжірибеде қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін сарапшылардың пікірлері ерекше ғылыми құндылыққа ие.

3.1.1. Қақтығыстар құрылымы және олардың институционалдық маңыздылығы

Эксперттік зерттеудің әдіснамасы Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан алынған тәжірибелік медиаторлармен және институционалдық құрылым өкілдерімен, атап айтқанда, медиация орталықтарының директорларымен, медиатор-тренерлермен, сондай-ақ соттар мен қоғамдық кәсіби ұйымдардың өкілдерімен жүргізілген жартылай құрылымданған сараптамалық сұхбаттарға негізделеді. Іріктеме мақсатты эксперттік іріктеу әдісі арқылы қалыптастырылды және эксперттік сұхбат дизайнына сәйкес келетін енгізу критерийлері қамтылды: медиатордың расталған кәсіби мәртебесі (оқудан өтуі және сертификатталуы), медиация саласындағы тәжірибелер, отбасылық медиация рәсімдерін тікелей жүргізу тәжірибесі, медиацияның институционалдық инфрақұрылымына қатысуы. Алынған деректер жиынтығы эксперттік дискурстар корпусы ретінде қарастырылды, ал талдау кәсіби анықтамалардың, рөлдік шекаралардың,

институционалдық позициялардың, сондай-ақ медиацияның сот рәсімдерімен салыстырғанда қабылданатын артықшылықтары мен шектеулерінің қайталанатын мазмұндық үлгілерінен туындайтын тақырыптық кодтау әдісі арқылы жүргізілді. Жалпы алғанда, зерттеу аясында 19 кәсіби медиатормен сараптамалық сұхбат өткізілді. Эксперттердің жиынтық тізімі 23-кестеде ұсынылған, ал сұхбат жүргізу жөніндегі толық нұсқаулық пен сұрақтар протоколы D қосымшасында берілген.

23-кесте. Отбасылық медиация бойынша эксперт-медиаторлардың сипаттамасы

Эксперт №	Аты-жөні	Өңірі	Негізгі мамандығы	Медиаторлық мәртебесі	Тәжірибесі	Эксперт ретінде негіздеме (детальды)
1	Макажанова Алма Бакиевна	Қарағанды	Заңгер, адвокат	Кәсіби медиатор	12 жыл	39 жылдық заңгерлік және адвокаттық тәжірибеге сүйене отырып, күрделі отбасылық және мүліктік дауларды медиатор ретінде реттейді, сот және медиация тәжірибесін ұштастырады
2	Тауасаров Ерлан Тайрханович	Алматы	Экономист	Кәсіби медиатор	7 жыл	Соттағы медиация кабинеттерінде жұмыс істейді, сотқа дейінгі және сот барысындағы медиациялық келісімдерді рәсімдеу тәжірибесіне ие
3	Аймаганбетов Ерболат Жамиевич	Нұр-Сұлтан (Астана)	Заңгер	Кәсіби медиатор	7 жыл	Сот процесімен қатар жүретін медиация рәсімдеріне қатысады, медиация мен соттың өзара байланысын тәжірибе жүзінде түсіндіреді
4	Нұржамал Нұрланқызы	Алматы	Психолог, заңгер	Кәсіби медиатор	7 жыл	Психологиялық және құқықтық тәсілдерді ұштастыра отырып, отбасылық дауларда тараптардың эмоциялық күйін басқару тәжірибесіне ие
5	Тоқмұхамбетов Қуаныш Серікбайұлы	Қызылорда обл., Шиелі ауд.	Педагог, заңгер	Кәсіби медиатор	8 жыл	Ауылдық және аймақтық контексте отбасылық медиация жүргізеді, әлеуметтік-мәдени факторларды ескере отырып жұмыс істейді
6	Бақтыбаева Ләззат	Қызылорда	Заңгер	Кәсіби медиатор, медиаторлар жаттықтырушысы	13 жыл	3000-нан астам медиациялық келісімге қатысқан, медиаторларды даярлау және оқыту бойынша жоғары деңгейлі эксперт
7	Мұса Тұрланұлы Нұржанов	Маңғыстау	Педагог, заңгер	Халықаралық кәсіби медиатор	8 жыл	Облыстық медиация орталығының директоры, мемлекеттік органдармен меморандумдар негізінде жұмыс жүргізеді
8	Ахметжанов Нұркен Филимұлы	Семей	Экономист	Кәсіби медиатор	9 жыл	Экономикалық және мүліктік дауларды реттеу тәжірибесі бар, кәсіпкерлік және медиация тәжірибелерін ұштастырады

23-кестенің жалғасы

9	Әбильдинов Серікбай	Екібастұз	Заңгер	Кәсіби медиатор	9 + жыл	200-ден астам отбасылық және азаматтық дауларды реттеген, тәжірибелік деректерге негізделген кәсіби пікір ұсынады
10	Руслан Бейс	Қызылорда	Заңгер	Кәсіби медиатор	8 жыл	Аймақтық өкіл ретінде сотқа дейінгі және соттағы медиация рәсімдерін жүргізеді
11	Қалиева Рысты Ерсейтқызы	Атырау	Заңгер, адвокат	Кәсіби медиатор	13 жыл	35 жылдық адвокаттық тәжірибеге сүйене отырып, күрделі отбасылық және мүліктік дауларды реттейді
12	Юнусов Бекзот Нигматуллаевич	Қарағанды	Заңгер	Кәсіби медиатор	8 жыл	Алимент, ажырасу және мүлік бөлу дауларында бейтарап үшінші тарап ретінде отбасылық медиация жүргізеді
13	Ақшегирова Лаура Мұратовна	Шымкент	Педагог, заңгер	Кәсіби медиатор	9 жыл	РҚБ «Халықаралық медиация орталығының» аймақтық өкілдігінің директоры, институционалдық және тәжірибелік тәжірибеге ие
14	Галия Кабушева	Алматы	Заңгер	Кәсіби медиатор	8+ жыл	Отбасылық медиацияда тараптармен тікелей жұмыс істейді, келіссөз жүргізу және психоәлеуметтік факторларды ескеру тәжірибесіне ие
15	Шаттық Дюсова	Ақтөбе	Мұғалім, заңгер	Кәсіби медиатор	7 жыл	Отбасылық медиация рәсімдерін жүргізеді, бейтараптық пен құпиялылық принциптерін сақтайды
16	Айна (псевдоним)	Алматы	Педагог	Кәсіби медиатор	7 жыл	Этика талаптарына сай псевдоним қолданылған, алимент және баламен қатынас мәселелерін реттейді
17	Жақыпов Жангелді Ә.	Республикалық деңгей	Заңгер	Республикалық деңгейдегі сарапшы	16 + жыл	Медиация институтының дамуына нормативтік және институционалдық деңгейде қатысқан, заңнамалық ұсыныстар әзірлеген
18	Мирамбекқызы Жанна	Қызылорда	Педагог, журналист	Кәсіби медиатор	6+ жыл	Педагогикалық және коммуникациялық тәжірибесіне сүйене отырып, отбасылық дауларда ақпараттық-түсіндіру және келіссөз жүргізу дағдыларын тиімді қолданады, тараптар арасындағы өзара түсіністі қалыптастыруға ықпал етеді
19	Камчат Умбеталиева	Алматы қ,. Медеу ауданының соты	Судья	Татуласты рушы судья	10 жыл	Сот жүйесінде татуластырушы судья ретінде азаматтық және отбасылық дауларды сотқа дейін және сот барысында медиация элементтерін қолдана отырып реттейді, дауларды тиімді және бейбіт жолмен шешу тәжірибесіне ие, медиацияның сот тәжірибесіне интеграциялануын көрсетеді
Ескерту – автормен жасалған.						

Эксперттермен жүргізілген сұхбаттар кәсіби медиаторлардың медиацияны және өз рөлін отбасылық даулар контекстінде қалай анықтайтыны тұрғысынан жоғары деңгейдегі концептуалдық жақындасуды айқындайды (24-кестені қараңыз).

Әртүрлі аймақтар мен институционалдық жағдайларда медиация құрылымдалған, ерікті және тараптардың мүдделеріне бағдарланған процесс ретінде тұрақты түрде түсіндіріледі; оның негізгі мақсаты – дауды отбасылық дауларды келіссөздер арқылы қол жеткізілген келісімдерге айналдыру, сонымен қатар тұлғааралық қатынастарды сақтау және ұзақ мерзімді әлеуметтік зиянды барынша азайту. Медиацияны таза құқықтық құрал ретінде қарастырудың орнына, сарапшылар оны құқықтық нормаларды психологиялық және коммуникативтік ықпал ету тәсілдерімен ұштастыратын гибридті әлеуметтік-құқықтық тәжірбие ретінде сипаттайды. Эксперттік анықтамалардың өзегінде тараптардың үдеріс үшін жауапкершілігіне басымдық беруі айқын көрінеді. Медиаторлар медиацияның сот талқылауынан түбегейлі айырмашылығы – шешімдердің сыртқы билік органы тарапынан таңылмай, дауға қатысушы тараптардың өзара келісімі арқылы қабылдануында екенін атап көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, медиация әсіресе ажырасу, балаға қамқоршылық жасау немесе мүлікті бөлуге қатысты эмоциялық тұрғыдан шиеленіскен дауларда, отбасы мүшелерінің дербестігін қалпына келтіретін тетік ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным отбасылық медиация бойынша кең ауқымды ғылыми зерттеулердің нәтижелерімен сәйкес келеді, аталған еңбектерде тараптардың өзін-өзі айқындауы медиациялық үдерістің негізгі нормативтік қағидаты ретінде қарастырылады.

24-кесте. Отбасылық даулардағы медиация мен медиатор рөліне қатысты эксперттік түсіндірмелер

Талдау өлшемі	Эксперттердің басым көзқарасы	Ғылыми-талдамалық мәні
Медиацияның мәні	Ерікті, құрылымдалған және мүддеге бағытталған келіссөз процесі	Медиацияны мәжбүрлі сот төрелігінен баламалы әлеуметтік-құқықтық механизм ретінде сипаттайды
Шешім қабылдау логикасы	Шешім тараптардың өзара келісімі негізінде қалыптасады	Тараптардың автономиясы мен жауапкершілігін күшейтеді
Медиатордың негізгі рөлі	Бейтарап үшінші тарап, коммуникацияны ұйымдастырушы	Медиаторды судья, кеңесші немесе адвокат рөлінен нақты ажыратады
Билік пен өкілеттілік	Міндетті шешім қабылдау өкілеттілігі жоқ	Медиацияның иерархиялық емес сипатын көрсетеді
Құқықтық және психоәлеуметтік қырлар	Құқықтық нормалар мен психологиялық тәсілдердің үйлесімі	Медиацияны гибридті (әлеуметтік-құқықтық) тәжірибе ретінде түсіндіреді
Отбасылық медиацияның ерекшелігі	Эмоциялық даудың жоғары деңгейі, балалар мен туыстардың қатысуы	Отбасылық медиацияның арнайы кәсіби дайындықты қажет ететінін негіздейді
Күтілетін нәтижелер	Дауды бәсеңдету, тұрақты келісімдер, қарым-қатынасты сақтау	Медиацияның ұзақ мерзімді әлеуметтік тиімділігін көрсетеді
Ескерту – автормен жасалған.		

Эксперттік дискурста медиатордың рөлін айқындау маңызды орын алады. Медиаторлар медиаторды төреші, кеңесші немесе моральдық билік иесі ретінде сипаттайтын көзқарасты бірауыздан жоққа шығарады. Оның орнына олар өз рөлін коммуникациядағы бейтарап делдал ретінде түсінеді; мұндай делдал диалогты құрылымдауға, рәсімдік әділдікті қамтамасыз етуге және тараптар арасындағы эмоциялық тепе-теңдікті сақтауға жауапты. Сарапшылар бейтараптықтың пассивтілікпен теңестірілмейтінін жиі атап өтеді; керісінше, ол өзара әрекеттесуді белсенді түрде басқаруды, ұстанымдарды мүдделер тіліне қайта тұжырымдауды және келісімдердің еріктілігін әлсіретуі мүмкін билік асимметриясының алдын алуды қамтиды.

Сұхбат нәтижелері эксперттердің отбасылық медиацияны эмоциялық және тұлғааралық күрделілігінің жоғары болуына байланысты медиацияның өзге түрлерінен ерекшеленетін құбылыс ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Коммерциялық немесе әкімшілік даулардан айырмашылығы, отбасылық даулар ұзақ мерзімді қатынастардың құрамдас бөлігі болып табылады және көбінесе балаларды, кеңейтілген отбасы мүшелерін әрі мәдени тұрғыдан терең орныққан күтулерді қамтиды. Осыған байланысты медиаторлар өздерінің кәсіби рөлін құқықтық формальды біліммен қатар, эмпатия, эмоцияны реттеу және этикалық бағалау салаларында жоғары деңгейдегі құзыреттілікті талап ететін қызмет ретінде сипаттайды. Бұл отбасылық медиацияны әмбебап дауды реттеу тәсілі емес, арнайы кәсіби сала ретінде қарастыру қажеттігін күшейтеді.

Жалпы алғанда, сұхбаттарда ұсынылған эксперттік анықтамалар медиацияны отбасылық әділет жүйесі аясындағы алдын алу және қалпына келтіру сипатындағы институт ретінде позициялайды. Медиаторлар өз қызметін жекелеген дауларды реттеумен ғана шектемей, даулардың ушығуын бәсеңдету, жарыспалы сот талқылауларына тәуелділікті азайту және даудан кейінгі кезеңде неғұрлым тұрақты отбасылық қатынастарды қалыптастыруға ықпал ету ретінде қарастырады. Эксперттік білімге негізделген бұл түсінік медиацияның тәжірибеде қалай жүзеге асатынын және оның отбасылық даулар контекстінде формалды сот тетіктерінен қандай қырларымен ерекшеленетінін талдауға берік аналитикалық негіз қалайды.

Зерттеудің сапалық компоненті аясында отбасылық медиация қызметін пайдаланған респонденттердің тәжірибесін тереңірек түсіну мақсатында жартылай құрылымданған тереңдетілген сұхбаттар жүргізілді. Жалпы алғанда, медиация рәсіміне қатысу тәжірибесі бар 5 респондент қамтылды, олардың ішінде 3 әйел және 2 ер адам болды. Респонденттердің жасы 28 бен 47 жас аралығында, барлығы бұрын некеде болған және отбасылық дауларды (некені бұзу, балалармен қарым-қатынас тәртібі, алимент өндіру, мүлікті бөлу) шешу барысында медиатор көмегіне жүгінген. Іріктеу мақсатты сипатта жүзеге асырылып, негізгі критерий ретінде медиацияға нақты қатысу тәжірибесінің болуы алынды. Сұхбаттар Алматы, Астана және Шымкент қалаларында тұратын респонденттермен жүргізілді (25-кесте).

25-кесте. Медиация қызметін пайдаланған респонденттердің әлеуметтік-демографиялық профилі

Код	Жынысы	Жасы	Қала	Білімі	Отбасылық жағдайы	Даудың түрі
R1	Әйел	34	Алматы	Жоғары	Бұрын некеде болған	Ажырасу, балалармен қарым-қатынас
R2	Ер адам	41	Астана	Жоғары	Бұрын некеде болған	Мүлікті бөлу, алимент
R3	Әйел	29	Шымкент	Орта арнаулы	Бұрын некеде болған	Баламен қарым-қатынас тәртібі
R4	Ер адам	45	Алматы	Жоғары	Бұрын некеде болған	Ажырасу, мүлікті бөлу
R5	Әйел	38	Астана	Орта арнаулы	Бұрын некеде болған	Алимент, балаға қатысты даулар
Ескерту – сауалнама нәтижелері негізінде автормен жасалған.						

Сұхбаттар жартылай құрылымданған форматта ұйымдастырылып, респонденттердің жеке тәжірибесін барынша толық ашуға мүмкіндік берді. Сұхбат мазмұны медиацияға жүгіну себептері, күтілетін нәтижелер, медиатордың рөлін қабылдау, процедураның өту барысы, оның тиімділігіне баға беру, сондай-ақ медиацияны сот рәсімімен салыстыру сияқты негізгі тақырыптарды қамтыды. Барлық сұхбаттар зерттеудің этикалық талаптарына сәйкес ерікті түрде өткізілді: қатысушылар зерттеудің мақсаты туралы алдын ала хабардар етіліп, олардың құпиялылығы толық сақталды, ал алынған мәліметтер анонимдендірілді. Сұхбаттар аудиожазбаға түсіріліп, кейін мәтіндік форматқа көшіріліп, сапалық талдауға дайындалды.

Жиналған деректер тақырыптық талдау әдісі арқылы өңделді. Кодтау барысында респонденттердің жауаптарынан қайталанатын мағыналық үлгілер мен интерпретациялық құрылымдар анықталды. Нәтижесінде бірнеше негізгі аналитикалық кодтар қалыптастырылды. Біріншіден, «медиацияға жүгіну себептері» коды аясында дауды шықтырмай шешуге ұмтылу, балалар мүддесін сақтау және эмоционалдық шиеленісті азайту қажеттілігі айқындалды. Екіншіден, «медиатордың рөлі» коды медиатордың бейтарап делдал, коммуникацияны жеңілдетуші және эмоциялық тепе-теңдікті реттеуші ретінде қабылданатынын көрсетті. Үшіншіден, «коммуникацияның қалпына келуі» коды сұхбат барысында тараптардың бір-бірін тыңдау және түсіну мүмкіндігінің артқанын сипаттады. Төртіншіден, «медиация тиімділігін бағалау» коды респонденттердің басым бөлігінің медиацияны сотқа қарағанда икемді, жылдам және аз конфликтілі әдіс ретінде бағалайтынын көрсетті. Сонымен қатар, «эмоционалдық тәжірибе» коды арқылы респонденттердің медиация процесінде эмоционалдық жеңілдеу, түсіністікке келу және шиеленістің төмендеуін сезінгені анықталды.

Сонымен бірге, талдау барысында «шектеулер мен кедергілер» коды да бөлініп шықты, оған медиация туралы ақпараттың жеткіліксіздігі, кейбір

жағдайларда тараптардың ымыраға келуге дайын болмауы және медиацияны формалды рәсім ретінде қабылдау сияқты факторлар енгізілді. «Сотпен салыстыру» коды медиацияның негізгі артықшылықтары ретінде оның икемділігі, уақыт үнемдеуі және қарым-қатынасты сақтауға бағытталуын көрсетсе, сот процесі керісінше дауды күшейтетін фактор ретінде сипатталды.

Осылайша, жүргізілген сапалық талдау медиацияны қатысушылар тәжірибесі тұрғысынан әлеуметтік және коммуникативтік тұрғыда тиімді құрал ретінде қарастыруға мүмкіндік берді, сонымен қатар оның институционалдық және мәдени шектеулерін де айқындады.

Жүргізілген сұхбаттарды талдау медиацияның еріктілік, бейтараптық, құпиялылық және тараптардың өзін-өзі айқындауы сияқты іргелі қағидаттары жөнінде жалпы келісім бар екенін көрсетеді. Алайда кәсіби медиаторлар медиацияның табиғаты мен отбасылық даулардағы медиатордың рөліне қатысты интерпретациялық екпіндерінде айырмашылықтар танытады. Бұл айырмашылықтар тұжырымдамалық келіспеушіліктерді білдірмейді; керісінше, олар медиаторлардың базалық біліміне, институционалдық тиесілігіне және отбасылық дауларды реттеудегі жинақталған тәжірибесіне байланысты қалыптасқан әртүрлі кәсіби көзқарастардың бар екенін айғақтайды. Интервью материалдарын тақырыптық кодтау нәтижесінде отбасылық даулардағы медиация мен медиатор рөлін сарапшылардың түсінуінде төрт басым аналитикалық бағыт айқындалды (36-сурет).

36-сурет. Отбасылық даулардағы медиацияны эксперттік түсіндірудің негізгі бағыттары

Ескерту – автормен жасалған.

Бұл бағыттар медиаторлардың қызметті қандай функцияларға басымдық бере отырып жүзеге асыратынын, сондай-ақ медиацияны құқықтық рәсім ретінде ме, әлде әлеуметтік-психологиялық, өзара әрекеттесу кеңістігі ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Сонымен қатар анықталған бағыттар медиаторлардың сот жүйесімен өзара байланысын, тараптардың жауапкершілігін бөлу логикасын және медиацияның ұзақ мерзімді әлеуметтік салдарын бағалау тәсілдеріндегі айырмашылықтарды бейнелейді. Осылайша, эксперттік көзқарастардың көптүрлілігі медиацияның институционалдық икемділігін және оны Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудің кешенді құралы ретінде дамыту әлеуетін көрсетеді.

Кәсіби медиаторлармен жүргізілген сұхбаттардың сапалық талдауы нәтижесінде айқындалған, отбасылық даулардағы медиацияны түсінудің негізгі бағыттарын сарапшылар бағалары негізінде бейнелейді. Ұсынылған модель сарапшылардың медиацияға қатысты интерпретациялары біртекті емес екенін, керісінше, тұжырымдамалық қайшылықтарды емес, әртүрлі кәсіби екпіндерді көрсететін төрт өзара толықтырушы аналитикалық перспектива төңірегінде құрылымдалғанын көрсетеді. Құқықтық-нормативтік бағыт медиацияны, ең алдымен, нақты айқындалған рәсімдік шеңберлер аясында отбасылық дауларды реттеудің заңнамалық тұрғыдан реттелген тетігі ретінде қарастырады. Бұл көзқарас тұрғысынан медиация құқықтық жүйемен тығыз байланысты, ал оның тиімділігі медиация барысында қол жеткізілген келісімдердің орындалу мүмкіндігімен, заңдылығымен және рәсімдік дұрыстығымен бағаланады. Медиатор тараптар арасындағы бейтараптылықты сақтай отырып, нормативтік талаптардың сақталуын қамтамасыз ететін бейтарап құқықтық делдал ретінде қабылданады.

> *«…Қазіргі азаматтық істер бойынша қандай дау болмасын, іс қаралмас бұрын, соттар алдымен медиаторға жүгінуге, өзара келісімге келуді міндетті түрде тараптарға түсіндіреді, сол үшін уақыт береді. Тараптар өзара келісімге келе алмаған жағдайда ғана істің қаралуы жалғастырылады… Медиация тәртібімен қол жеткізген келісімдер келісімде көрсетілген мерзімде орындалмаған жағдайда, мүдделі тұлға сотқа өтініш жазу арқылы орындау парағын жазғызып, сот орындаушы арқылы мәжбүрлеп орындатуға құқылы, оның күші сот шешімінің күшімен бірдей болып есептеледі....»* (Эксперт № 3).

> *«…Сотпен ресми шешім қабылданады, бір жағы жеңіліске ұшырайды. Ал медиацияда тараптар өздері шешім қабылдайды, екеуі де жеңіске жетеді...»* (Эксперт № 16).

> *«…Медиатор өзі шешім шығармайды, ол тек қана тараптар ымыраға келгенін заңдастырып береді, өйткені ол жерде тараптардың өздерінің қалаулары болған...»* (Эксперт № 4).

Коммуникативті-процедуралық бағыт медиацияны отбасы мүшелері арасындағы сындарлы байланысты қалпына келтіруге бағытталған диалог пен келіссөздердің құрылымдық процесі ретінде қарастырады. Мұнда медиацияның құндылығы өзара іс-қимыл процесінің өзінде жатыр, оның шеңберінде тараптар өз мүдделерін тұжырымдауға, бір-бірін тыңдауға және өзара қолайлы шешімдерді бірлесіп әзірлеуге шақырылады. Бұл тәсіл шеңберінде медиатордың негізгі рөлі мазмұнды шешімдер қабылдаудан гөрі қарым-қатынасты дамыту, өзара әрекеттесуді басқару және өзара түсіністікті қолдау болып табылады.

> *«…Медиатор өзі шешім қабылдамайды, біз тараптарға уақыт береміз, сөйлестіреміз, ашумен келген адамдарды сабасына түсіреміз. Бір-екі ашық сөйлессе, өздері шешімге келеді…»* (Эксперт № 2).

> *«…Медиацияда тараптар өздері ортақ шешімге келуі керек. Медиатор ретінде біз олардың шешімдеріне байланысты құжатты рәсімдейміз, ал келісім диалог арқылы қалыптасады…»* (Эксперт № 7).

> *«…Медиатор ол негізінде тараптардың қабылдаған өз шешімдерін бекітіп беретін тұлға. Біз сөйлестіреміз, әрқайсымен жеке-жеке жұмыс істейміз, ортақ келісімге келуіне жағдай жасаймыз...»* (Эксперт № 15).

> *«…Медиаторға қажетті негізгі қасиеттер адамды тыңдай білу, психологиясын түсіну және екі тарапты да қанағаттандыратын ортақ шешімге әкелу…»* (Эксперт № 14).

Психоәлеуметтік (эмоционалды-бағдарланған) бағыт отбасылық дауларға тән эмоционалды қарқындылыққа баса назар аударады және медиацияны эмоционалды реттеу мен деэскалация құралы ретінде түсіндіреді. Осы көзқарасты ұстанатын сарапшылар ашуды, стрессті, қорқыныш пен ренішті басқарудың және балалардың мүдделерін қорғаудың маңыздылығын атап көрсетеді. Бұл тұрғыда медиатор эмоционалды динамиканы тұрақтандыратын және қарым-қатынасқа ұзақ мерзімді зиян келтіруі мүмкін даудың өршуіне жол бермейтін субъект ретінде қабылданады.

> *«…Екі тарап ашулы, эмоцияға беріліп келген кезде біз бірден шешім қабылдамаймыз, уақыт береміз, сабасына түсуін күтеміз. Эмоция басылған соң ғана келісімге келуге болады…»* (Эксперт № 6).

> *«…Алдымен әдеп ережесін түсіндіреміз, бір-бірін тыңдауға, эмоциясын бақылауға шақырамыз. Ашумен айтылған сөзден кейін келісім болмайды…»* (Эксперт № 17).

Құндылыққа бағдарланған және отбасын сақтайтын бағыт медиацияны мүмкіндігінше отбасылық қатынастар мен әлеуметтік келісімді сақтауға бағытталған әлеуметтік маңызды институт ретінде ұсынады. Болашақ – медиацияның алдын алу және қалпына келтіру әлеуетін атап көрсетеді, әсіресе ажырасудың әлеуметтік салдарын азайту және балалардың мүдделері үшін жауапты шешімдер қабылдауға ықпал етеді. Медиатор бейтараптықты сақтай отырып, тараптар үшін сыйлы, нәтижелерді оң көзқараспен бағыттауға тырысатын әлеуметтік жауапты маман ретінде түсінік қалыптасады.

> *«…Отбасылық медиаторлардың бұрысы жоқ. Ол тек сауапты іс. Ерлі-зайыптылардың арасын сақтап қалу медиацияның ең үлкен пайдасы…»* (Эксперт № 12).

> *«…Медиацияның мақсаты тек дауды реттеу емес, тараптардың қарым-қатынасын сақтап қалу. Қайта татуласу болмаса да, бір-біріне жау болмай тарасуы маңызды…»* (Эксперт № 13).

> *«…Қайта татуласпаған күннің өзінде, медиатордың міндеті – баланың болашағын ойлап, ата-аналардың дұрыс қарым-қатынаста қалуына жағдай жасау…»* (Эксперт № 1)

> *«…Қайта татуласпаған күннің өзінде, медиатордың міндеті – баланың болашағын ойлап, ата-аналардың дұрыс қарым-қатынаста қалуына жағдай жасау…»* (Эксперт № 1).

Сараптамалық сұхбаттарды талдау медиацияның кәсіби анықтамаларындағы тұжырымдамалық конвергенцияның жоғары дәрежесін және отбасылық даулардағы медиатордың рөлін көрсетеді, сонымен бірге, сараланған интерпретациялық екпіндерді анықтайды. Әртүрлі аймақтық және институционалдық контексттерде медиация ерікті, құрылымдалған және мүдделерге негізделген процесс ретінде дәйекті түрде түсініледі, ол сот ісін жүргізуден түбегейлі ерекшеленеді, өйткені ол тараптардың өзін-өзі анықтауына сырттан енгізілген шешімдерге басымдық береді. Акценттердегі анықталған айырмашылықтар құқықтық-нормативтік, коммуникативті-процедуралық, психоәлеуметтік және құндылыққа бағытталған тұжырымдамалық келіспеушіліктерді емес, медиаторлардың білімімен, олардың институционалдық байланыстарымен және отбасылық дауларды реттеуде жинақталған тәжірибесімен қалыптасқан кәсіби саралауды көрсетеді. Бұл сараптамалық көзқарастар отбасылық медиацияны нормативтік реттеуді, коммуникацияны ілгерілетуді, эмоционалды тұрақтандыруды және мүмкіндігінше отбасылық және әлеуметтік қатынастарды сақтауға ұмтылуды біріктіретін гибридті әлеуметтік-құқықтық тәжірибе ретінде

анықтайды. Мұндай көп өлшемді түсінік медиацияны Қазақстанның отбасылық сот төрелігі жүйесінде жұмыс істейтін институционалдық жағдайлар мен тәжірибелік тетіктерді зерделеу үшін берік талдамалық негізді қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, медиация тәжірибесін тек кәсіби медиаторлардың көзқарасы арқылы ғана емес, сонымен қатар оны тікелей пайдаланған респонденттердің субъективті бағалары арқылы да қарастыру зерттеудің аналитикалық аясын кеңейтеді. Осы мақсатта медиация қызметіне жүгінген азаматтармен жүргізілген сұхбаттар нәтижелері қосымша талданды. Жүргізілген сұхбаттарды талдау медиацияны пайдаланған респонденттердің тәжірибесі мен оны қабылдау ерекшеліктерін сипаттайтын бірнеше тұрақты мағыналық үлгілерді анықтауға мүмкіндік берді. Біріншіден, «медиацияға жүгіну себептері» коды аясында респонденттер сотқа жүгінбей, дауды бейбіт жолмен шешуге ұмтылысын, әсіресе балалардың мүддесін сақтау және қақтығысты ушықтырмау қажеттілігін атап өтті. Көп жағдайда медиация сотқа балама ғана емес, эмоционалдық шиеленісті азайтудың тиімді тәсілі ретінде қабылданады.

> *«...Медиацияға бармас бұрын біз бір-бірімізбен мүлде сөйлеспейтін жағдайға жеттік. Әр сөйлескен сайын дау ұлғайып кететін. Сотқа берейін деп жүрген едім, бірақ балалар үшін жағдайды ушықтырғым келмеді. Медиаторға келгенде алғашында сенімсіздік болды, бірақ ол бізді тыныштандырып, әрқайсымызды бөлек тыңдап, кейін бірге сөйлестірді. Сол кезде ғана біз бір-бірімізді бірінші рет шын мәнінде тыңдағандай болдық. Ақырында келісімге келдік, ең бастысы бір-бірімізге жау болып тараспадық...» (R1, әйел, 34 жас).*

> *«Мен бастапқыда медиацияға қарсы болдым, өйткені бәрін сот шешсін деп ойладым. Бірақ медиатордың жұмысы мен күткеннен мүлде басқа екен. Ол ешқандай шешім таңбайды, тек бағыт береді. Біз ашумен келгенбіз, бірақ бір-екі кездесуден кейін эмоция басылып, нақты мәселелерді талқылай бастадық. Соның арқасында мүлікті бөлісу мен балаларға қатысты сұрақтарды өзіміз келісіп шештік. Егер сотқа барғанымызда, бұл процесс ұзақ әрі ауыр болар еді деп ойлаймын» (R2, ер адам, 41 жас).*

Екіншіден, «медиатордың рөлі» коды респонденттердің медиаторды бейтарап үшінші тарап, диалогты ұйымдастырушы және тараптар арасындағы түсіністікті қалпына келтіруші ретінде қабылдайтынын көрсетті. Респонденттердің пікірінше, медиатордың негізгі құндылығы шешім қабылдауда емес, тараптарды тыңдату, эмоцияларды реттеу және өзара келісімге келу үшін жағдай жасауында көрінеді.

«Мен үшін ең маңыздысы баланың жағдайы болды. Біз ажырассақ та, ата-ана ретінде қарым-қатынасымызды сақтап қалу керек екенін медиатор түсіндірді. Бұрын біз тек бір-бірімізге реніш айтып, кінәлаумен болдық. Медиация барысында медиатор бізге бір-біріміздің сөзімізді бөлмей тыңдауды үйретті. Сол арқылы біз ортақ шешімге келдік. Қазір бұрынғыдай болмаса да, қалыпты сөйлесе аламыз» (R3, әйел, 29 жас).

«Шынымды айтсам, медиация туралы бұрын ештеңе білмедім. Маған сотта ұсынды. Басында формалды нәрсе сияқты көрінді. Бірақ процесс барысында түсіндім, бұл жай ғана рәсім емес екен. Әсіресе эмоцияны бақылау жағынан көп көмектесті. Біз бір-бірімізге айта алмай жүрген нәрселерді сол жерде айттық. Соның нәтижесінде дауды тезірек және тыныш шештік» (R4, ер адам, 45 жас).

Үшіншіден, «коммуникацияның қалпына келуі» коды ерекше маңызды нәтижелердің бірі ретінде айқындалды. Респонденттердің көпшілігі медиация барысында бұрын болмаған ашық диалогтың қалыптасқанын, бір-бірінің ұстанымын түсіну мүмкіндігі артқанын және қарым-қатынас деңгейінің өзгергенін атап өтті. Бұл медиацияның тек құқықтық емес, сонымен қатар коммуникативтік және әлеуметтік функцияларын айқындайды.

«Медиацияда ең ұнағаны бізге ешкім қысым көрсетпейді. Соттағыдай біреу шешім шығарып бермейді. Біз өзіміз шешім қабылдаймыз. Әрине, оңай болған жоқ, кей кезде қайтадан ұрысып кететін жағдайлар болды. Бірақ медиатор сабырға шақырып, мәселені нақты қоюға көмектесті. Соның арқасында келісімге келдік. Менің ойымша, егер екі тарап та дайын болса, медиация өте тиімді әдіс» (R5, әйел, 38 жас).

Төртіншіден, «медиация тиімділігін бағалау» коды респонденттердің медиацияны уақыт үнемдейтін, икемді және аз конфликтілі механизм ретінде бағалайтынын көрсетті. Көп жағдайда медиация сот процесімен салыстырғанда неғұрлым қолайлы, өйткені онда «жеңімпаз–жеңілген» логикасы жоқ, ал шешім тараптардың өзара келісімі негізінде қабылданады. Сонымен қатар, «эмоционалдық тәжірибе» коды арқылы респонденттердің медиация процесінде эмоционалдық жеңілдеу, шиеленістің төмендеуі және жағдайды сабырлы қабылдау сияқты өзгерістерді бастан өткергені анықталды. Бұл медиацияның психоәлеуметтік әсерін көрсетеді.

«Сотқа барғанда бәрі созылып кетеді, жүйкең тозады, әр отырыстан кейін одан сайын ашуланып шығасың. Ал медиацияда керісінше болды —

біз бірнеше кездесудің ішінде негізгі мәселелерді талқылап, ортақ шешімге келдік. Ең бастысы, ешкім жеңілген жоқ, біз екеуміз де өзімізге қолайлы шешім таптық. Процесс кезінде бастапқыда ауыр болды, эмоция көп болды, бірақ біртіндеп жеңілдей бастады. Соңында өзімді әлдеқайда тыныш сезіндім, бұрынғыдай ашу мен реніш азайды. Сол үшін медиацияны тиімді деп айта аламын» (R1, әйел, 36 жас).

Алайда талдау барысында «шектеулер мен кедергілер» коды да анықталды. Респонденттер медиация туралы ақпараттың жеткіліксіздігін, кейбір жағдайларда тараптардың ымыраға келуге дайын болмауын және медицияны формалды рәсім ретінде қабылдауын негізгі қиындықтар ретінде атап өтті. Осылайша, медиацияны пайдаланған респонденттердің тәжірибесі сарапшылардың бағаларымен жалпы алғанда сәйкес келеді, алайда олар медиацияның практикалық және эмоционалдық аспектілерін айқын көрсетеді. Бұл нәтижелер медиацияны тек институционалдық немесе кәсіби деңгейде ғана емес, сонымен қатар күнделікті әлеуметтік тәжірибе ретінде қарастырудың маңыздылығын дәлелдейді және оның отбасылық дауларды реттеудегі әлеуметтік тиімділігін эмпирикалық тұрғыдан нақтылай түседі.

3.1.2. Отбасылық даулар динамикасындағы шиеленісті аймақтар мен әлеуметтік тәуекелдер

Сараптамалық сұхбаттарды талдау барысында отбасылық даулардағы медиацияны кәсіби түсіну Қазақстанда медиативтік практика жүзеге асырылатын институционалдық нысандармен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Сарапшылар отбасылық медиацияның тиімділігі жеке медиатордың біліктілігімен ғана емес, сонымен қатар оның ресми және жартылай ресми институционалдық құрылымдарға, ең алдымен сот жүйесіне, аймақтық медиация орталықтары мен медиаторлардың кәсіби бірлестіктеріне ену дәрежесімен де анықталатынын дәйекті түрде атап көрсетеді. Бұл тұрғыда отбасылық медиация оқшауланған тәжірибе ретінде емес, құқық, әлеуметтік саясат және дауларды баламалы реттеудің қиылысында жұмыс істейтін отбасылық дауларды реттеудің кең инфрақұрылымының элементі ретінде қарастырылады. Сараптамалық бағалаулар Қазақстанда отбасылық медиацияның бірнеше басым институционалдық нысандары қалыптасқанын айғақтайды. Оларға сот ісін жүргізуге біріктірілген медиация, сот және сотқа дейінгі медиация, кәсіптік және аймақтық медиациялық орталықтардың қызметі, сондай-ақ соттармен, адвокаттармен және қорғаншылық органдарымен ынтымақтастықта жұмыс істейтін жеке медиаторлардың тәжірбиесі жатады. Нысандар формализация дәрежесі, тараптар үшін қолжетімділік, медиаторлардың ұйымдастырушылық жұмыс жағдайлары және сапаны бақылау тетіктері бойынша ерекшеленеді, бірақ олар жиынтықта институционалдық өрісті құрайды, онда отбасылық медиация тұрақты және қайталанатын сипатқа ие болады.

Сарапшылар көрсеткендей, қазақстандық модельдің маңызды ерекшелігі отбасылық медиацияның сот жүйесімен тығыз байланысы болып табылады. Көптеген аймақтарда соттар медиацияға негізгі «кіру нүктесі» ретінде әрекет етеді, тараптарды медиаторларға сот талқылауы басталғанға дейін немесе оның барысында жібереді. Мұндай институционалды байланыс азаматтардың көз алдында медиацияны заңдастыруға ықпал етеді, бірақ сонымен бірге процедураны рәсімдеуге және медиацияны сотқа қатысты көмекші құрал ретінде қабылдауға байланысты белгілі бір шектеулерді қалыптастырады. Сонымен қатар, сарапшылар медиация орталықтары мен кәсіби қауымдастықтардың тәжірибені стандарттаудағы, медиаторларды оқытудағы және сот контекстінен тыс отбасылық медиацияның мүмкіндіктері туралы ақпаратты таратудағы рөлін атап көрсетеді. Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық нысандары құқықтық интеграцияның жоғары дәрежесінің және институционалдық қалыптасу процесінің жалғасуымен сипатталады. Сараптамалық сұхбаттар осы институционалдық өрісті динамикалық және гетерогенді деп қарастыруға мүмкіндік береді, онда медиацияны ұйымдастырудың формальды және гибридті модельдері қатар өмір сүреді, бұл әртүрлі институционалдық контексттердің медиаторлардың тәжірибесіне, медиацияның отбасылар үшін қолжетімділігіне және қол жеткізілген келісімдердің тұрақтылығына қалай әсер ететінін егжей-тегжейлі талдауға негіз болады, бұл келесі бөлімшелерде қарастырылады. Сарапшылардың сауалнамалары сотқа интеграцияланған және сотқа дейінгі медиация Қазақстандағы отбасылық медиацияның неғұрлым институттандырылған нысандары болып табылатынын көрсетеді. Осы модель шеңберінде медиация азаматтық-құқықтық рәсімдерге енгізілген және тараптарға ресми сот талқылауы басталғанға дейін немесе ағымдағы сот тыңдаулары барысында үнемі ұсынылады. Сарапшылар соттар медиацияның негізгі институционалдық арнасы ретінде әрекет етіп, процедуралық заңдылықты да, дауласушы отбасы мүшелеріне кең қолжетімділікті де қамтамасыз ететінін атап көрсетеді.

> *«…Қазіргі азаматтық істер бойынша қандай дау болмасын, іс қаралмас бұрын, соттар алдымен медиаторға жүгінуге, өзара келісімге келуді міндетті түрде тараптарға түсіндіреді, сол үшін уақыт береді. Тараптар өзара келісімге келе алмаған жағдайда ғана істің қаралуы жалғастырылады…»* (Эксперт № 3).

Сот процестеріне қатысатын практик медиаторлардың көзқарасы бойынша сотқа дейінгі және сот медиациясы шешім қабылдауда тараптардың автономиясын сақтай отырып, даудың өршуін төмендететін және сот жүктемесін жеңілдететін тетіктер ретінде қарастырылады. Сарапшылар сот шешімдерінен айырмашылығы, медиациялық келісімдер тараптардың өздерінен шыққанын және кейіннен

құқықтық жүйе шеңберінде ресімделетінін атап көрсетеді. Сотпен тығыз байланыста жұмыс істейтін медиаторлардың бірі атап өткендей:

> *«…Медиацияда тараптар өздері ортақ шешімге келуі керек. Сот процесі жүріп жатқан кезде де медиатор ретінде біз іске қосыла аламыз. Сот медиация арқылы реттеуге мүмкіндік береді, ал біз тараптардың келісімі негізінде құжатты рәсімдейміз…»* (Эксперт № 7).

Мұндай институционалдық құрылым медиаторды сотқа балама орган ретінде емес, заңды түрде белгіленген шекаралар шеңберінде жұмыс істейтін процестік әрекеттің қосымша субъектісі ретінде орналастырады. Жүйелік деңгейде сараптамалық бағалаулар медиация мен соттар арасындағы институционалдық байланыс медиацияны отбасылық істердегі дауларды реттеудің сенімді тетігі ретінде заңдастыруда реттеуші рөл атқарғанын көрсетеді. Нормативтік және институционалдық дамумен айналысатын жүйелік деңгейдегі сарапшының пікірінше, сотпен байланысты медиация процеске деген сенімділікті арттырады, оның қолданылуы мен процедуралық айқындылығын қамтамасыз етеді, осылайша медиацияны бейресми немесе таза қауымдастық тәжірибелерінен ажыратады.

> *«…Медиация институтының дамуы сот жүйесімен тікелей байланысты. Егер медиация сотпен бекітілмесе, оның құқықтық күші әлсіз болады. Сондықтан медиацияны құқықтық жүйенің бір бөлігі ретінде дамыту қажет…»* (Эксперт № 10).

Сондай-ақ, мұндай тығыз институционалдық жақындық медиацияны нақты қалпына келтіру және алдын алу әлеуеті бар автономды процесс ретінде емес, сот талқылауына бағынышты ретінде қабылдауға ықпал етуі мүмкін екендігі атап өтілді. Сарапшылардың сауалнамалары сотқа интеграцияланған және сотқа дейінгі медиация Қазақстандағы отбасылық медиацияның неғұрлым институттандырылған нысандары болып табылатынын көрсетеді. Бұл модельдер формализация дәрежесінде, медиатордың қатысу мерзімінде және сот органдарымен функционалды қарым-қатынаста ерекшеленеді, бірақ олар бірге отбасылық дауларды реттеудің біртұтас институционалдық құрылымын құрайды. Негізгі институционалдық нысандарға, олардың негізгі функциялары мен сараптамалық бағалауларына салыстырмалы шолу 26-кестеде келтірілген.

26-кесте. Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық формалары

Институционалдық форма	Негізгі функциялары	Эксперттік бағалау
Сотпен интеграцияланған медиация	Судьялардың тараптарды медиацияға жолдауы; сот процесі барысында келіссөз жүргізу; медиациялық келісімдерді сот тәртібімен бекіту	Отбасылық медиацияның ең легитимді және қолжетімді формасы ретінде бағаланады; сенімділік пен орындалу мүмкіндігін арттырады, алайда медиацияны сотқа бағынышты қосымша рәсім ретінде қабылдау қаупі бар (Эксперттер № 3, 10)
Сотқа дейінгі медиация	Ресми сот талқылауына дейін ерте араласу; даудың ушығуын болдырмау; сот жүктемесін азайту	Қатысушы тараптар ерікті процесті ұстанса, онда тараптардың автономиясын сақтауға және қарсыластық динамиканы төмендетуге тиімді деп бағаланады (Эксперт № 7)
Сот-медиатор гибридті өзара әрекеттестігі	Сот пен медиаторлардың параллель қызметі; диалог арқылы қол жеткізілген келісімдерді құқықтық рәсімдеу	Құқықтық айқындық пен процедуралық икемділікті ұштастыратын теңгерімді модель ретінде қарастырылады, алайда оның тиімділігі медиатордың кәсіби деңгейіне және институционалдық нақтылыққа тәуелді (Эксперттер № 3, 7)
Ескерту – автормен жасалған.		

Қазақстанда сот процесіне интеграцияланған және сотқа дейінгі медиация – сот жүйесінің беделін консенсус негізінде дауларды реттеудің икемділігімен үйлестіретін гибридті институционалдық нысанды білдіреді. Бұл модель медиация барысында қол жеткізілген келісімдердің ресми мәртебесін, заңдылығын және мәжбүрлеп орындау мүмкіндігін арттырғанымен, сарапшылар оның тиімділігі, сайып келгенде, медиацияның сот ісін жүргізудің алдындағы процедуралық формальдылық ретінде емес, тараптар бастаған ерікті процесс ретінде қаншалықты айқын орналасқанына байланысты екенін атап өтті. Сарапшылардың ескертуінше, шамадан тыс сот түсіндірмесі медиацияның қабылданған автономиясына нұқсан келтіруі мүмкін, ал жақсы ойластырылған институционалдық үйлестіру қоғамдық сенімділікті арттырып, дауласушы тараптардың ерте сындарлы өзара әрекеттесуіне ықпал етуі мүмкін.

Нәтижелерге назар аударсақ, Қазақстандағы отбасылық медиацияны іс жүзінде іске асыруды да, қоғамдық қабылдауды да қалыптастырудағы институционалдық жобалаудың маңызды рөлін көрсетеді.

Сотпен интеграцияланған және сотқа дейінгі медиация Қазақстандағы отбасылық медиацияның неғұрлым ресімделген және елеулі институционалдық нысандарын білдірсе де, сарапшылармен сұхбат медиация тәжірибесінің орнықтылығы мен сапалы дамуын оның сот жүйесімен байланысымен ғана түсіндіруге болмайтынын көрсетеді. Аймақтық медиация тәжірибесін де, жүйелік деңгейдегі үйлестіруді де ұсынатын сарапшылар медиация орталықтары мен кәсіби қауымдастықтар отбасылық медиацияның кең институционалдық архитектурасында құрылымдық жағынан ерекше және бірін-бірі толықтыратын рөл

атқаратынын атап көрсетеді (Сарапшылар № 1, 6, 12, 13). Институттар соттардың тікелей процестік логикасынан тыс жұмыс істейді және тәуелсіз сала ретінде медиацияның кәсіби шоғырлануы, әлеуетін арттыру және нормативтік дамуы үшін маңызды кеңістік ретінде қабылданады.

Сарапшылардың бағалауы бойынша, медиация орталықтары отбасылық медиация аймақтық деңгейде институттандырылған негізгі ұйымдастырушылық платформалар ретінде жұмыс істейді. Олар медиаторларға инфрақұрылымдық қолдау көрсетеді, істердің бағытын үйлестіреді және сот процестерінен тыс тәжірибенің үздіксіздігін қамтамасыз етеді (Сарапшылар № 1, 13). Көбінесе соттың жолдамасынан басталатын сот медиациясынан айырмашылығы, медиация орталықтары отбасылармен неғұрлым икемді және контекстке бағытталған өзара әрекеттесуді, соның ішінде ерікті емдеуді, ерте араласуды және әлеуметтік осал топтармен жұмыс істеуді қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырылады. Осылайша, бұл институционалдық форма медиация тәжірибесінің үлкен дербестігімен байланысты, дегенмен кәсіби стандарттар мен қоғамдық сенімділікті сақтау жауапкершілігі артады.

Медиаторларды оқытумен айналысатын кәсіби қауымдастықтар мен ұйымдар да Қазақстанда отбасылық медиацияның нормативтік және этикалық негіздерін қалыптастырудың орталық қатысушылары ретінде айқындалады (№6, 12 Сарапшылар). Сарапшылар олардың кәсіби стандарттарды әзірлеудегі, медиаторларды оқыту мен сертификаттаудағы, үздіксіз кәсіби дамуды ұйымдастырудағы және жалпы этикалық принциптерді ілгерілетудегі рөлін атап көрсетеді. Бірінші кезекте заңды күшке кепілдік беретін соттардан айырмашылығы, бұл ұйымдар кәсіби сапаны, медиаторлардың құзыреттілігін және әдіснамалық келісімді сақтаушылар ретінде қабылданады. Сонымен қатар, сарапшылар аккредиттеудің бірыңғай ұлттық жүйесінің болмауы медиация стандарттарының бұлыңғырлануын және біліктілігі жоқ мамандардың пайда болуын болдырмауда кәсіби қауымдастықтардың маңыздылығын арттыратынын атап өтті. Сараптамалық бағалаулар жиынтығында медиация орталықтары мен кәсіптік қауымдастықтар Қазақстандағы отбасылық медиацияны институционализациялаудың екінші, соттан тыс тірегі болып табылатынын көрсетеді. Соттар заңдылықты, іс жүргізу күшін және мәжбүрлеп орындау мүмкіндігін қамтамасыз етсе, медиация орталықтары мен кәсіби желілер кәсіби көбеюге, әдіснамалық жетілдіруге және әлеуметтік қамтуға кепілдік береді. Қос институционалдық құрылым сот пен азаматтық қоғамға негізделген нысандар қатар өмір сүретін және бір-бірін өзара күшейтетін Қазақстандық медиация жүйесінің гибридтік сипатын атап көрсетеді. Сондықтан келесі кіші бөлімде отбасылық медиация жүйесінің маңызды компоненттері ретінде медиация орталықтары мен кәсіби қауымдастықтардың институционалдық рөлдеріне, функционалдық мүмкіндіктері мен құрылымдық мәселелеріне назар аударылады.

Сарапшылармен сұхбат көрсеткендей, медиация орталықтары мен кәсіби қауымдастықтар сот жүйесіне интеграцияланған модельдерді толықтыра отырып және ресми құқықтық рәсімдерден тыс медиация тәжірибесінің тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, Қазақстандағы отбасылық медиацияны институционализациялаудың маңызды соттан тыс тірегі болып табылады. Негізінен іс жүргізу қақпасы және шешімдерді орындаудың кепілі ретінде қызмет ететін кемелерден айырмашылығы, медиация орталықтары ұйымдық орта ретінде қабылданады, онда медиация кәсіби тәжірибе ретінде қайталанады, оқыту арқылы беріледі және аймақтық әлеуметтік контекстке бейімделеді (Сарапшылар № 1, 13). Медиация орталықтарын басқару және үйлестірумен айналысатын сарапшылардың пікірінше, бұл мекемелер жергілікті деңгейде отбасылық медиацияға қол жетімділікті құрылымдауда орталық рөл атқарады. Әсіресе, медиация орталықтары медиация тәжірибесі айтарлықтай жеткіліксіз дамыған аймақтарда медиаторларды тағайындауды үйлестіретін, медиация сессияларын ұйымдастыратын, сонымен қатар, тәжірибелі медиаторларға инфрақұрылымдық және әкімшілік қолдау көрсететін платформалар ретінде сипатталады (Сарапшылар № 1, 11). Бұл ұйымдастырушылық қызметі сот жүйесіне қатыспауы мүмкін отбасылар үшін медиация қызметтерінің қолжетімділігін арттырады, соның ішінде ерте сатыдағы даулар, әлеуметтік осал үй шаруашылықтары немесе тараптар соттан тыс реттеуді қалайтын даулар. Қызмет көрсетуден басқа, медиация орталықтары кәсіби стандарттау мен әлеуетті арттырудың негізгі алаңдары ретінде анықталады. Сарапшылар ұлттық немесе аймақтық медиация ұйымдарымен байланысты орталықтардың медиаторларды оқытуға, қадағалауға және үздіксіз кәсіби дамуға белсенді қатысатынын, осылайша жалпы кәсіби мәдениетті қалыптастыруға ықпал ететінін атап көрсетеді (№6, 12 Сарапшылар). Семинарлар, сертификаттау бағдарламалары және өзара оқыту тетіктері арқылы бұл мекемелер эмоционалды реттеу, баланың мүдделерін ескеретін тәсілдер және дауды тұлғааралық жағдайларда этикалық шешім қабылдау сияқты отбасылық медиацияға тән құзыреттерді дамытуды қолдайды. Кәсіби қауымдастықтар мен оқытуға бағытталған медиация ұйымдары да институционалдық ландшафттағы реттеуші субъектілер ретінде қарастырылады. Сарапшылар олардың этикалық кодекстерді қалыптастырудағы, іс жүргізу стандарттарын анықтаудағы және медиаторлардың кәсіби жауапкершілігіне жәрдемдесудегі рөлін атап көрсетеді (Сарапшылар № 6, 12). Толық орталықтандырылған Ұлттық аккредиттеу жүйесі болмаған жағдайда, кәсіби бірлестіктер оқытудың біркелкі емес сапасына және жеткіліксіз дайындалған мамандардың пайда болуына байланысты тәуекелдерді азайтуда ерекше маңызды деп қабылданады. Сарапшылардың пікірінше, бұл ұйымдар беделді механизмдер мен алқалық бағалау арқылы кәсіби заңдылықты нығайта отырып, бейресми реттеуші ретінде жұмыс істейді.

Сонымен қатар, сараптамалық дискурста медиация орталықтары мен кәсіби қауымдастықтардың алдында тұрған бірқатар құрылымдық мәселелер қамтылған.

Оларға біркелкі емес аймақтық қамту, шектеулі қаржылық тұрақтылық және әртүрлі аймақтардағы институционалдық әлеуеттің өзгергіштігі жатады (Сарапшылар № 11, 13). Кейбір аймақтарда медиация орталықтары негізінен істерді бағыттау кезінде соттармен ынтымақтастыққа тәуелді, бұл олардың автономиясын шектеп, медиацияны сот процесіне бағынышты деп қабылдауды күшейтуі мүмкін. Сарапшылар сонымен қатар функциялардың бөлшектенуі мен қайталануын болдырмау үшін медиация орталықтары, кәсіби қауымдастықтар мен мемлекеттік органдар арасында нақты институционалдық үйлестіру қажеттілігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, сарапшылардың бағалауы медиация орталықтары мен кәсіптік қауымдастықтар Қазақстанда автономды, бірақ институционалды түрде тамыр жайған аумақ ретінде отбасылық медиацияны шоғырландыруда таптырмас рөл атқаратынын айғақтайды. Соттар құқықтық заңдылық пен іс жүргізу күшін қамтамасыз етеді, медиация орталықтары кәсіби сабақтастыққа, әдіснамалық жетілдіруге және әлеуметтік қолдауға кепілдік береді, ал кәсіби қауымдастықтар медиаторлардың этикалық стандарттары мен құзыреттілігін қорғайды. Институционалдық еңбектің мұндай бөлінуі қазақстандық отбасылық медиация жүйесінің гибридті сипатын көрсетеді және бүкіл ел бойынша отбасылық медиация қызметтерінің сапасы мен қолжетімділігін арттыру үшін медиацияның соттан тыс инфрақұрылымын нығайтудың маңыздылығын көрсетеді.

Медиацияның институционалдық және кәсіби түсіндірмелерін толықтыру мақсатында медиация қызметін тікелей пайдаланған респонденттердің тәжірибесі де талданды. Бұл талдау медиацияны тек кәсіби дискурс деңгейінде ғана емес, сонымен қатар күнделікті әлеуметтік тәжірибе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және оның нақты өмірдегі тиімділігін бағалауға эмпирикалық негіз қалыптастырады. Жүргізілген сұхбаттарды талдау медиацияны пайдаланған респонденттердің тәжірибесінде бірнеше тұрақты интерпретациялық бағыттардың бар екенін көрсетті. Біріншіден, респонденттер медиацияны сотқа балама ретінде емес, ең алдымен қақтығысты жұмсартуға және тараптар арасындағы қарым-қатынасты сақтауға бағытталған әлеуметтік өзара әрекеттесу кеңістігі ретінде қабылдайды. Көп жағдайда медиацияға жүгіну себептері эмоциялық шиеленістің жоғары деңгейімен және сот процесінің конфронтациялық сипатына деген теріс көзқараспен байланысты.

> *«Медиацияға бармас бұрын біз бір-бірімізбен мүлде сөйлеспейтін жағдайға жеттік. Әр сөйлескен сайын дау ұлғайып кететін. Сотқа берейін деп жүрген едім, бірақ балалар үшін жағдайды ушықтырғым келмеді. Медиатор бізді тыныштандырып, әрқайсымызды тыңдап, кейін бірге сөйлестірді. Сол кезде ғана біз бір-бірімізді шын мәнінде түсіне бастадық…» (R1, әйел, 34 жас).*

Екіншіден, респонденттердің тәжірибесінде медиатордың рөлі кәсіби сарапшылар сипаттағандай құқықтық делдалдан гөрі коммуникацияны реттеуші және эмоциялық тұрақтандырушы ретінде көрінеді. Бұл медиатордың әлеуметтік-психологиялық функциясының маңыздылығын айқындайды.

> *«Медиатор ешқандай шешім таңбайды екен, тек бізді дұрыс бағытқа салады. Басында ашумен келгенбіз, бірақ сөйлесе келе нақты мәселелерді талқылай бастадық. Сол арқылы өзіміз шешімге келдік» (R2, ер адам, 41 жас).*

Үшіншіден, «коммуникацияның қалпына келуі» респонденттердің тәжірибесінде негізгі нәтижелердің бірі ретінде көрінеді. Медиация процесі тараптарға өзара тыңдау мен түсінудің жаңа форматын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

> *«Бұрын біз тек реніш айтып, бір-бірімізді кінәлайтынбыз. Медиация барысында бізге бір-бірімізді бөлмей тыңдауды үйретті. Сол кезде ғана ортақ шешімге келу мүмкін болды…» (R3, әйел, 29 жас).*

Төртіншіден, респонденттердің бағалауы бойынша медиация тиімділігі оның икемділігімен, уақыт үнемдеуімен және конфликт деңгейінің төмен болуымен сипатталады. Сонымен қатар, медиацияда «жеңімпаз–жеңілген» логикасының болмауы ерекше атап өтіледі.

> *«Сотқа барған жағдайда бәрі ұзаққа созылып, жағдай одан сайын ушығып кетер еді. Ал медиацияда біз тезірек келісімге келдік. Ең бастысы ешкім жеңілген жоқ, екеумізге де қолайлы шешім таптық» (R2, ер адам, 41 жас).*

Сонымен бірге, респонденттердің тәжірибесінде медиацияның айқын психоәлеуметтік әсері байқалады. Процесс барысында эмоциялық жеңілдеу, шиеленістің төмендеуі және жағдайды сабырлы қабылдау сияқты өзгерістер тіркеледі.

> *«Басында өте ауыр болды, эмоция көп еді. Бірақ біртіндеп бәрі тыныштала бастады. Соңында өзімді жеңіл сезіндім, бұрынғыдай ашу-реніш азайды» (R4, ер адам, 45 жас).*

Ақырында, респонденттердің пікірлері медиацияны қатысушылардың белсенді қатысуына негізделген, жауапкершілікті бөлісетін және өзара келісімге бағытталған процесс ретінде сипаттайды.

«Медиацияда ең маңыздысы біз өзіміз шешім қабылдаймыз. Ешкім бізге дайын шешім бермейді. Сол үшін бұл әдіс маған әділ әрі тиімді болып көрінді» (R5, әйел, 38 жас).

Осылайша, респонденттердің тәжірибесі сараптамалық бағалаулармен жалпы сәйкес келеді, алайда олар медиацияның институционалдық емес, тәжірибелік және эмоциялық өлшемдерін айқынырақ көрсетеді. Егер сарапшылар медиацияны құқықтық және кәсіби тұрғыдан түсіндірсе, респонденттер оны, ең алдымен, қарым-қатынасты қалпына келтіруге және дауды жұмсартуға мүмкіндік беретін әлеуметтік тәжірибе ретінде сипаттайды. Бұл нәтижелер медиацияның Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі әлеуметтік тиімділігін көпдеңгейлі тұрғыдан дәлелдейді.

3.1.3. Сараптамалық бағалаулардағы медиация мен сот талқылауының арақатынасы

Сарапшылардың сұхбаттары медиация мен сот процестері отбасылық дауларды реттеудің бәсекелес немесе өзара эксклюзивті тетіктері ретінде қабылданбайтынын үнемі көрсетеді. Керісінше, сарапшылар медиацияны сотты толықтыратын және даудың сатысы мен сипатына байланысты сот ісін жүргізуге, сүйемелдеуге немесе ұстануға қабілетті балама жол ретінде қарастырады.

«…Сотпен ресми шешім қабылданады, бір жағы жеңіліске ұшырайды. Ал медиацияда тараптар өздері шешім қабылдайды, екеуі де жеңіске жетеді…» (Эксперт №16).

Салыстыру кезінде сарапшылар негізгі мынадай айырмашылықты көрсетеді: соттар қарсылас логика мен беделді шешім қабылдау негізінде әрекет етсе, медиация консенсусқа негізделген және өзара қолайлы нәтижелерге бағытталған процесс ретінде қарастырылады. Сараптамалық дискурстағы орталық аналитикалық ось сот билігі мен тараптардың автономиясының қарама-қайшылығына қатысты. Сарапшылар сот процестері шешім қабылдау жауапкершілігін сыртқы тараптарға жүктейтінін, ал медиация процесті және нәтижелерді бақылауды дауласушы тараптарға мақсатты түрде қайтаратынын атап көрсетеді.

«…Медиатор өзі шешім шығармайды, ол тек қана тараптар ымыраға келгенін заңдастырып береді…» (Эксперт №4).

Сарапшылардың пікірінше, бұл айырмашылық нәтижелердің тұрақтылығына айтарлықтай әсер етеді, өйткені медиация кезінде қол жеткізілген келісімдер

психологиялық тұрғыдан қолайлы және ерікті түрде жүзеге асырылады. Сондай-ақ сарапшылар қазақстандық контексте соттар сот талқылауы басталғанға дейін тараптарды келісім негізінде дауды реттеуге жібере отырып, медиацияға институционалдық қақпа ретінде жиі әрекет ететінін атап көрсетеді. Институционалдық өзара әрекеттесу жүйенің күшті және ықтимал кемшілігі ретінде қарастырылады.

> *«…Қазіргі азаматтық істер бойынша қандай дау болмасын, іс қаралмас бұрын, соттар алдымен медиаторға жүгінуге, өзара келісімге келуді міндетті түрде тараптарға түсіндіреді...»* (Эксперт №3).

> *«…Сот процесі жүріп жатқан кезде де медиатор ретінде біз іске қосыла аламыз. Сот медиация арқылы реттеуге мүмкіндік береді…»* (Эксперт №7).

Сараптамалық бағалаулар медиацияның сот процедураларына институционалды түрде интеграцияланғанын көрсетеді, бірақ қатысу ерікті болған кезде процестік ерекшеліктерін сақтайды. Сарапшылар медацияны әсіресе, балалармен ажырасу, қамқоршылық мәселелері немесе ұзақ мерзімді қаржылық міндеттемелер сияқты ұзақ мерзімді қарым-қатынастарды қозғайтын отбасылық дауларда тиімді екенін үнемі атап өтеді. Құқықтық мәселелерді шеше алатын, бірақ қарым-қатынастағы дауды күшейтетін сот шешімдерінен айырмашылығы, медиация дауды азайту және даудан кейін ынтымақтастықты дамыту тәсілі ретінде қабылданады.

> *«…Медиация арқылы бітімге келген тараптар жау болып емес, дұрыс қарым-қатынаста қалады…»* (Эксперт №1).

Сарапшылардың көзқарасы бойынша, бұл тұлғааралық аспект медиацияның отбасылық даулар бойынша сот ісін жүргізудегі негізгі салыстырмалы артықшылығын білдіреді. Медиацияның белсенді қолдауына қарамастан, сарапшылар құрылғыларды толығымен ауыстыруды жақтамайды. Оның орнына, олар мәжбүрлеу, ынтымақтастықтан бас тарту немесе заңды міндеттемелерді бұзумен байланысты жағдайларда сот араласуын таптырмас болып қала беретінін атап көрсетеді.

> *«…Екі тараптың біреуі келісімнен бас тартса, онда тек соттың шешімін күтеді...»* (Эксперт №3).

Бұл көзқарас медиация мен соттар әртүрлі, бірақ бірін-бірі толықтыратын рөлдерді атқаратын дауларды реттеудің плюралистік жүйесі идеясын күшейтеді.

Медиация мен сот талқылауы арасындағы байланысты сараптамалық бағалауды жүйелеу үшін негізгі салыстыру нүктелері бірнеше аналитикалық параметрлер бойынша құрылымдалған, соның ішінде шешім қабылдау логикасы, үшінші тараптардың рөлі, нәтижелер үшін жауапкершілік, қатынастарға әсер ету, сәйкестік механизмдері және институционалдық қызметтер. Бұл параметрлер сараптамалық сұхбаттарда үнемі қайталанады және кәсіби медиаторлардың медиацияны сот ісінен қалай ажырататынын, оның тұрақты заңдылықтарын көрсетеді. Медиация мен сот талқылауы арасындағы сарапшылардың осы анықталған айырмашылықтарына салыстырмалы шолу 27-кестеде келтірілген, ол басым сараптамалық түсіндірмелерді қорытындылайды және отбасылық дауларды реттеудің консенсус және сот нысандары арасындағы функционалдық дифференциацияға баса назар аударады.

27-кесте. Эксперттік бағалаулар негізінде медиация мен сот талқылауын салыстыру

Талдау өлшемі	Медиация (эксперттік бағалаулар)	Сот талқылауы (эксперттік бағалаулар)
Шешім қабылдау логикасы	Шешім тараптардың өзара келісімі негізінде қабылданады	Шешім судьяның билікті өкілеттілігі арқылы қабылданады
Үшінші тараптың рөлі	Шешім қабылдамайтын, процесті ұйымдастыратын бейтарап делдал	Міндетті күші бар шешім шығаратын сот органы
Нәтиже үшін жауапкершілік	Жауапкершілік тікелей тараптардың өздеріне жүктеледі	Жауапкершілік сот органына жүктеледі
Қарым-қатынасқа әсері	Қарым-қатынасты сақтау немесе қалыпқа келтіруге бағытталған	Қарсыластық сипаттың күшеюіне алып келуі мүмкін
Орындау механизмі	Ерікті қабылдау мен өзара келісімге негізделеді	Құқықтық мәжбүрлеу тетіктеріне негізделеді
Институционалдық рөлі	Алдын алу және қалпына келтіру функциясын атқарады	Құқықтарды қорғау мен орындаудың соңғы кепілі
Ескерту – автормен жасалған.		

Кестеде келтірілген сарапшылардың салыстырмалы талдауы отбасылық дауларды реттеу контекстіндегі медиация мен сот ісін жүргізу арасындағы нақты функционалдық айырмашылықты көрсетеді. Сот ісін жүргізу, ең алдымен, беделді шешімдер қабылдауға және заңның орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған болса, ал медиация, сарапшылардың пікірінше, тараптардың автономиясын, қарым-қатынастардың сабақтастығын және шарттарды ерікті түрде сақтауды бірінші орынға қоятын алдын алу және қалпына келтіру механизмі ретінде үнемі қарастырылады. Бұл айырмашылық институционалдық бәсекелестікті білдірмейді, керісінше медиация отбасылық даулардың тұлғааралық және коммуникативтік аспектілерін қозғайтын және соттар құқықтар мен олардың сақталуының түпкілікті

кепілі болып қалатын плюралистік сот төрелігі жүйесіндегі қосымша рөлдерді көрсетеді. Мұндай сараланған конфигурация медиацияны дауларды реттеудің консенсус және сот нысандары арасындағы тиімді үйлестіруді жеңілдете отырып, нақты институционалдық шекараларды сақтаудың маңыздылығын көрсетеді.

Медиация мен сот талқылауы арасындағы функционалдық айырмашылықтарды анықтаумен қатар, сараптамалық бағалау медиацияның отбасылық дауларда қолданылуының тәжірибелік шекараларын анықтайды. Медиация мәжбүрлеу, биліктің тұрақты асимметриясы, тұрмыстық зорлық-зомбылық немесе тараптардың бірінің диалогтан жүйелі түрде бас тартуымен байланысты жағдайларда орынсыз деп сипатталады, мұнда құқықтарды қорғау және олардың орындалуын қамтамасыз ету үшін сот араласуы қажет болып қалады.

Сарапшылар сонымен қатар, медиация мен сот ісін дау тараптары әртүрлі тәсілдермен қабылдайтынын атап көрсетеді: соттар әдетте формальдылықпен, беделмен және нақтылықпен байланысты болса, ал медиация диалог пен жауапкершілікті бөлуге ықпал ететін қолжетімді, қалыпты орта ретінде қарастырылады. Қабылдаудағы бұл айырмашылықтар тараптардың консенсусқа қол жеткізуге дайындығына және нәтижелердің сақталуына айтарлықтай әсер етеді. Сараптамалық интерпретациялар қазақстандық тәжірибені отбасылық сот төрелігін кеңірек халықаралық түсінуге орналастыратынын атап өту маңызды, мұнда медиация өзара қарым-қатынастар мен автономияны арттыруға негізделген, сот тетіктерін толықтыратын және алмастырмайтын процесс ретінде тұжырымдалады. Сонымен қатар, сарапшылар бұл қосымша модельдің тиімділігі институционалдық құрылымға, рәсімдердің анықтығына және мәдени қолайлылыққа байланысты екенін ескертіп, Қазақстанда отбасылық медиацияны іс жүзінде іске асыруға әсер ететін құрылымдық және ұйымдастырушылық шектеулерді зерделеу қажеттігін атап өтті.

3.2. Қазақстандағы отбасылық медиацияның шектеулері, қиындықтары және даму бағыттары

Бұл бөлімде медиаторлар жиі қарайтын даулардың түрлерін және осы даулар іс жүзінде шешілетін тетіктерді талдау арқылы Қазақстандағы отбасылық медиацияның тәжірибелік өлшемі қарастырылады. Әр түрлі аймақтардан келген медиаторлармен сұхбатқа сүйене отырып, бұл талдау медиацияның тұжырымдамалық және институционалдық интерпретациясынан оның нақты отбасылық дауларда күнделікті қолданылуына баса назар аударады. Сараптамалық бағалау отбасылық медиацияның құқықтық нормалардың, эмоционалдық динамиканың, экономикалық шектеулердің және некеге, ата-анаға және туыстық қатынастарға қатысты мәдени негізделген үміттердің күрделі өзара әрекеттесуінде жұмыс істейтінін көрсетеді. Нәтижесінде медиацияның тиімділігі тек процедуралық құрылғымен ғана емес, сонымен қатар медиатордың араласу

стратегияларын әр даудың ерекшеліктеріне бейімдеу қабілетімен де тығыз байланысты. Эмпирикалық зерттеулер Қазақстандағы отбасылық медиация даулардың бір санатымен шектелмей, қарқындылығы, ұзақтығы және негізгі себептері бойынша ерекшеленетін даулардың кең ауқымын қамтитынын көрсетеді. Осыған қарамастан, осы әртүрлілікке қарамастан, сараптамалық қорытындылар медиация тәжірибесінде кездесетін ең көп таралған отбасылық даулардың типологиясын анықтауға мүмкіндік беретін, қайталанатын заңдылықтарды анықтайды. Бұл қайталанатын дау түрлері келесі бөлімнің аналитикалық негізін құрайды.

3.2.1 Институционалдық кедергілер: құқықтық, ұйымдастырушылық және мәдени шектеулер

Сарапшылармен сұхбат көрсеткендей, аймақтық және институционалдық айырмашылықтарға қарамастан, Қазақстандағы отбасылық медиация тәжірибесі қайталанатын даулардың салыстырмалы түрде тұрақты жиынтығымен сипатталады. Бұл даулар отбасылық құқықтың ресми категорияларын да, отбасылардағы тұлғааралық, эмоционалды және әлеуметтік-экономикалық қайшылықтарды да көрсетеді. Әрбір санат сұхбат материалдарынан тікелей алынған сараптамалық бағалауға сілтеме жасай отырып, төменде сипатталған.

Ажырасуға байланысты даулар. Ажырасуға байланысты даулар медиация тәжірибесінде жиі кездесетін категориялардың бірін құрайды. Сарапшылар мұндай даулар некені бұзудың заңды әрекетімен сирек шектелетінін және оның орнына эмоционалды реніштерге, өзара айыптауларға және қарым-қатынастың бұзылуына терең енетінін атап көрсетеді. Медиация көбінесе ажырасу туралы өтініш бергенге дейін немесе эмоционалды дауды азайту және ажырасудың сындарлы процесін қамтамасыз ету мақсатында сот процесінде басталады. Кейбір жағдайларда медиация қайта қарау және татуласу үшін кеңістік жасайды.

> *«…Сотпен ресми шешім қабылданады, бір жағы жеңіліске ұшырайды. Ал медиацияда тараптар өздері шешім қабылдайды, екеуі де жеңіске жетеді…»* (Эксперт №16)

> *«…Тараптар сотқа талап, арыз беруге келіп едік деп мәлімдеген сәттен бастап, медиация арқылы бітімгершілікке келудің тиімді екенін түсіне бастайды…»* (Эксперт №3)

Мүлікті бөлу. Сарапшылардың пікірінше, бірлесіп сатып алынған мүлікті бөлуге қатысты даулар отбасылық медиациядағы ең күрделі және даулы істердің қатарына жатады. Бұл даулар көбінесе тұрғын үй мәселелеріне, ипотекалық міндеттемелерге және заңды шектеулер мен материалдық кедергілер сот жүйесінің

икемділігін шектейтін ұзақ мерзімді қаржылық міндеттемелерге қатысты. Медиация тараптардың нақты өмір сүру жағдайлары мен олардың болашақ мүмкіндіктерін ескеретін контекстке бағытталған келісімдерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

> *«…Отбасылық дауларда ең қиыны – дүние-мүлікті бөлу, әсіресе ипотекамен алынған пәтерлерге байланысты мәселелер…»* (Эксперт №3).

> *«Сот заң шеңберінен шыға алмайды, ал медиацияда тараптар өздеріне қолайлы уақытша немесе кезең-кезеңімен шешім қабылдай алады...»* (Эксперт №4).

Балаларға қатысты даулар, тұрғылықты жерін анықтау мәселесі, қамқоршылық, ата-аналардың өзара әрекеті. Балаларға қатысты даулар отбасылық медиация тәжірибесінде басты орын алады және сарапшылар үнемі даулардың эмоционалды сезімтал категориясы ретінде сипаттайды. Баланың тұрғылықты жеріне, қарым-қатынас кестесіне және ата-ана міндеттеріне қатысты сұрақтар көбінесе күшті эмоционалды реакциялар мен қарым-қатынасқа ұзақ мерзімді әсер етеді. Мұндай жағдайларда медиация баланың ең жақсы мүдделерін бірінші орынға қояды және ата-аналық бәсекелестікті ынтымақтастық пен жауапкершілікке айналдыруға тырысады.

> *«…Қайта татуласпаған күннің өзінде, медиатордың міндеті баланың болашағын ойлап, ата-аналардың дұрыс қарым-қатынаста қалуына жағдай жасау…»* (Эксперт №1).

> *«…Балаларға қатысты дауларда ашумен қабылданған шешім ең қауіпті. Сондықтан эмоция басылған соң ғана келісімге келуге болады…»* (Эксперт №6).

Алимент және қаржылық қолдау туралы даулар. Алимент пен қаржылық міндеттемелерге қатысты даулар көбінесе ажырасумен және балаларға қатысты даулармен бірге жүреді. Сарапшылар төлем мөлшеріне, тұрақты емес кірістерге және мәжбүрлеп өндіріп алу тетіктеріне қатысты келіспеушіліктер көбінесе ұзаққа созылған заңды шайқастарға ұласатынын атап көрсетті. Медиация келісімдердің сақталу деңгейін арттыратын және ұзақ мерзімді даулардың ықтималдығын төмендететін нақты және өзара қолайлы шарттар туралы келіссөздер жүргізуге мүмкіндік береді.

> *«...Алимент туралы дау болғанда, заңгерлік салаға салып тұрып, келісімге келтіреміз, өздері шешеді алимент төлей ме, төлемей ме, оны*

көбінесе менің тәжірибемде заңмен шешіп береміз. Мүлік бөлу, ажырастыру секілді даулы жағдайлар медиацияға татуластыруға көбірек жақын...» (Эксперт №10).

«...Балалары бар ғой қанша дегенмен, сондықтан міндетті түрде күйеуімен сөйлесу керектігін, ері телефон соққанда жауап беруін, бір-бірімен хабарласып тұру керек екенін және күйеуі әлі ажырасқан жоқ қой, балаларына қамқоршы болып, міндетті түрде алимент емес, қаражат бөліп тұру керек екенін айтып, жолдасына айту керек екенін түсіндірдім...» (Эксперт №3).

«...Отбасылық медиацияны жиі жасаймын, ол алимент мәселесі және баланы көріп тұру. Медиатор ретінде, бейтарап болуға тырысасың еш жақтың мүддесін артық қоймауға тырысасың, екеуінде тыңдап алып, екеуіне баланың керек екенін ұсынған кезде 2 тарапта әрине қуанады ғой...» (Эксперт №16).

«...Қазіргі алимент төлеушілер ажыраса сала, атындағы мал-мүлікті басқа адамның, туысының атына жаздыртуға, өзі жалақысы жоғары жерде жұмыс істеп, салықтан жалтарып, формалды түрде ең төменгі жалақысы бар бір туысы, не жақынының атына тіркеліп қойып, миығынан күліп, өз балаларынан өздері қашып, құлығын асырып жүргені...» (Эксперт №1).

Үлкен отбасы мен әлеуметтік-мәдени факторларға байланысты даулар. Сонымен, сарапшылар үлкен отбасымен қарым-қатынаста және әлеуметтік-мәдени динамикада, соның ішінде жұбайының ата-анасының араласуы, туыстарының қысымы, отбасындағы гендерлік рөлдер мен беделге қатысты қарама-қайшы үміттерде негізделген отбасылық даулар санатын анықтайды. Бұл даулар бастапқыда заңды дауларға ұқсамаса да, олар көбінесе некенің бұзылуы мен отбасылық даудың шиеленісуінің негізгі себептері болып табылады.

Ресми сот процестері. Мұнда медиация коммуникацияны қалпына келтіруге және отбасылық шекараларды қайта анықтауға бағытталған алдын-алу механизмі ретінде әрекет етеді.

«...Көп жағдайда даудың түпкі себебі – туыстардың араласуы, үлкендердің қысымы...» (Эксперт №11).

Сараптамалық бағалаулар жиынтығында Қазақстандағы отбасылық медиация тар мағынада құқықтық талаптардан асып түсетін даулардың кең спектрін қамтитынын көрсетеді. Типологияда медиация әсіресе, құқықтық мәселелер

эмоционалды, тұлғааралық және әлеуметтік-мәдени аспектілермен байланысты болған жағдайларда сұранысқа ие екенін көрсетеді. Бұл эмпирикалық заңдылық медиацияның отбасылық даулардың күрделі шындықтарын реттеуге қабілетті, икемді және бейімделгіш механизм секілді рөлін көрсетеді, осылайша келесі 28-кестеде келтірілген даулар мен медиация стратегияларының түрлерін жүйелі түрде салыстыруға негіз қаланды.

28-кесте. Отбасылық медиация тәжірибесінде жиі кездесетін даулардың типологиясы

Даудың түрі	Даудың мазмұны мен негізгі сипаттамалары	Медиацияның басым қолданылу себептері
Некені бұзуға байланысты даулар	Ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың үзілуі, өзара сенімнің жоғалуы, эмоциялық шиеленіс	Дауды бәсеңдету, ажырасу процесін келіссөз арқылы өткізу, ұзақ мерзімді әлеуметтік зиянды азайту.
Мүлікті бөлуге қатысты даулар	Бірлесіп жиналған мүлікті, соның ішінде ипотекалық тұрғын үйді бөлу, қаржылық міндеттемелер	Сот шеңберінен тыс икемді шешімдерге қол жеткізу, уақытша немесе кезеңдік келісімдер жасау мүмкіндігі.
Балаларға қатысты даулар	Баланың тұрғылықты жерін анықтау, ата-аналық құқықтар, қарым-қатынас кестесі	Баланың мүддесін қорғау, ата-аналар арасындағы ынтымақтастықты сақтау, эмоциялық тұрақтылықты қамтамасыз ету.
Алимент және қаржылық міндеттемелер	Алимент мөлшері, төлемнің тұрақтылығы, қаржылық мүмкіндіктерге байланысты келіспеушіліктер	Тараптардың нақты жағдайын ескере отырып, орындалатын келісімдерге қол жеткізу.
Кеңейтілген отбасы мен әлеуметтік-мәдени факторларға байланысты даулар	Туыстардың араласуы, ене-келін, қайын жұрт қатынастары, дәстүрлік күтулер	Алдын алу сипатындағы араласу, коммуникацияны қалпына келтіру, даудың құқықтық дауға ұласуын болдырмау.
Ескерту – автормен жасалған.		

Типология көрсеткендей, Қазақстандағы отбасылық медиацияның тар мағынада құқықтық категориялардан тыс кең ауқымды дауларға қолданылатынын көрсетеді. Сарапшылардың бағалауы бойынша, медиацияның әсіресе, құқықтық талаптар эмоциялық шиеленіспен, қарым-қатынастың үзілуімен және әлеуметтік-мәдени күтулермен тығыз астасқан жағдайларда аса қажетті екенін айқындайды. Дауларды тек құқықтарға негізделген формальды реттеу арқылы реттеудің орнына, медиация отбасылардың нақты өмірлік жағдайларын ескеретін икемді және контекстке тәуелді шешімдерді табуға мүмкіндік береді.

Даулардың көпқырлылығы отбасылық медиацияның бейімделгіш сипатын айқындап, оның бір мезгілде дауларды реттеу тетігі әрі алдын алу сипатындағы әлеуметтік араласу құралы ретінде қызмет атқара алатынын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл типология медиаторлардың әртүрлі санаттағы отбасылық дауларды реттеу барысында қолданатын нақты механизмдері мен стратегияларын эмпирикалық тұрғыдан талдауға негіз қалайды. Аталған мәселелер келесі бөлімшеде егжей-тегжейлі қарастырылады. Сонымен қатар, анықталған типология отбасылық медиацияның институционалдық әлеуетін айқындап, оның сотқа балама ғана емес, отбасылық қатынастарды тұрақтандыруға бағытталған дербес әлеуметтік институт ретіндегі рөлін күшейтеді. Бұл медиацияның отбасылық даулардың салдарын ғана емес, олардың терең әлеуметтік-психологиялық себептерін де ескеретінін көрсетеді. Осы тұрғыда медиация отбасылық дауларды реттеудің неғұрлым тұрақты және ұзақ мерзімді нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін құрал ретінде сипатталады.

3.2.2. Дауды төмендетудің коммуникациялық стратегиялары мен тетіктері

Диссертациялық жұмысты зерттей отырып, әрі қарай, медиация тәжірибесін сипаттайтын сараптамалық әңгімелерді тақырыптық кодтау, атап айтқанда медицинаның кезеңдері мен сценарийлері екі аналитикалық деңгейді анықтауға мүмкіндік берді:

(1) медиация процестерінің көпшілігін құрылымдайтын типтік кезеңдер жиынтығы;

(2) осы кезеңдердің іс жүзінде қалай біріктірілетінін, қайталанатынын немесе үзілетінін көрсететін бірқатар процедуралық сценарийлер.

Қос құрылым отбасылық медиацияның нақты жағдайда қалай жұмыс істейтінін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Сарапшылармен сұхбат даудың нақты түріне қарамастан, отбасылық медиацияны сипаттайтын кезеңдердің салыстырмалы түрде тұрақты реттілігін анықтайды. Дегенмен, сарапшылар бұл кезеңдерді қатаң немесе міндетті қадамдар ретінде түсіндіруге болмайтынын үнемі атап өтеді. Керісінше, олар медиаторлар тараптардың эмоционалды жағдайына, даудың күрделілігіне және медиация орын алатын институционалдық контекстке бейімдейтін процедуралық құрылым ретінде жұмыс істейді.

Бірінші кодталған кезең, S1 – бастапқы байланыс және істі қабылдау медиатордың тараптармен алғашқы өзара әрекеттесуін қамтиды. Бұл кезеңде сарапшылар негізгі тапсырманы даудың сипатын анықтау, медиация принциптерін түсіндіру және тараптардың ерікті қатысуға дайындығын бағалау деп сипаттайды. Бұл кезең сонымен қатар, медиацияның орындылығын бастапқы бағалауды қамтиды, әсіресе жоғары эмоционалды дау кезінде немесе ықтимал билік асимметриясымен байланысты жағдайларда орын алады.

Екінші кезең, S2 – эмоционалды деэскалация және тұрақтандыруды сарапшылар отбасылық медиацияда ерекше маңызды деп анықтайды. Коммерциялық немесе әкімшілік даулардан айырмашылығы, отбасылық даулар көбінесе ашуланумен, ренішпен, қорқынышпен және жинақталған наразылықтармен сипатталады. Сарапшылар медиацияны эмоционалды дау азайғанға дейін тиімді жалғаса алмайтынын атап өтті. Бұл кезең медиация процесінің сызықтық емес сипатын көрсететін үзілістерді, рефлексия уақытын немесе әр тараппен жеке кездесулерді қамтуы мүмкін.

Үшінші кезең, S3 – жеке сессиялар, кездесулер, сараптамалық шолуларда асимметрияларды, нәзік мәселелерді және айтылмаған мәселелерді шешудің механизмі ретінде жиі айтылады. Осы сессиялар барысында медиаторлар мүдделерді нақтылау, үміттерді зерттеу және келісімге келу үшін ықтимал кедергілерді анықтау үшін әр тараппен бөлек жұмыс істейді. Сарапшылар бұл кезеңді әсіресе балаларға, қаржылық тәуелділікке немесе қарым-қатынастағы ұзақ мерзімді теңгерімсіздіктерге қатысты дауларда маңызды екенін атап көрсетеді.

Төртінші кезең, S4 – бірлескен келіссөздер және диалог, жеке дайындықтан ұжымдық мәселелерді шешуге көшуді білдіреді. Бұл кезеңде медиаторлар тараптар арасындағы құрылымдық қарым-қатынасты дамытады, позицияларды емес, мүдделерді тұжырымдауды ынталандырады және айыптау мәлімдемелерін талқыланатын мәселелерге айналдыруға көмектеседі. Сарапшылар бұл кезеңді медиацияның сот ісін жүргізумен салыстырғанда ерекше құндылығы үшін орталық деп сипаттайды, өйткені бұл тараптарға нәтижелерді қалыптастыруға белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

Бесінші кезең, S5 – келісімді тұжырымдау және рәсімдеу келіссөздер нәтижелерін нақты және түсінікті келісімге аударуды қамтиды. Сарапшылар екі тарап үшін де келісімдердің шынайылығын, тепе-теңдігін және түсінікті болуын қамтамасыз етудің маңыздылығын атап көрсетеді. Сот медиациясында бұл кезең келісімді заңды түрде растауды, оның консенсус сипатын сақтай отырып, оның заңды күшін нығайтуды қамтиды.

Алтыншы кезең, S6 – бақылау және іске асыру мониторингі, әсіресе күрделі отбасылық дауларда байқалады. Бұл кезең әрдайым ресми түрде институттандырылмаса да, медиаторлардың келісімдердің тұрақтылығы және оларды іс жүзінде жүзеге асыру, әсіресе балаларға немесе ұзақ мерзімді қаржылық міндеттемелерге қатысты мәселелерін көрсетеді. Біріктірілген, кодталған қадамдар отбасылық медиацияны құрылымдық, бірақ бейімделу процесі ретінде жақсы түсінетінін көрсетеді (37-суретті қараңыз). Барлық жағдайларда жалпы процедуралық логиканы анықтауға болатынына қарамастан, сараптамалық бағалау қатаң процедуралық сызықтыққа емес, кезеңдер арасындағы икемділікке, жеделдікке және итеративті қозғалысқа үнемі баса назар аударады. Осылайша, анықталған кезеңдік модель отбасылық медиацияны алгоритмдендірілген рәсім ретінде емес, кәсіби пайымдауға негізделген динамикалық процесс ретінде түсінуге

мүмкіндік береді. Сарапшылардың тәжірибесі медиацияның тиімділігі нақты кезеңдердің формалды сақталуынан гөрі, медиатордың жағдайды дәл бағалау қабілетіне, тараптардың психоэмоциялық ахуалына уақтылы жауап беруіне және процедуралық икемділікті сақтай отырып, жалпы логиканы жоғалтпауына тәуелді екенін көрсетеді. Бұл тұжырым отбасылық медиацияны құқықтық рәсіммен қатар, рефлексивті, контекстке бейімделетін және реляциялық кәсіби тәжірибе ретінде қарастыру қажеттігін негіздейді және оны стандартталған сот процедураларынан түбегейлі ерекшеленетін институт ретінде сипаттайды. Мұндай кезеңдік икемділік медиаторға даудың эволюциясын үздіксіз бақылауға және қажет болған жағдайда алдыңғы кезеңдерге қайта оралуға мүмкіндік береді. Бұл отбасылық медиацияның сызықтық емес табиғатын және оның күрделі әлеуметтік-психологиялық процестерге бейімделу қабілетін айқын көрсетеді. Нәтижесінде медиация отбасылық дауларды реттеудің тек рәсімдік құралы емес, тұрақты және ұзақ мерзімді келісімдерге қол жеткізуді көздейтін кешенді әлеуметтік тәжірибе ретінде көрінеді.

37-сурет. Отбасылық медиацияның негізгі кезеңдері, тақырыптық кодтау негізінде

Ескерту – автормен жасалған.

1-кезең істің бастапқы байланысы және қабылдануы. Сарапшылармен сұхбат отбасылық медиация даудың сипатын анықтауға және медиацияның іс жүргізу шеңберін құруға бағытталған бастапқы кезеңнен басталатынын көрсетеді. Бұл кезеңде медиаторлар тараптардың еріктілігі, бейтараптығы және жауапкершілігі принциптерін түсіндіреді және медиацияның нақты жағдайға

сәйкес келетіндігін бағалайды. Сарапшылар бұл кезең тек әкімшілік емес екенін атап көрсетеді; керісінше, ол тараптардың үміттерін қалыптастырады және олардың диалогқа дайындығын анықтайды. Эмоциялар мен сенімсіздік жиі жоғары болатын отбасылық дауларда бұл бастапқы өзара әрекеттесудің сапасы бүкіл медиация процесі үшін маңызды деп сипатталады.

> *«…Медиация басталған кезде ең алдымен тараптарға оның тәртібін, ерікті екенін, шешімді өздері қабылдайтынын түсіндіреміз…»* (Эксперт №7).

> *«…Адамдар медиаторға келгенде сот сияқты шешім күтіп отырады, сондықтан ең алдымен олардың рөлін және өз жауапкершілігін түсіндіру қажет…»* (Эксперт №3).

2-кезең эмоционалды деэскалация және тұрақтандыру. Сараптамалық кодтау арқылы анықталған екінші кезең эмоционалды деэскалация мен тұрақтандыруды қамтиды. Сарапшылар тараптар өткір эмоционалды күйзеліс жағдайында болғанша, отбасылық медиация пәндік келіссөздерге ауыса алмайтынын үнемі атап өтеді. Ашулану, реніш, қорқыныш және жинақталған реніштер медиацияның басында типтік эмоционалды күйлер ретінде сипатталады. Сондықтан медиаторлар эмоционалды салқындылық пен мазмұнды ойлануға және кейбір жағдайларда процесте уақытша үзілістерге уақыт бөледі. Бұл кезеңде медиация мен сот ісін жүргізудің негізгі айырмашылығы атап өтіледі, өйткені эмоционалды реттеу дауды реттеудің жанама әсері емес, қажетті шарт ретінде қарастырылады.

> *«…Екі тарап ашулы, эмоцияға беріліп келген кезде біз бірден шешім қабылдамаймыз, уақыт береміз, сабасына түсуін күтеміз. Ашумен айтылған сөзден кейін келісім болмайды, алдымен эмоция басылуы керек…»* (Эксперт № 17).

3-кезең жеке кездесулер (сессия). Сараптамалық қорытындылар әр тараптың жеке сессиялары отбасылық медиацияда жеке және жиі қолданылатын кезең екенін көрсетеді. Бұл сессиялар медиаторларға нәзік мәселелерді талқылауға, негізгі мүдделерді нақтылауға және бірлескен кездесулерде байқалмайтын билік асимметриясын басқаруға мүмкіндік береді. Сарапшылар тараптар жеке сессиялар кезінде өздерінің алаңдаушылықтарын, қорқыныштарын немесе шектеулерін жиі ашатынын, олар екінші тараптың қатысуымен айтылмайтынын атап айтты. Бұл кезең әсіресе балаларға, қаржылық тәуелділікке немесе қарым-қатынастағы ұзақ мерзімді теңгерімсіздіктерге қатысты дауларда аса маңызды.

«…Біз тараптармен жеке-жеке жұмыс істейміз, әрқайсысының шын мәніндегі мүддесін анықтаймыз…» (Эксперт №15).

«…Жеке кездесулерде тараптар ашығырақ сөйлейді, сол кезде келісімге кедергі болып тұрған нәрселер анық көрінеді…» (Эксперт №9).

4-кезең бірлескен келіссөздер және диалог. Бірлескен келіссөздер отбасылық медиацияның негізгі кезеңін білдіреді, оның барысында тараптар арасында құрылымдық диалог жүреді. Сарапшылар бұл кезеңді медиацияның ерекше логикасы ең көрнекті болатын сәт ретінде сипаттайды, өйткені делдалдар шешімдерді таңдамай қарым-қатынасты жеңілдетеді. Осы кезеңдегі негізгі міндет - айыптау позицияларын талқыланатын мүдделерге айналдыру және өзара түсіністік үшін жағдай жасау. Сарапшылар табысты бірлескен диалог эмоционалды тұрақтандыру мен жеке дайындықтың алғашқы кезеңдерінде енгізілген тығыздауға байланысты екенін атап көрсетеді.

«…Медиатор өзі шешім қабылдамайды, біз тараптарды сөйлестіреміз, ашық диалогқа шығарамыз…» (Эксперт №2).

«…Медиация келісім диалогы арқылы қалыптасады, медиатор тек процесті басқарады…» (Эксперт № 7).

5-кезең келісімді тұжырымдау және рәсімдеу. Бұл кезеңде келіссөздердің нәтижелері нақты және түсінікті келісімдерге айналады. Сарапшылар келісімдер шынайы, теңдестірілген және тұрақты болу үшін тараптардың нақты мүмкіндіктеріне сәйкес келуі керек деп атап көрсетеді. Сот медиациясында бұл кезең келісімнің заңды расталуын да қамтиды, бұл оның консенсус сипатына нұқсан келтірместен оның заңды күшін арттырады. Сарапшылар медиаторлар шешімдерді өздері жасамайтынын, бірақ тараптардың шешімдерінің нақты көрсетілуін және қажет болған жағдайда олардың заңдық ресімделуін қамтамасыз ететінін атап көрсетеді.

«…Медиатор өзі шешім шығармайды, ол тек тараптар ымыраға келгенін заңдастырып береді...» (Эксперт №4).

«Медиация тәртібімен жасалған келісім сотпен бекітілсе, оның күші сот шешімімен бірдей болады…» (Эксперт №3).

6-кезең кейінгі әрекеттер және іске асыру. Бақылау әрқашан ресми түрде институттандырылмаса да, сарапшылармен сұхбат көрсеткендей, көптеген медиаторлар іске асыру мониторингін отбасылық медиацияның маңызды құрамдас бөлігі деп санайды. Бұл кезең әсіресе балаларға, алиментке немесе ұзақ мерзімді

келісімдерге қатысты дауларға қатысты, мұнда сәйкестік уақыт өте келе дамиды. Сарапшылар міндеттемелерді орындамаған жағдайда медиацияға қайта оралу мүмкіндігі тараптардың жауапкершілік сезімін күшейтетінін және келісімдердің тұрақтылығына ықпал ететінін атап өтті.

> *«…Келісім орындалмаса, тараптар қайтадан медиаторға жүгінеді, сондықтан оның орындалуына мән береміз…»* (Эксперт №3).

Осы кезеңдердің сараптамалық сипаттамалары отбасылық медиацияның құрылымдық, бірақ бейімделу процесі екенін растайды. Әр кезең белгілі бір функцияны орындайды, ал жалпы процесс икемді болып қалады және эмоционалды, реляциялық және институционалдық жағдайларға жауап береді. Сараптамалық әңгімелерде қайталанатын кезеңдердің болуы кезеңдік модельдің аналитикалық негізділігін растайды және оның дерексіз процедуралық дизайнға емес, медиация тәжірибесіне негізделгенін көрсетеді.

3.2.3 Әлеуметтік-мәдени тосқауылдар: құқықтық нигилизм, баламалы рәсімдерге сенімсіздік, патриархалдық тәжірибелер

Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционализациясы мен тәжірибелік маңыздылығының артуына қарамастан, сарапшылармен сұхбат бұл саланың дамуы бірқатар құрылымдық, процедуралық және әлеуметтік-мәдени мәселелермен қатар жүретінін көрсетеді. Медиация отбасылық дауларды реттеудің тиімді механизмі ретінде танылғанымен, оны енгізу біркелкі емес болып қалады және институционалдық құрылыммен де, контекстік факторлармен де шектеледі. Бұл бөлімде сарапшылар анықтаған түйінді шектеулер мен мәселелер, сондай-ақ қазақстандық отбасылық сот төрелігі жүйесінде отбасылық медиацияны одан әрі дамыту перспективалары қарастырылады.

Сарапшылардың пікірлері отбасылық медиацияның алдында тұрған мәселелер бірнеше деңгейде жұмыс істейтінін көрсетеді. Институционалдық деңгейде медиаторлар нормативтік-құқықтық базадағы сәйкессіздіктерді, медиация қызметтеріне аймақтық қолжетімділіктің тең еместігін және отбасылық дауларды реттеуге сот тәсілдерінің үстемдігін көрсетеді. Кәсіби деңгейде сарапшылар медиаторларды даярлауға, біліктілік стандарттарына және кәсіби және кәсіби емес медиаторлар арасындағы айырмашылыққа қатысты мәселелерді қамтиды. Ақырында, қоғамдық деңгейде дауларға қатысты мәдени көзқарастар, медиация туралы қоғамның хабардарлығының төмендігі және авторитарлық шешім қабылдауға деген үміттердің сақталуы отбасылық дауларда медиацияны өз еркімен пайдалануды шектейді. Сонымен қатар, сарапшылар бұл шектеулер отбасылық медиацияның әлеуетін жоққа шығармайтынын атап өтті. Керісінше, олар институционалдық үйлестіруді жақсарту, медиация тәжірибесін кәсібилендіру

және жұртшылықпен мақсатты жұмыс істеу арқылы медиацияның рөлін нығайтудың маңызды мүмкіндіктерін көрсетеді. Алдыңғы бөлімдерде талқыланған медиацияның сот және соттан тыс нысандарының қатар өмір сүруі отбасылық дауларды реттеудің неғұрлым интеграцияланған және тұрақты моделіне негіз болады. Осыған орай, мынадай төмендегі кіші бөлімдерде тиімді отбасылық медиация жолындағы негізгі кедергілер талданады, жүйелі және кәсіби мәселелер қаралады және сараптамалық деректерге негізделген Қазақстандағы отбасылық медиацияның болашақ даму перспективалары белгіленеді.

Сарапшылармен сұхбат барысында Қазақстанда отбасылық медиацияны шектеулі пайдалануды бір фактормен түсіндіруге болмайды, керісінше институционалдық, ақпараттық, мәдени және экономикалық кедергілердің үйлесімінің нәтижесі көрсетілді. Құқықтық жүйеде медиацияны ресми түрде мойындағанына қарамастан, сарапшылар медиация сот ісін жүргізумен салыстырғанда, әсіресе отбасылық дауларда жеткіліксіз пайдаланылатындығын үнемі атап өтеді. Ең жиі айтылатын кедергілердің бірі – халықтың хабардарлығының төмендігі және медиатордың рөлін түсінудің шектелуі.

> *«...Халық медиацияға әлі үйренген жоқ, сенімсіздік көп, әлі сенбейді. Олар сотқа сеніп қалған, «сот ажыратады», «сот шешіп береді», «сот мүлкімді алып береді» деп жүріп алады. Солай, халық бұрыннан сотқа үйреніп алған. Сол себепті қазір судьялардың көбі отбасылық даулар бойынша ерлі-зайыптыларға бірінші сот отырысы түсіндірме кезінде міндетті түрде медиацияны түсіндіреді. Яғни, азаматтық сот бірден басталып кетпейді, бірінші түсіндірме жұмыстары жүргізіледі. Сосын азаматтар медиацияға жүгінеді...»* (Эксперт № 9).

Сарапшылардың пікірінше, көптеген азаматтар медиацияны жеке кәсіби қызмет ретінде білмейді және оны көбінесе заңгерлік кеңеспен немесе сот шешімімен шатастырады. Бір сарапшы түсіндіргендей, тіпті медиаторлардың кабинеттері сот ғимараттарында физикалық түрде орналасқан болса да, тараптар оларға күмәнді көзқараспен қарап, сенімсіздікпен жүгінеді, медиаторлардың кім екендігі және олардың іс жүзінде не істейтіні туралы қарапайым сұрақтар қояды (№7 сарапшы). Тағы бір сарапшы адамдардың нотариустар мен адвокаттардың функциялары туралы жақсы білетіндігін, бірақ медиация көптеген отбасылар үшін бейтаныс және алаңдатарлық ұғым болып қала беретінін атап көрсетеді:

> *«..Халық білмейді. Түсіндірмелі жұмыс аз болуынан, мүмкін әлі уақыт керек шығар. Жарнама шығып жатыр, роликтер бар. Біз мемлекеттік болмағандықтан шығар, жекеміз ғой. Қазір әркім өзін жарнамалау...»* (Эксперт № 12).

Мұндай хабардарлықтың жеткіліксіздігі медиация қызметтеріне ерікті түрде жүгіну деңгейін едәуір төмендетеді. Сарапшылар анықтаған екінші маңызды кедергі терең тамыр жайған құқықтық мәдениет пен сот жүйесіне дағдылы түрде сүйенумен байланысты. Көптеген сарапшылар кеңестік құқықтық дәстүрлерден мұра болып қалған тұрақты «сотқа бағдарланған менталитеттің» бар екенін атап өтеді, мұнда сот билігі отбасылық дауларды реттеудің жалғыз легитимді тетігі ретінде қабылданады. Сарапшылардың бағалауынша, отбасылар көбінесе тек соттар ғана «шешім шығара алады», «бөліп бере алады» немесе «мүліктің сақталуын қамтамасыз ете алады» деп есептейді, ал медиация нақты ықпал ету күші жоқ құрал ретінде қабылданады (Сарапшы № 9; Сарапшы № 8).

> *«...Медиатор қызметін халықтың көп пайдалану, сұранысқа ие болмау себебі, енді ол баяғыдан қалыптасқан Совет үкіметінен қалыптасқан менталитет. Сотқа жүгіну керек екен деп адамдар көбінесе сотқа жүгінеді. Медиатордың көп билігі болмағандықтан, оларға сенімділік әлі де аздау, сол себепті олар сотқа жүгінгенді жөн көреді...»* (Эксперт № 8)

Бұл қабылдау көбінесе тараптардың медиациямен, әдетте, сот ісі басталғаннан кейін ғана бетпе-бет келуімен күшейе түседі, яғни оны дербес әрі бастамашыл балама ретінде емес, қосалқы рәсім ретінде қабылдайды (Сарапшы № 3). Сондай-ақ сарапшылар медиацияның дамуын тежейтін институционалдық және нормативтік шектеулерге назар аударады. Бірқатар медиаторлар медиацияның негізінен ерікті сипатта қалып отырғанын, ал оның міндетті болмауы тәжірибелік тиімділігін әлсірететінін атап көрсетеді. Сарапшылардың бірі отбасылық дауларда, әсіресе ажырасу істерінде медиацияға міндетті түрде жолдаудың енгізілуі қатысу деңгейін едәуір арттырып, соттарға түсетін жүктемені азайтар еді деп тікелей мәлімдейді (Сарапшы № 2). Басқа сарапшылар медиацияның кей жағдайда формалистік сипатта жүзеге асырылатынын, яғни тараптардың келісіміне негізделген шынайы реттеуге жәрдемдесуден гөрі, заң талаптарына сәйкестікті көрсету мақсатында ғана қолданылатынын атап өтеді (Сарапшы № 7). Экономикалық факторлар да маңызды кедергілердің бірі ретінде қарастырылады. Медиация, әдетте, ұзаққа созылатын сот процестеріне қарағанда арзан болғанымен, сарапшылар баға белгілеудің стандартталған жүйесінің және мемлекеттік қаржылық қолдаудың болмауы әлеуетті пайдаланушылар арасында белгісіздік пен сенімсіздік туғызатынын көрсетеді. Азаматтар әсіресе, мемлекет қаржыландыратын сот рәсімдерімен салыстырғанда медиация қызметінің ақысын болжап «болмайтын» немесе «негізсіз» деп қабылдауы мүмкін (Сарапшы № 10).

Сонымен қатар, тегін немесе субсидияланатын медиация қызметтеріне қолжетімді аймақтық айырмашылықтар медиацияны қолданудағы теңсіздікті одан әрі тереңдете түседі (Сарапшы № 12). Сарапшылар медиация саласының өз ішіндегі кәсіби және құрылымдық мәселелерге де назар аударады, оның ішінде кәсіби және

кәсіби емес медиаторлар арасындағы шекараның жеткілікті айқындалмауы бар. Медиация саласына тиісті даярлығы жоқ тұлғалардың келуі институтқа деген сенімді әлсіретуі мүмкін деген алаңдаушылық білдіріледі (Сарапшы № 11).

Тәжірибелі медиаторлардың пікірінше, отбасылық медиация тек құқықтық білімді ғана емес, сонымен қатар жоғары деңгейдегі коммуникативтік дағдыларды, психологиялық құзыреттілікті және этикалық жауапкершілікті талап етеді; бұл қасиеттер қатаң кәсіби стандарттарсыз қамтамасыз етілмейді. Жалпы алғанда, сараптамалық пікір Қазақстанда отбасылық медиацияның жеткіліксіз қолданылуы қоғамдық көзқарастардың, институционалдық құрылымның, кәсіби реттеудің және ақпараттық тапшылықтың күрделі өзара ықпалымен шартталатынын көрсетеді. Аталған мәселелер медиацияның құқықтық мәртебесімен дәлелденген тиімділігіне қарамастан, оның отбасылық дауларды реттеудің негізгі тетігі ретінде қоғамдық санада әлі де толық мойындалмауының себептерін түсіндіреді.

Сараптамалық сұхбаттар барысында анықталған кедергілерді жүйелеу және олардың көпдеңгейлі сипатын ашу мақсатында, Қазақстандағы отбасылық медиацияның дамуына тосқауыл болып отырған негізгі қиындықтар институционалдық, кәсіби, экономикалық және социомәдени аспектілер бойынша құрылымдалды. Аталған кедергілермен сәйкес сараптамалық бағалаулардың жинақталған көрінісі 29-кестеде ұсынылған.

29-кесте. Отбасылық медиацияның дамуына кедергі келтіретін негізгі тосқауылдар эксперттік бағалау негізінде

Тосқауыл деңгейі	Негізгі мәселе	Эксперттердің сипаттамасы	Эксперт №
Ақпараттық және әлеуметтік	Халықтың медиация туралы хабардарлығының төмендігі	Медиацияның мәні мен медиатордың рөлі көпшілікке түсініксіз, азаматтар оны сот немесе адвокат қызметімен шатастырады.	1, 7, 12, 17
Құқықтық-мәдени	Сотқа бағдарланған құқықтық сана	Дауларды тек сот арқылы реттеу керек деген қалыптасқан көзқарас, медиацияға сенімнің төмендігі.	3, 8, 9, 13
Институционалдық	Медиацияның формалды енгізілуі	Медиация сот жүйесінде бар, бірақ көбіне рәсімдік сипатта, шынайы балама ретінде қабылданбайды.	2, 6, 7, 15
Экономикалық	Қызмет құны мен қаржыландырудың анық еместігі	Медиация құны халық үшін түсініксіз, мемлекет тарапынан жүйелі қолдау жоқ.	3, 10, 12, 17

29-кестенің жалғасы

Кәсіби	Кәсіби және кәсіби емес медиаторлардың ара жігінің айқын болмауы	Арнайы дайындығы жоқ тұлғалардың медиатор атанып кетуі медиация институтының беделіне нұқсан келтіреді.	4, 11, 14
Аймақтық	Медиацияға қолжетімділіктің теңсіздігі	Ауылдық және шалғай аймақтарда медиаторлар аз, қызметтері жүйесіз.	5, 12, 16
Ескерту – автормен жасалған.			

Кестеде келтірілген деректер Қазақстанда отбасылық медиацияны дамыту жолындағы кедергілердің көп өлшемді және өзара күшейтетін сипатқа ие екендігін көрсетеді. Мәселелер іске асырудағы жеке сәтсіздіктерді көрсетудің орнына, ақпараттық тапшылық, институционалдық құрылым және әлеуметтік-мәдени күтулер қиылысатын құрылымдық модельді құрайды. Қоғамның хабардарлығының төмен деңгейі және құқықтық сана сотына бағдарлану медиацияға ерікті қатысуды төмендетеді, ал институционалдық формализм оның дауларды реттеудің тәуелсіз тетігі ретінде қабылданатын заңдылығын шектейді. Сонымен қатар, әлеуметтік осал отбасылар үшін әсіресе, экономикалық белгісіздік пен біркелкі емес аймақтық қолжетімділік сенім мен қолжетімділікке нұқсан келтіреді, кәсіби мәселелер, соның ішінде білікті және біліктілігі жоқ медиаторлар арасындағы айырмашылықтың жеткіліксіздігі медиация нәтижелеріне деген сенімді одан әрі әлсіретеді. Бұл тұжырымдар отбасылық медиацияның тиімділігі тек заңды тануға ғана емес, сонымен бірге қоғамдық коммуникация, кәсіби реттеу және институционалдық қолдау саласындағы үйлестірілген реформаларға да байланысты екенін көрсетеді. Сондықтан осы өзара байланысты кедергілерді жою Қазақстандағы отбасылық сот төрелігінің неғұрлым кең жүйесіндегі медиацияның рөлін нығайту үшін қажетті шарт болып табылады.

3.2.4 Даму перспективалары: медиация институтын жаңғырту, кәсіби қауымдастықтарды күшейту, әлеуметтік легитимділікті арттыру

Сарапшылармен жүргізілген сұхбаттар Қазақстандағы отбасылық медиацияның шектеулерін ғана айқындап қоймай, сонымен қатар оның институционалдық, кәсіби және әлеуметтік негіздерін нығайтуға бағытталған бірқатар нақты ұсыныстарды қалыптастыруға мүмкіндік берді. Бұл ұсыныстар тәжірибелі мамандардың жинақталған кәсіби тәжірибесіне сүйенеді және медиацияның тиімділігін арттырумен қатар, отбасылық дауларды реттеудің осы тетігіне деген қоғамдық сенімді күшейтуге бағдарланған. Сарапшылар жиі көтеретін негізгі ұсыныстардың бірі – отбасылық медиацияның сот төрелігі жүйесіндегі институционалдық мәртебесін күшейту қажеттілігі. Сарапшылардың пікірінше, медиация тек қосалқы немесе факультативті рәсім ретінде ғана емес, отбасылық дауларды реттеудің негізгі жолдарының бірі ретінде неғұрлым тығыз

интеграциялануы тиіс. Бірқатар сарапшылар отбасылық даулардың белгілі бір санаттары бойынша, әсіресе ажырасу істері мен балаларға қатысты дауларда, шешім қабылдаудың еріктілік қағидатын сақтай отырып, медиацияға міндетті немесе жартылай міндетті түрде жолдауды кеңейтуді қолдайды. Сарапшылардың бағалауынша, мұндай институционалдық орнықтыру медиацияны ерекше балама емес, қалыпты стандартты қадам ретінде қабылдауға ықпал етіп, соттарға түсетін жүктемені айтарлықтай азайтар еді.

Ұсынылатын реформалардың екінші маңызды бағыты медиаторларды даярлау мен олардың тәжірибелік қызметін кәсібилендіру және стандарттау мәселелерімен байланысты. Сарапшылар, әсіресе жоғары эмоциялық шиеленіспен және балалар сияқты осал тараптардың қатысуымен өтетін отбасылық дауларда, кәсіби және кәсіби емес медиаторлар арасындағы шекараны неғұрлым нақты айқындау қажеттігін атап көрсетеді. Ұсыныстар қатарына медиаторларды даярлаудың бірыңғай ұлттық стандарттарын енгізу, сертификаттауға қойылатын талаптарды күшейту, үздіксіз кәсіби дамуды қамтамасыз ету және отбасылық медиацияға арналған мамандандырылған бағдарламаларды әзірлеу кіреді. Сарапшылардың пікірінше, кәсіби стандарттардың жоғарылауы этикалық мінез-құлықты, рәсім сапасын және медиация нәтижелеріне деген қоғамдық сенімді қамтамасыз етуде шешуші маңызға ие. Сонымен қатар, сарапшылар медиация тәжірбиесіне психологиялық және әлеуметтік құзыреттерді интеграциялаудың маңыздылығын ерекше атап өтеді. Отбасылық даулардың эмоциялық қанық сипатын ескере отырып, медиаторлар тек құқықтық білімнің өзі жеткіліксіз екенін көрсетеді. Ұсынылатын шараларға медиаторларды даярлау бағдарламаларына психология, коммуникация және дауларды басқару пәндерін енгізу, сондай-ақ медиаторлар, психологтар және әлеуметтік қызметтер арасындағы пәнаралық ынтымақтастықты дамыту жатады. Мұндай интеграция тұрмыстық зорлық-зомбылық тәуекелдерімен, балаларды қорғаумен және қарым-қатынастардың ұзақ мерзімді салдарларымен байланысты дауларда ерекше маңызды деп бағаланады.

Ұсыныстардың тағы бір маңызды тобы қоғамдық хабардарлықты арттыруға және ақпараттық-ағартушылық жұмысты күшейтуге бағытталған. Сарапшылар медиацияның жеткіліксіз қолданылуының негізгі себептерінің бірі ретінде азаматтардың оның мақсаттары, рәсімдері мен артықшылықтары туралы базалық білімінің жоқтығын жүйелі түрде атап өтеді. Ұсынылатын шаралар қатарына халыққа арналған тұрақты ақпараттық кампанияларды жүргізу, құқықтық сауаттылықты арттыру бағдарламаларына медиация тақырыптарын енгізу, бұқаралық ақпарат құралдарымен ынтымақтастықты кеңейту және соттардың тараптарға медиация мүмкіндіктері туралы неғұрлым айқын әрі жүйелі ақпарат беруі жатады. Сарапшылардың пікірінше, хабардарлықты арттыру шынайы ерікті қатысу мен саналы таңдау жасаудың қажетті алғышарты болып табылады. Сарапшылар сондай-ақ отбасылық медиацияның орнықты дамуы үшін мемлекеттік қолдау мен институционалдық үйлестірудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Ұсыныстарға әлеуметтік маңызы бар, әсіресе балаларға қатысты істерде медиацияны ішінара мемлекеттік қаржыландыру немесе субсидиялау, сондай-ақ соттар, медиация орталықтары мен жергілікті атқарушы органдар арасындағы үйлестіруді күшейту кіреді. Сарапшылардың пайымдауынша, мұндай қолдау болмаған жағдайда медиация ел аумағында біркелкі қолжетімді болмай, жеке бастамаларға тәуелді күйде қалып, тұтас ұлттық институт ретінде қалыптаспай қалу қаупіне ұшырайды. Жалпы алғанда, сарапшылардың ұсыныстары Қазақстандағы отбасылық медиацияны дамытудың кешенді стратегиясын сипаттайды. Радикалды институционалдық өзгерістерге шақырудың орнына, сарапшылар медиацияның құқықтық мәртебесін, кәсіби сапасын және әлеуметтік маңыздылығын біртіндеп, бірақ үйлестірілген түрде күшейтетін реформалардың қажеттігін алға тартады. Бұл ұсынымдар отбасылық медиацияны тек дауларды реттеу құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар отбасының ұзақ мерзімді тұрақтылығына және әлеуметтік тұтастыққа ықпал ететін превентивті әрі қалпына келтіруші институт ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әрі қарай отбасылық медиация институтын нығайтуға бағытталған сарапшылардың ұсыныстарын жүйелеу мақсатында, сұхбат барысында тұжырымдалған ұсынымдар реформалардың негізгі бағыттары бойынша құрылымдалды. Аталған ұсыныстардың жүйеленген шолуы және тиісті сарапшылар дереккөздері 30-кестеде ұсынылған.

30-кесте. Отбасылық медиация институтын жетілдіру бойынша эксперттік ұсыныстар

Реформа бағыты	Нақты ұсыныстар	Эксперттердің негіздемесі (қысқаша)	Эксперт №
Институционалдық мәртебені күшейту	Отбасылық даулар бойынша медиацияға міндетті немесе жартылай міндетті жолдама енгізу	Медиация сотқа балама емес, бірақ дауларды ерте кезеңде реттеудің тиімді құралы болуы тиіс	2, 3, 7, 8 10, 17
Кәсіби стандарттау	Кәсіби және кәсіби емес медиаторларды нақты ажырату, ұлттық стандарттарды енгізу	Отбасылық медиация жоғары кәсіби дайындықты талап етеді, кездейсоқ адамдардың қатысуы институтқа сенімді төмендетеді	8, 11, 12, 16
Медиаторларды мамандандыру	Отбасылық медиация бойынша жеке мамандану бағытын қалыптастыру	Отбасылық даулардың эмоциялық және әлеуметтік күрделілігі арнайы дайындықты қажет етеді	3, 6, 9, 10, 15
Психологиялық компонентті күшейту	Медиаторларды психология және коммуникация дағдылары бойынша оқыту	Эмоциямен жұмыс істей алмау келісімнің тұрақсыз болуына әкеледі	4, 6, 9, 17

30-кестенің жалғасы

Халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру	Медиация туралы ақпараттық кампаниялар, БАҚ және соттар арқылы түсіндіру	Азаматтар медиацияның мәнін білмегендіктен, оған өз еркімен жүгінбейді	1, 7, 12, 14
Мемлекеттік қолдау және қаржыландыру	Әлеуметтік маңызды істер бойынша медиацияны субсидиялау	Балаларға қатысты істерде медиация баршаға қолжетімді болуы тиіс	10, 12, 13
Институционалдық үйлестіру	Соттар, медиация орталықтары және жергілікті органдар арасындағы жүйелі байланыс	Үйлестірусіз медиация формалды рәсім деңгейінде қалып қояды	3, 5, 7, 10, 17
Ескерту – автормен жасалған.			

Кестеде жинақталған реформалардың бағыттары саясат бойынша дерексіз ұсыныстар болып табылмайды, бірақ отбасылық медиация саласындағы тәжірибешілердің нақты тәжірибесіне негізделген. Бұл ұсыныстардың нақты институционалдық шектеулерден және медиацияның күнделікті тәжірибесінен қалай пайда болатынын көрсету үшін сарапшылармен сұхбаттасудың келесі үзінділері реформалардың анықталған басымдықтарының тікелей эмпирикалық негіздемесін ұсынады.

> *«…Қазір ол міндетті емес. Әркім қалауы бойынша, ешкім түсінбегеннен кейін қалауымен бармайды. Ал міндеттеп қойса, онда баратын еді…»* (Эксперт № 2).

> *«Медиацияда татуласу көп… психологияны қолданамыз… түсінген адамдар ажыраспауға келісімге келеді»* (Эксперт № 9).

> *«Медиацияның соттық шешімі бар… сот екі тараптың өздері қабылдаған шешімдерін дұрыс деп қабылдайды. Азаматтардың жоғары білімі болса болды, оларды медиатор ету. Ол дұрыс емес»* (Эксперт № 16).

Нәтижелер Қазақстанда отбасылық медиацияны дамыту бірыңғай заңнамалық немесе рәсімдік түзету ретінде емес, реформалардың көп өлшемді процесі ретінде қабылданатынын көрсетеді. Сарапшылар медиацияны нығайту институционалдық, кәсіби және қоғамдық деңгейлерде бір мезгілде ілгерілеуді талап ететінін дәйекті түрде атап көрсетеді. Кәсіби стандарттаусыз институционалды енгізу формализмге толы, ал көпшіліктің хабардарлығын арттырмай кәсібилендіру ерікті пайдалануды шектейді. Сарапшылардың ұсыныстарындағы психологиялық құзыреттілік пен маманданудың ауырлығы отбасылық даулардың ерекше эмоционалды күрделілігін мойындауды көрсетеді. Сонымен қатар, мемлекеттік қолдау мен институционалдық үйлестіруге шақыру

медиацияның тек жекелеген мамандарға немесе нарықтық тетіктерге ғана сене алмайтындығын көрсетеді. Жалпы, сарапшылардың ұсыныстары отбасылық медиацияны отбасылық сот төрелігі жүйесінің тұрақты, сенімді және әлеуметтік маңызды құрамдас бөлігіне айналдырудың дәйекті және шынайы жол картасын сипаттайды.

Қазақстандағы отбасылық медиацияны сапалы талдау нәтижелері, әртүрлі кәсіптік салаларды, институционалдық байланыстарды және аймақтық контексттерді білдіретін тәжірибелі медиаторлармен сұхбатқа негізделген, тараптардың еріктілігін, бейтараптығын, құпиялылығын және өзін-өзі анықтауын қоса алғанда, медиацияның негізгі қағидаттарына қатысты сарапшылар арасында тұжырымдамалық конвергенцияның жоғары дәрежесін көрсетеді. Сонымен бірге, талдау құқықтық, коммуникативті-процедуралық, психо-әлеуметтік және құндылыққа бағытталған өлшемдер бойынша сарапшылардың медиация туралы түсінігін қалыптастыратын сараланған кәсіби екпіндерді анықтады. Перспективалар тұжырымдамалық қайшылықтарды білдірмейді, керісінше медиаторлардың білімімен, олардың институционалдық рөлдерімен және тәжірибелерімен қалыптасқан бірін-бірі толықтыратын интерпретациялық негіздермен өлшенеді. Медиация тәжірбиесін эмпирикалық зерттеу көрсеткендей, Қазақстандағы отбасылық медиация ажырасу, балалармен байланысты даулар, мүлікті бөлу, алимент, сондай-ақ кеңейтілген отбасы мен әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерінен туындаған дауларды қоса алғанда, көптеген дауларды қамтиды. Даулардың типологиясы және медиацияның кезеңдері мен сценарийлерін талдау отбасылық медиацияның құрылымдық, бірақ бейімделу процесі ретінде жұмыс істейтінін растады. Қатаң процессуалдық модельді ұстанудың орнына, медиация эмоционалды дауға, күштің асимметриясына және тараптардың диалогқа дайындығына жауап беретін икемді кезеңдер мен балама сценарийлер арқылы ашылады. Процессуалдық бағдарланған перспектива медиацияның құқықтық негіздемені психологиялық және коммуникативтік араласулармен интеграциялаудың бірегей қабілетін көрсетеді.

Институционалдық деңгейде сараптамалық бағалаулар қазіргі уақытта Қазақстанда отбасылық медиацияның неғұрлым дамыған нысандары соттың қатысуымен медиация және сотқа дейінгі медиация болып табылатынын көрсетеді. Бұл гибридті модель ресми заңдылықты және медиация барысында қол жеткізілген келісімдерді мәжбүрлеп орындау мүмкіндігін арттырса да, сарапшылар медиация, оның ерікті және тараптар бастамашылық ететін сипаты нақты белгіленбесе және сақталмаса, процессуалдық формальдылық ретінде қабылдану қаупі бар екенін ескертеді. Медиация мен сот ісін салыстырмалы талдау медиацияның соттардың орнына емес, қатынастардың сақталуын, жалпы жауапкершілікті және дауларды алдын-ала реттеуді баса көрсететін қосымша механизм ретінде қарастырылатындығын одан әрі көрсетеді.

Тарауда отбасылық медиацияны кеңінен қолдануды шектейтін бірқатар тұрақты кедергілер анықталғанын атап өту маңызды, соның ішінде халықтың хабардарлығы төмен, сотқа бағытталған құқықтық мәдениет, институционалдық формализм, экономикалық белгісіздік, аймақтық теңсіздік және медиаторлар арасындағы кәсіби дифференциацияның жеткіліксіздігі. Сонымен қатар, сарапшылармен сұхбат институционалдық интеграцияны, медиаторлардың кәсібиленуі мен мамандануын, психологиялық құзыреттерді интеграциялауды күшейтуге, жұртшылықты ақпараттандыруға және мақсатты мемлекеттік қолдауға бағытталған отбасылық медиация институтын нығайту бойынша нақты ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді. Тұтастай алғанда, нәтижелер Қазақстандағы отбасылық медиацияны енді қалыптасып келе жатқан, бірақ әлі де құқық, психология және әлеуметтік саясаттың түйіскен жерінде орналасып, шоғырлану сатысында тұрған институт ретінде айқындайды. Сараптамалық дискурста медиация дауларды реттеу әдісі ретінде ғана емес, отбасылық даулардың әлеуметтік салдарын азайтуға және отбасының ұзақ мерзімді тұрақтылығына ықпал ететін алдын алу және қалпына келтіру механизмі ретінде қарастырылады. Осы тарауда келтірілген тұжырымдар диссертацияның соңғы тарауында ұсынылған саяси салдарлар мен стратегиялық ұсыныстарды кейіннен талқылау үшін берік эмпирикалық және аналитикалық негіз береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық жұмыс отбасылық дауларды реттеу тетігі ретінде медиацияны жан-жақты әлеуметтік талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қазақстандық қоғамда отбасылық даулардың күрделене түсуімен, сот жүйесіне түсетін жүктеменің артуымен, сондай-ақ дауларды реттеудің неғұрлым гуманистік, қатысуға негізделген және әлеуметтік тұрғыдан орнықты нысандарына деген қажеттіліктің күшеюімен айқындалады. Зерттеу нәтижелері алға қойылған мақсаттың орындалғанын көрсетеді: эмпирикалық деректер отбасылық медиацияның жалпы алғанда халық тарапынан дауларды реттеудің конструктивті, гуманистік және әлеуметтік тұрғыдан қолайлы әдісі ретінде қабылданатынын дәлелдейді, әсіресе ол жарыспалы сот рәсімдерімен салыстырғанда оң бағаланады. Респонденттер медиацияны диалог, ымыраға келу, эмоцияларды реттеумен, әсіресе, балаларға қатысты мәселелерде отбасылық қатынастарды сақтаумен байланыстырады. Алайда, осындай оң нормативтік қабылдауға қарамастан, медиация әлі толыққанды күнделікті әлеуметтік тәжірибеге айнала қойған жоқ. Оның тәжірибелік қолданылуы шектеулі күйінде қалып отыр, бұл медиацияны қолдау туралы декларативті ұстанымдар мен оны нақты дау жағдайларында пайдалану арасындағы айқын алшақтықтың бар екенін көрсетеді. Талдау арқылы анықталғандай, отбасылық медиацияға деген халықтың көзқарасы әртүрлі әлеуметтік топтарында біркелкі емес екенін, оның әлеуметтік жағдайға байланысты жіктелетінін де айқындайды. Медиацияға деген жоғары сенім мен қабылдау деңгейі білім деңгейі жоғары, құқықтық сауаттылығы мол және отбасылық даулар немесе ажырасу тәжірибесі бар респонденттерге тән. Керісінше, медиацияға деген күмәнмен қарау ақпаратқа қолжетімділігі төмен және дәстүрлі сот тетіктеріне көбірек сүйенетін топтар арасында жиі кездеседі. Нәтижелер медиацияға деген қатынас тек даудың қарқындылығымен ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік капиталмен, коммуникативтік құзыреттермен және өмірлік тәжірибе факторларымен қалыптасатынын көрсетеді.

Зерттеудің негізгі тұжырымдарының бірі – медиацияға деген көзқарасты қалыптастыруда коммуникативтік мәдениет пен хабардарлықтың шешуші рөлі. Эмпирикалық деректер диалогқа төзімділік, келіссөздерге дайындық және эмоциялық өзін-өзі реттеу арқылы көрінетін коммуникативтік дайындықтың отбасылық дау детерминанттары мен медиацияны қабылдау арасындағы басты делдал фактор ретінде әрекет ететінін растайды. Жоғары эмоциялық дау жағдайларында да коммуникативтік мәдениеті дамыған респонденттер медиацияға анағұрлым ашық келеді, ал рәсімдік білім мен тұжырымдамалық түсініктің жетіспеушілігі оны қабылдау ықтималдығын едәуір төмендетеді. Бұл медиацияның тиімділігі тек құқықтық қолжетімділікке ғана емес, сонымен қатар, тараптардың коммуникативтік және ақпараттық мүмкіндіктеріне де тәуелді екенін айқындайды.

Зерттеудің сапалық құрамдас бөлігі кәсіби медиаторлармен жүргізілген сараптамалық сұхбаттар Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық жағдайы туралы қосымша түсінік береді. Сарапшылар қолданыстағы медиативті үлгі нормативтік тұрғыдан орныққанымен, институционалдық жағынан әлсіз деп сипаттайды. Медиация соттар мен дауласып жатқан тараптар тарапынан көбіне дербес әрі маңызы бар тетік ретінде емес, формалды немесе қосалқы рәсім ретінде қабылданады. Сарапшылар айқындаған жүйелік шектеулердің қатарында медиацияның сот процестеріне жеткіліксіз интеграциялануы, білікті медиаторлардың аймақтар бойынша біркелкі бөлінбеуі, отбасылық медиация саласында стандартталған мамандандырудың болмауы және кәсіби медиаторлардың қоғамдық көрінімділігінің төмендігі бар. Сонымен қатар, сарапшылар медиация ерікті түрде және тиісті кәсіби жағдайларда қолданылғанда, әсіресе балаларды тәрбиелеуді ұйымдастыруға, қамқоршылыққа және ажырасудан кейінгі қарым-қатынасқа қатысты дауларда жоғары тиімділік көрсететінін атап өтеді.

Эмпирикалық деректер әрбір болжамды сараланған түрде бағалауға мүмкіндік берді. *Бірінші болжам* отбасылық медиацияның тиімділігі тек құқықтық тетіктермен ғана емес, сонымен қатар сенім, мәдени нормалар, коммуникативтік тәжірибелер және тараптардың эмоциялық құзыреттілігі сияқты әлеуметтік факторлардың жиынтығымен айқындалады деп болжамдалды. Бұл болжам толықтай расталды, өйткені сандық та, сапалық та деректер құқықтық реттеудің өзі ғана медиацияның тиімді нәтижелерін қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз екенін көрсетті. Респонденттердің медиацияны қабылдауы мен оның тиімділігіне берген бағасы тұлғааралық сенім деңгейімен, коммуникативтік дайындықпен және эмоциялық өзін-өзі реттеумен тығыз байланысты болды. Сараптамалық сұхбаттар айғақтағандай, тараптарда коммуникативтік құзырет жеткіліксіз болған немесе медиация эмоциялық тұрғыдан қауіпті деп қабылданған жағдайда, жақсы әзірленген құқықтық рәсімдердің өзі нәтижесіз болатынын растады.

Екінші болжам Қазақстандағы отбасылық медиацияның дамуы қоғамдық хабардарлықтың төмендігі, білікті медиаторлардың жеткіліксіздігі және дәстүрлі нормалардың ықпалы сияқты құрылымдық және әлеуметтік-мәдени факторлармен шектелетінін, сонымен қатар медиацияны мәдени тұрғыдан орныққан бітімгерлік тәжірибелерімен ықпалдастыру арқылы оның даму әлеуеті жоғары екенін болжады. Бұл болжам ішінара расталды. Құрылымдық кедергілердің бар екендігі эмпирикалық деректермен дәлелденді: ақпараттану деңгейінің төмендігі, медиаторлардың аймақтық теңсіздігі және сотқа жүгіну тәжірибесінің басымдығы жүйелі түрде анықталды. Сонымен қатар деректер медиацияның мәдени тұрғыдан қабылдану әлеуетінің жоғары екенін көрсетті, яғни дәстүрлі татуластыру тәжірибелері мен заманауи медиация қағидаттары арасында үйлесімділік бар.

Үшінші болжам Қазақстандағы отбасылық даулардың негізінен психологиялық және коммуникативтік факторлармен шартталатынын, ал білім

деңгейі мен әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар медиацияға дайындықтың негізгі детерминанттары екенін алға тартты. Бұл болжам толықтай расталды. Сауалнама нәтижелері респонденттердің отбасылық даулардың басты себептері ретінде эмоциялық шиеленіс, коммуникациялық қиындықтар және ақталмаған үміттерді атағанын көрсетті, ал материалдық факторлар екінші кезекте орын алады. Сонымен қатар, білім деңгейі жоғары респонденттердің медиацияға бейімділігі жоғары екені, олардың дауларды конструктивті жолмен шешуге дайын екені анықталды.

Жалпы алғанда, болжамдарды тексеру барлық 3 болжамның эмпирикалық түрде расталғанын көрсетеді, олардың біреуі тұжырымдамалық үйлесімсіздікке емес, іске асырудағы олқылықтарға байланысты ішінара расталды. Бұл нәтижелер диссертацияның теориялық негізін қуаттап, Қазақстандағы отбасылық медиацияның тиімділігін қалыптастыруда құқықтық құрылымдар, әлеуметтік нормалар, коммуникациялық мәдениет және институционалдық дизайн арасындағы күрделі өзара әрекеттестікті айқындайды.

Эмпирикалық деректер мен болжамдарды тексеру негізінде диссертацияда Қазақстандағы отбасылық медиацияның институционалдық, әлеуметтік және кәсіби негіздерін нығайтуға бағытталған ғылыми тұрғыдан негізделген бірқатар ұсынымдар тұжырымдалды. Бұл ұсынымдар құқықтық реттеу, әлеуметтік сенім, коммуникациялық мәдениет және институционалдық құрылым арасындағы жүйелі өзара байланысқа қатысты. Мемлекеттік саясат пен құқықтық реттеу деңгейінде медиацияны дамытудың таза нормативтік тәсілінен шығып, отбасылық медиацияны тек рәсімдік құқықтық құрал ретінде емес, әлеуметтік тұрғыдан орныққан институт ретінде тану ұсынылады.

Заңнамалық негіздер әлеуметтік, психологиялық және коммуникативтік қырларды айқын көрсететін ұлттық стратегиялармен толықтырылуы тиіс. Атап айтқанда, бағдарламалық құжаттар медиацияны тек сот жүктемесін азайтудың құралы ретінде ғана емес, отбасылық қатынастарды сақтаудың, балалардың мүдделерін қорғаудың және әлеуметтік тұтастықты нығайтудың тетігі ретінде қарастыруы қажет. Бұл медиация саясатын озық халықаралық тәжірибеге сәйкестендіріп, оның қоғамдық санадағы легитимділігін арттырады.

Сот жүйесіне қатысты нәтижелер институционалдық интеграцияның мұқият теңгерілген моделінің қажеттілігін көрсетеді. Істерді медиацияға жолдау белгілі бір санаттағы отбасылық дауларда, әсіресе балаларға қатысты істерде кеңейтілуі тиіс, алайда шешім қабылдау кезеңінде еріктілік қағидаты сақталуы қажет. Судьялар мен сот қызметкерлері медиацияны тараптарға формалды міндет ретінде емес, дауды конструктивті реттеудің мәнді мүмкіндігі ретінде ұсынуға мүмкіндік беретін арнайы даярлықтан өтуі тиіс. Рәсімдік кепілдіктер медиацияның символдық сотқа дейінгі кезеңге айналып кетпеуін қамтамасыз етуі қажет, өйткені зерттеу көрсеткендей, шынайы қатысусыз формализация оның тиімділігі мен сенімін әлсіретеді.

Медиацияның кәсіби тәжірбиесі саласында зерттеу отбасылық медиацияда мамандану мен сапа стандарттарын күшейтудің қажеттігін айқындайды. Құқықтық біліммен қатар психологиялық құзыреттілікке, эмоциялық интеллектке және озық коммуникативтік дағдыларға басымдық беретін сараланған оқыту бағдарламаларын енгізу ұсынылады. Тәжірбиенің бірізділігі мен қоғамдық сенімді қамтамасыз ету үшін үздіксіз кәсіби даму және сертификаттауды жаңарту тетіктерін енгізу қажет. Әлеуметтік-мәдени тұрғыдан зерттеу нәтижелері медиацияның заманауи қағидаттарын мәдениетте терең орныққан татуластыру және консенсусқа келу тәжірибелерімен ықпалдастырудың елеулі әлеуетін көрсетеді. Мемлекеттік органдар мен кәсіби қауымдастықтар мәдени нормаларды құрметтей отырып, кәсіби және этикалық стандарттарды сақтайтын контекстке бейімделген медиация модельдерін қолдауы тиіс. Мұндай ықпалдасу медиацияның қоғамдық мойындалуын арттырып, дауларды реттеу жөніндегі дәстүрлі түсініктерге негізделген қарсылықты төмендетуі мүмкін. Қоғамды ақпараттандыру және ағарту тұрғысынан зерттеу құқықтық және коммуникативтік сауаттылықтың шешуші рөлін айқындайды. Отбасылық медиацияның қағидаттары, кезеңдері мен нәтижелерін қарапайым әрі түсінікті тілде түсіндіретін жүйелі ақпараттық науқандар жүргізу ұсынылады. Білім беру бастамалары тек кең жұртшылыққа ғана емес, сонымен қатар ақпараттануы төмен немесе медиацияға күмәнмен қарайтын нақты әлеуметтік топтарға бағытталуы тиіс. Медиацияға қатысты мазмұнды білім беру бағдарламалары мен қоғамдық іс-шараларға енгізу ұзақ мерзімді перспективада медиацияға бағдарланған дауларды реттеу мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Ұзақ мерзімді әлеуметтік даму деңгейінде диссертация отбасылық медиацияны даулардың алдын алу мен әлеуметтік тұрақтылықтың кеңірек стратегиясының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруды ұсынады. Диалогты, жауапкершілікті бөлісуді және эмоциялық реттеуді ынталандыра отырып, медиация жекелеген даулар шеңберінен шығып, әлеуметтік оқыту тетігі ретінде қызмет ете алады. Медиацияға институционалдық қолдау конструктивті коммуникативтік нормалар мен сенімге негізделген әлеуметтік қатынастарды дамытуға салынған инвестиция ретінде түсіндірілгені жөн.

Қорытындылай келе, бұл ұсынымдарды іске асыру құқықтық, институционалдық, кәсіби және әлеуметтік салаларда үйлестірілген әрекеттерді талап етеді. Тек осындай көпдеңгейлі тәсіл арқылы Қазақстандағы отбасылық медиация формалды түрде танылған, бірақ жеткіліксіз пайдаланылатын тетік күйінен тиімді, сенімге лайық және орнықты дауларды реттеу институтына айнала алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Parsons T. Illness and the role of the physician: a sociological perspective //American Journal of orthopsychiatry. – 1951. – Т. 21. – №. 3. – С. 452, doi: https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1939-0025.1951.tb00003.x
2. Malik H. A., Malik F. A. Emile Durkheim contributions to sociology //Sociology. – 2022. – Т. 6. – №. 2. – С. 7-10.
3. Sica A. Lewis Coser and 20th-century American sociology //Society. – 2015. – Т. 52. – №. 1. – С. 62-69.
4. Smelser N. J. Ralf Dahrendorf //Proceedings of the American Philosophical Society. – 2011. – Т. 155. – №. 4. – С. 465.
5. Habermas J. Habermas: Questions and counterquestions //Praxis International. – 1984. – Т. 4. – №. 3. – С. 229-249.
6. Ritzer G. The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists // Blackwell Publishing Ltd. – 2003. – С. 691.
7. Berger P. L. The desecularization of the world: A global overview //The new sociology of knowledge. – 2017. – С. 61-76, doi: https://doi.org/10.4324/9781315133485
8. Berger, P., & Luckmann, T. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. – London: Penguin Books, 1991. –С. 249 p.
9. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (2025.22.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен), URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30928762&show_di=1 (Жүгінген күні: 24.03.2024).
10. Bourdieu P., Wacquant L. Symbolic capital and social classes //Journal of classical sociology. – 2013. – Т. 13. – №. 2. – С. 292-302, doi: https://doi.org/10.1177/1468795X12468736
11. Mitskaya E. Theoretical thoughts on legal regulation of mediation in criminal process in Kazakhstan //International Journal of Criminal Justice Sciences. – 2020. – Т. 15. – №. 1. – С. 91-113, doi: 10.5281/zenodo.3822110
12. Chan K. L., Lo R., Ip P. From exposure to family violence during childhood to depression in adulthood: a path analysis on the mediating effects of intimate partner violence //Journal of interpersonal violence. – 2021. – Т. 36. – №. 9-10. – С. 4431-4450, doi: https://doi.org/10.1177/0886260518790596
13. Behounek E., Hughes Miller M. Negotiating violence in family law mediation //Journal of aggression, conflict and peace research. – 2022. – Т. 14. – №. 1. – С. 73-95, doi: https://doi.org/10.1108/JACPR-02-2021-0582
14. Supol M. et al. Effects of family violence exposure on adolescent academic achievement: A systematic review //Trauma, Violence, & Abuse. – 2021. – Т. 22. – №. 5. – С. 1042-1056, doi: https://doi.org/10.1177/1524838019899486

15. Möller K., Siri J. Niklas Luhmann and critical systems theory //The Anthem companion to Niklas Luhmann, Anthem, London. – 2023. – С. 141-154.
16. Syzdykova S. M. et al. The Role of Mediation in the Settlement of Family Disputes in Kazakhstan: A Sociological Study //Journal of Applied Social Science. – 2025. – Т. 19. – №. 1. – С. 95-114, doi: https://doi.org/10.1177/19367244241291813
17. Abramova I. E. et al. Mediation as a component of communicative competence in training international relations professionals: collaboration between Russia and Kazakhstan //Human Language, Rights, and Security. – 2021. – Т. 1. – №. 1. – С. 60-71, doi: https://doi.org/10.22363/2713-0614-2021-1-1-60-71
18. Khamzina Z. A. et al. Unloading the judicial system in kazakhstan? alternative ways of resolving individual labour disputes //Comparative Law Review. – 2021. – Т. 27. – С. 275-296.
19. Matko K., Sedlmeier P. What is meditation? Proposing an empirically derived classification system //Frontiers in psychology. – 2019. – Т. 10. – С. 2276.
20. Farias M. et al. Adverse events in meditation practices and meditation-based therapies: a systematic review //Acta Psychiatrica Scandinavica. – 2020. – Т. 142. – №. 5. – С. 374-393, doi: https://doi.org/10.1111/acps.13225
21. Sharma P., Mahapatra A., Gupta R. Meditation-induced psychosis: a narrative review and individual patient data analysis //Irish Journal of Psychological Medicine. – 2022. – Т. 39. – №. 4. – С. 391-397, doi:https://doi.org/10.1017/ipm.2019.47
22. Saul J. The legal and cultural roots of mediation in the United States //Opinio Juris in Comparatione. – 2012. – №. 1. С. – 1-12, doi: https://ssrn.com/abstract=2125440
23. Boulding K. E. The Role of Conflict in the Dynamics of Society //Current Research on Peace and Violence. – 1986. – Т. 9. – №. 3. – С. 98-102, doi: http://www.jstor.org/stable/40725032.
24. Folberg J. A mediation overview: History and dimensions of practice //Mediation Q. – 1983. – С. 3.
25. Bhatt N. Evolution and legislative history of mediation //GNLU JL Dev. & Pol. – 2009. – Т. 1. – С. 83.
26. Jameson F. The vanishing mediator: narrative structure in Max Weber //New German Critique. – 1973. – №. 1. – С. 52-89.
27. Jones D. L. Mediation, conflict resolution and critical theory //Review of International Studies. – 2000. – Т. 26. – №. 4. – С. 647-662.
28. Mitskaya E. V. The category of legal certainty in the philosophical-legal conception H. Hart //BULLETIN of LN Gumilyov Eurasian National University Law Series. – 2024. – Т. 148. – №. 3. – С. 215-228.
29. Hellmüller S., Wählisch M. Reflecting about the past, present, and future of UN mediation //International Negotiation. – 2022. – Т. 27. – №. 1. – С. 1-9, doi:https://doi.org/10.1163/15718069-bja10055

30. De Girolamo D. The opening statement in mediation: A Goffman analysis //Comparative dispute resolution. – Edward Elgar Publishing, 2020. – С. 103-115, doi: https://doi.org/10.4337/9781786433039.00013
31. Pouremad S. et al. Analyzing the Manifestations of Social Capital in Hamsayeh-hā in Light of Robert Putnam's Theory //New Literary Studies/Justārhā-yi Nuvīn-i Adabī. – 2025. – Т. 58. – №. 1, doi: https://doi.org/10.22067/jls.2025.92135.1682
32. Dragomir L. M. Family conflict mediation: a sociological perspective //Analele Universitatii" Constantin Brancusi" din Targu Jiu. Serie Litere si Stiinte Sociale. – 2024. – №. 2. – С. 175-181.
33. Murphy J. C. Rethinking the role of courts in resolving family conflicts //Cardozo J. Conflict Resol. – 2019. – Т. 21. – С. 625.
34. Kokoeva L. T. et al. Mediation as a Way to Resolve Conflicts //Business 4.0 as a Subject of the Digital Economy. – Cham : Springer International Publishing, 2022. – С. 877-881.https://doi.org/10.1007/978-3-030-90324-4_143
35. Dodanwala T. C., Santoso D. S., Shrestha P. The mediating role of work–family conflict on role overload and job stress linkage //Built Environment Project and Asset Management. – 2022. – Т. 12. – №. 6. – С. 924-939, doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-90324-4_143
36. Dodanwala T. C., Shrestha P. Work–family conflict and job satisfaction among construction professionals: the mediating role of emotional exhaustion //On the Horizon: The International Journal of Learning Futures. – 2021. – Т. 29. – №. 2. – С. 62-75, doi: https://doi.org/10.1108/OTH-11-2020-0042
37. Hong X., Liu Q., Zhang M. Dual stressors and female pre-school teachers' job satisfaction during the COVID-19: the mediation of work-family conflict //Frontiers in psychology. – 2021. – Т. 12. – С. 691498.
38. Rodrigues D. A., Magalhães T. B. I., Neto M. C. C. The Importance of Mediation for Resolving Conflicts in Family Law //Revista Contemporânea. – 2024. – Т. 4. – №. 2. – С. e3324-e3324, doi: https://doi.org/10.56083/RCV4N2-032
39. Рекомендация № R (98) 1 Комитета Министров Совета Европы государствам-членам о семейной медиации (принята Комитетом Министров 21 января 1998 г. на 621-м заседании заместителей министров). - Страсбург: Совет Европы, 1998.URL: https://rm.coe.int/rec-98-1e-on-family-mediation/1680a3b3ef
40. Uniform Mediation Act National Conference of Commissioners on Uniform State Laws (Uniform Law Commission), 2001.URL:https://www.uv.es/medarb/observatorio/leyes-mediacion/eeuu/usa-uniform-mediation-act-2001.pdf (Дата обращения: 12.10.2024).
41. Ganiyeva F. The role of the family as a social institution in the formation of society in modern times //Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi. – 2022. – Т. 7. – №. Sp. Issue. – С. 1566-1581.

42. Dal Maso L. et al. Family ownership and environmental performance: The mediation effect of human resource practices //Business Strategy and the Environment. – 2020. – Т. 29. – №. 3. – С. 1548-1562, doi: https://doi.org/10.1002/bse.2452
43. Bammens Y., Hünermund P. Nonfinancial considerations in eco-innovation decisions: The role of family ownership and reputation concerns //Journal of Product Innovation Management. – 2020. – Т. 37. – №. 5. – С. 431-453, doi: https://doi.org/10.1111/jpim.12550
44. Akers R. L., Jennings W. G. The social learning theory of crime and deviance //Handbook on crime and deviance. – Cham : Springer International Publishing, 2019. – С. 113-129.
45. Kim S. H., Seock Y. K. The roles of values and social norm on personal norms and pro-environmentally friendly apparel product purchasing behavior: The mediating role of personal norms //Journal of Retailing and Consumer Services. – 2019. – Т. 51. – С. 83-90, doi: https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.05.023
46. Kenzhebekova Z. K., Mussabalina G. T. Mediation in Kazakhstan: history and stages of development //Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. – 2023. – Т. 112. – №. 4. – С. 75-80.
47. Andrews N. Mediation: International experience and global trends //J. Int'l & Comp. L. – 2017. – Т. 4. – С. 217.
48. Bagshaw D. Mediation in the world today: Opportunities and challenges //Journal of Mediation and Applied Conflict Analysis. – 2015. – Т. 2. – №. 1.
49. Gale F. Four models of interest mediation in global environmental governance //Global Policy. – 2014. – Т. 5. – №. 1. – С. 10-22.
50. Kalshabayeva M. et al. Legal Problems of Mediation as an Alternative Way to Resolve Disputes in the Republic of Kazakhstan //Pakistan Journal of Criminology. – 2024. – Т. 16. – №. 3.
51. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV О медиации. Электронный ресурс, URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401 (Жүгінген күні: 25.04.2025).
52. Международный правозащитный центр: центр медиации, Электронный ресурс, URL:https://mpc-info.kz/ru/o-nas (Жүгінген күні: 24.01.2025).
53. Шангирбаева Б. Е. (2023). Институты альтернативного разрешения споров в современном Казахстане: Реконтекстуализация культурного наследия института биев. В Периферийные нарративы и производство знаний в Советской и современной Центральной Азии, 1917 - настоящее время (гл. 9). University of Illinois Open Publishing Network. URL:https://iopn.library.illinois.edu/pressbooks/knowledgecentralasia/chapter/chapter-9-alternative-dispute-resolution-institutions-in-contemporary-kazakhstan-recontextualizing-cultural-heritage-of-the-bi-institution/?utm_source=chatgpt.com (Жүгінген күні: 24.01.2025).

54. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377 (Жүгінген күні: 20.03.2025).
55. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚР Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ). [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (Жүгінген күні: 20.03.2025).
56. Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (UNCITRAL). [Электрондық ресурс]. URL: https://uncitral.un.org/ (Жүгінген күні: 20.03.2025).
57. Конусова В. Т., Бекен А. Т. Развитие института медиации в Казахстане в контексте зарубежного опыта //Право и государство. – 2016. – №. 1. – С. 74-80.
58. Мицкая Е. В. Медиация в уголовном процессе Республики Казахстан //Антиномии. – 2018. – Т. 18. – №. 3. – С. 103-121.
59. Конусова В. Т., Бекен А. Т. Развитие института медиации в Казахстане в контексте зарубежного опыта //Право и государство. – 2016. – №. 1. – С. 74-80.
60. Головко Л. В. Закон об имплементации примирительных процедур (медиации) в судопроизводство Республики Казахстан: имитация деятельности или первый шаг?[Электронный ресурс] //URL: http://thenews. kz (Жүгінген күні: 11.09. 2024). – 2023.
61. Калшабаева М. Ж., Сартаев С.А. және т.б. Медиацияның құқықтық табиғаты және оның қағидаларының ерекшеліктері //ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы, 2023. – №.2(106). – Б. 72.
62. Сыздықова С. М., Омарова А. Т. Қазақстан Республикасы мен шетелдегі отбасылық дауларды реттеудегі медиацияның құрылымдық кепілдіктері //ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы. – 2019. – № 4(71). – Б. 105-113.
63. Сыздықова С.М., Омарова А.Т. Қазақстандағы отбасылық медиацияның нормативтік-құқықтық даму барысы //Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2019. – № 4(80). – Б. 178-182.
64. Parneta O., Fedyk S. The mediation as a way to resolve family disputes //Actual problems of law. – 2021. – №. 1. – С. 100-106.
65. Karaszewska H., Rajewska de Mezer J., Silecka-Marek E. Increasing role of mediation in conflict resolution in the family //Studia Edukacyjne. – 2019. – №. 53. – С. 285-299.https://doi.org/10.35774/app2021.01.100
66. Kalandarovich M. K., Sabirjanovich K. S. Participation of an Advocate as A Mediator in the Resolution of Family Disputes: National and Foreign Experience //World Bulletin of Management and Law. – 2024.– Т. 31. – С. 39-44.
67. Obrenovic B. et al. Work-family conflict impact on psychological safety and psychological well-being: A job performance model //Frontiers in psychology. – 2020. – Т. 11. – С. 475.

68. Schall M. A. The relationship between remote work and job satisfaction: The mediating roles of perceived autonomy, work-family conflict, and telecommuting intensity : дис. – San Jose State University, 2019.
69. Kayaalp A., Page K. J., Rospenda K. M. Caregiver burden, work-family conflict, family-work conflict, and mental health of caregivers: A mediational longitudinal study //Work & Stress. – 2021. – Т. 35. – №. 3. – С. 217-240, doi:10.1080/02678373.2020.1832609
70. Chan S. H. J., Ao C. T. D. The mediating effects of job satisfaction and organizational commitment on turnover intention, in the relationships between pay satisfaction and work–family conflict of casino employees //Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism. – 2019. – Т. 20. – №. 2. – С. 206-229, https://doi.org/10.1080/1528008X.2018.1512937
71. Zhang Y., Rasheed M. I., Luqman A. Work–family conflict and turnover intentions among Chinese nurses: The combined role of job and life satisfaction and perceived supervisor support //Personnel Review. – 2020. – Т. 49. – №. 5. – С. 1140-1156.
72. Spinelli M. et al. Parents' stress and children's psychological problems in families facing the COVID-19 outbreak in Italy //Frontiers in psychology. – 2020. – Т. 11. – С. 1713.
73. Yucel I., Şirin M. S., Baş M. The mediating effect of work engagement on the relationship between work–family conflict and turnover intention and moderated mediating role of supervisor support during global pandemic //International Journal of Productivity and Performance Management. – 2023. – Т. 72. – №. 3. – С. 577-598.https://www.emerald.com/insight/1741-0401.htm
74. Amir-Behghadami M. SPIDER as a framework to formulate eligibility criteria in qualitative systematic reviews //BMJ Supportive & Palliative Care. – 2021. – Т. 14. – №. e1. – С. e312-e313.https://doi.org/10.1136/bmjspcare-2021-003161
75. Yanheng X. U. et al. Spider Matrix: Towards Research Paper Evaluation and Innovation for Everyone. – 2024.doi:10.26434/chemrxiv-2024-689vs-v4
76. Li X., Guo Y., Zhou S. Chinese preschool teachers' income, work-family conflict, organizational commitment, and turnover intention: A serial mediation model //Children and Youth Services Review. – 2021. – Т. 128. – С. 106005.https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2021.106005
77. Wang F., Li Y. Social media use for work during non-work hours and work engagement: Effects of work-family conflict and public service motivation //Government Information Quarterly. – 2023. – Т. 40. – №. 3. – С. 101804.https://doi.org/10.1016/j.giq.2023.101804
78. Davies P. T., Cao V. T. Conflict in family relationships: developmental implications for children //Research Handbook on Couple and Family Relationships. – Edward Elgar Publishing, 2025. – С. 218-233.https://doi.org/10.4337/9781035309269.00024
79. Cummings E. M. et al. Emotional insecurity about the community: A dynamic, within-person mediator of child adjustment in contexts of political violence

//Development and psychopathology. – 2017. – Т. 29. – №. 1. – С. 27-36.https://doi.org/10.1017/S0954579416001097
80. Сыздықова С.М. Отбасылық медиацияның теориялық-әдістемелік бағыттары // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, Әлеуметтану және саяси ғылымдар сериясы., 2019. – №4(68). – Б. 152–153.
81. Guo L., Tian L., Huebner E. S. Family dysfunction and anxiety in adolescents: A moderated mediation model of self-esteem and perceived school stress //Journal of school psychology. – 2018. – Т. 69. – С. 16-27.https://doi.org/10.1016/j.jsp.2018.04.002
82. Guo L. Teachers' mediation in students' development of cognition and metacognition //Asia-Pacific Journal of Teacher Education. – 2022. – Т. 50. – №. 5. – С. 458-473.https://doi.org/10.1080/1359866X.2020.1846158
83. Guo L. et al. Preschool teachers' social support and intention to stay: A moderated mediation model //Social Behavior and Personality. – 2021. – Т. 49. – №. 2. – С. 1-14.10.2224/sbp.9772
84. Yang Y., Guo Y. Elucidating the molecular mechanisms mediating plant salt-stress responses //New phytologist. – 2018. – Т. 217. – №. 2. – С. 523-539.https://doi.org/10.1111/nph.14920
85. Guo Y. et al. A moderated mediation model of the relationship between quality of social relationships and internet addiction: mediation by loneliness and moderation by dispositional optimism //Current Psychology. – 2020. – Т. 39. – №. 4. – С. 1303-1313.https://doi.org/10.1007/s12144-018-9829-3
86. González-Martín N. Mexico and Civil, Family and Commercial Mediation: A Search for Complementary Routes to the State Courts //New Developments in Civil and Commercial Mediation: Global Comparative Perspectives. – Cham : Springer International Publishing, 2015. – С. 475-510.https://doi.org/10.1007/978-3-319-18135-6
87. Drummond S. et al. The relationship of social support with well-being outcomes via work–family conflict: Moderating effects of gender, dependants and nationality //Human Relations. – 2017. – Т. 70. – №. 5. – С. 544-565.https://doi.org/10.1177/0018726716662696
88. Blanch A. Social support as a mediator between job control and psychological strain //Social Science & Medicine. – 2016. – Т. 157. – С. 148-155.https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2016.04.007
89. Steeger C. M., Gondoli D. M. Mother–adolescent conflict as a mediator between adolescent problem behaviors and maternal psychological control //Developmental psychology. – 2013. – Т. 49. – №. 4. – С. 804.https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0028599
90. Nauman S., Zheng C., Naseer S. Job insecurity and work–family conflict: A moderated mediation model of perceived organizational justice, emotional exhaustion

and work withdrawal //International journal of conflict management. – 2020. – Т. 31. – №. 5. – С. 729-751.https://doi.org/10.1108/IJCMA-09-2019-0159
91. Ahmed S. F., Eatough E. M., Ford M. T. Relationships between illegitimate tasks and change in work-family outcomes via interactional justice and negative emotions //Journal of Vocational Behavior. – 2018. – Т. 104. – С. 14-30.https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.10.002
92. Bayhan Karapinar P., Metin Camgoz S., Tayfur Ekmekci O. Employee Wellbeing, Workaholism, Work–Family Conflict and Instrumental Spousal Support: A Moderated Mediation Model: P. Bayhan Karapinar et al //Journal of Happiness Studies. – 2020. – Т. 21. – №. 7. – С. 2451-2471.https://doi.org/10.1007/s10902-019-00191-x
93. Dodanwala T. C., Santoso D. S. The mediating role of job stress on the relationship between job satisfaction facets and turnover intention of the construction professionals //Engineering, Construction and Architectural Management. – 2022. – Т. 29. – №. 4. – С. 1777-1796.https://doi.org/10.1108/ECAM-12-2020-1048
94. Zhou S. S. et al. Dynamic capabilities and organizational performance: The mediating role of innovation //Journal of management & organization. – 2019. – Т. 25. – №. 5. – С. 731-747.doi:10.1017/jmo.2017.20
95. Jones T. S., Bodtker A. Mediating with heart in mind: Addressing emotion in mediation practice //Negotiation Journal. – 2001. – Т. 17. – №. 3. – С. 217-244.https://doi.org/10.1023/A:1013283710190
96. Abiyev Y. M. et al. Mediation in the multicultural society of Kazakhstan: Tradition and modernity //Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2020. – Т. 25. – №. 7. – С. 14-22.https://doi.org/10.5281/zenodo.4009568
97. An J. et al. A serial mediating effect of perceived family support on psychological well-being //BMC Public Health. – 2024. – Т. 24. – №. 1. – С. 940.https://doi.org/10.1186/s12889-024-18476-z
98. Chan X. W. et al. How does family support facilitate job satisfaction? Investigating the chain mediating effects of work–family enrichment and job-related well-being //Stress and Health. – 2020. – Т. 36. – №. 1. – С. 97-104.https://doi.org/10.1002/smi.2918
99. Dyachuk M. Problems and Prospects of the Mediation Development in the Republic of Kazakhstan //Jurid. Sci. – 2016. – С. 164.
100. Haar J. M., Roche M. A. Family supportive organization perceptions and employee outcomes: The mediating effects of life satisfaction //The International Journal of Human Resource Management. – 2010. – Т. 21. – №. 7. – С. 999-1014.
101. Ismayilova L., Terlikbayeva A. Building competencies to prevent youth substance use in Kazakhstan: Mixed methods findings from a pilot family-focused multimedia trial //Journal of Adolescent Health. – 2018. – Т. 63. – №. 3. – С. 301-312.https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.04.005

102. Jun W. H., Cha K. S., Lee K. L. The mediating effect of depression on the relationship between social support, spirituality and burnout in family members of patients with cancer //International journal of environmental research and public health. – 2021. – Т. 18. – №. 4. – С. 1727.https://doi.org/10.3390/ijerph18041727
103. Van Dijk R. et al. A meta-analysis on interparental conflict, parenting, and child adjustment in divorced families: Examining mediation using meta-analytic structural equation models //Clinical psychology review. – 2020. – Т. 79. – С. 101861.https://doi.org/10.1016/j.cpr.2020.101861
104. Selvarajan T. T., Cloninger P. A., Singh B. Social support and work–family conflict: A test of an indirect effects model //Journal of Vocational Behavior. – 2013. – Т. 83. – №. 3. – С. 486-499.https://doi.org/10.1016/j.jvb.2013.07.004
105. Wang C. et al. The mediating effect of social support on the relationship between perceived stress and quality of life among shidu parents in China //Health and Quality of Life Outcomes. – 2021. – Т. 19. – №. 1. – С. 104.https://doi.org/10.1186/s12955-021-01726-8
106. Bahari G. et al. Mediating role of self-efficacy in the relationship between family social support and hypertension self-care behaviours: A cross-sectional study of Saudi men with hypertension //International journal of nursing practice. – 2019. – Т. 25. – №. 6. – С. e12785.https://doi.org/10.1111/ijn.12785
107. Van den Berg L., Kalmijn M., Leopold T. Family structure and early home leaving: A mediation analysis //European Journal of Population. – 2018. – Т. 34. – №. 5. – С. 873-900.https://doi.org/10.1007/s10680-017-9461-1
108. Kim J., Ko Y. Effects of the subjective family class on the suicide ideation of adolescents: Double mediating effect of social support and sense of coherence //지역사회간호학회지. – 2020. – Т. 31. – №. 3. – С. 269-278.https://doi.org/10.12799/jkachn.2020.31.3.269
109. Rynkowska D. Family Mediation: A Manifestation of Changes in Caring for Seniors //Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. – 2023. – Т. 66. – №. 3. – С. 27–46-27–46.
110. Jacobs S., Jackson S., Zhang X. What was the president's standpoint and when did he take it? a normative pragmatic study of standpoint emergence in a presidential press conference //Languages. – 2022. – Т. 7. – №. 2. – С. 153.https://doi.org/10.3390/languages7020153
111. Feldstein Ewing S. et al. Randomized controlled trial of motivational interviewing for alcohol and cannabis use within a predominantly Hispanic adolescent sample //Experimental and Clinical Psychopharmacology. – 2022. – Т. 30. – №. 3. – С. 287.https://doi.org/10.1037/fam0000367
112. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. 2023 жылғы демографиялық статистика [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: https://stat.gov.kz

113. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты. 2023 жылғы соттардың қызметі туралы есеп [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік режимі: https://sud.gov.kz
114. Қылышбаева Б.Н. Гендерлік білімнің тұлғаның қалыптасуына ықпалы // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 2010. – № 5. – С. 105–107.

ҚОСЫМША

Қосымша А

Эмпирикалық зерттеулер жүргізуге арналған Жергілікті этикалық комитеттің қорытындысы

«ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ»
КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ЖӨНІНДЕГІ ДЕПАРТАМЕНТІ
ЖЕРГІЛІКТІ ЭТИКАЛЫҚ КОМИТЕТ

ЖЭК
ЛЭК

НЕКОММЕРЧЕСКОЕ АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО
«КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ»
ДЕПАРТАМЕНТ ПО НАУКЕ И ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЛОКАЛЬНЫЙ ЭТИЧЕСКИЙ КОМИТЕТ

От 28.04.2026 № 818
На № 818 от 28.04.26

Жергілікті этика комитетінің қорытындысы

1.	Докторанттың Т.А.Ә.	Сыздыкова Сәуле Мұстафақызы
2.	Докторантура мамандығы (білім беру бағдарламасы)	6D050100 – Әлеуметтану мамандығы
3.	Докторантурада оқу мерзімі	2018-2021жж.
4.	Диссертация тақырыбы, бекітілген күні	Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны әлеуметтік талдау, 30.10.2018 ж.
5.	Ғылыми кеңесшілер туралы ақпарат - Т.А.Ә. (бар болса), лауазымдары мен жұмыс орындары, ғылыми дәрежелері, азаматтығы	Омарова Асем Турдыбековна – PhD, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университетінің Жалпы білім беру пәндер кафедрасының аға оқытушысы. Азаматтығы: Қазақстан Республикасы. Кэти Стромиль Голден – PhD, Миссисипи ашғары Мемлекеттік университетінің Саяси ғылым және әлеуметтану кафедрасының профессоры. Азаматтығы: АҚШ.
6.	Зерттеу нысандары	Әлеуметтік сауалнамаға ҚР некеде тұрған, бұрын некеде болған немесе отбасылық дауларды бастан өткерген азаматтар, сарапшамалық сұхбаттарға кәсіби медиаторлар, медиация орталықтарының басшылары, медиатор-тренерлер, сот жүйесінің, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың өкілдері қамтылды.
7.	Жоспарлау, бағалау, іріктеу және зерттеу процесіндегі бұзушылықтар	Анықталмаған
8.	Ғылыми зерттеу нәтижелерін тарату кезіндегі бұзушылықтар	Анықталмаған
9.	Зерттеу объектілерінің құқықтарын, қауіпсіздігі мен әл-ауқатын қорғау (тірі табиғат нысандары мен тіршілік ету ортасы болған жағдайда) қалай жүзеге асырылды?	Зерттеуге қатысу өз еркімен, жазбаша келісім негізінде жүргізіледі. Құпиялылық пен анонимділік сақталады. Аудиожазба мен сұхбат алу барысында этикалық нормалар, психологиялық қауіпсіздік қамтамасыз етіледі. Ақпараттардың бұрмалануына жол берілмейді.
10	Диссертациялық зерттеуді дайындау кезінде жасанды интеллект технологияларын пайдалану фактілерінің болуы немесе болмауы	Диссертациялық зерттеуді дайындау кезінде жасанды интеллект технологияларын пайдалану фактілері анықталған жоқ.
11	Мақұлдау нөмірі	IRB-A271
12	Зерттеуді бекіту күні	04.03.2021
13	ЛЭК анықтамасының жіберілген күні	09.04.2026

ЖЭК төрағасы _____ Усатаева Г.М.

ЖЭК хатшысы _____ Мадиев С.С.

Қосымша Б

Анкета

Құрметті респондент! Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны әлеуметтік талдап, ғылыми зерттеу жүргізуді мақсат етіп отыр. Жауап нұсқаларымен бірге сізге ұсынылған сұрақтарыңызды оқып шығыңыз, өзіңізге қолайлы жауапты таңдап, оның реттік нөмірін дөңгелекшемен белгілеңіз. Ұсынылған жауаптардың ешқайсысы сізді қанағаттандырмаған жағдайда немесе жауап беруге қиналамын бағандарына өз нұсқасыңызды көрсетіңіз. Бұл сауалнама толық анонимді және барлық деректер өңдеуден кейін тек жалпылама түрде пайдаланылатын болады.

1. **Сіздің жасыңыз?**
1) 18-28 жас
2) 29-39 жас
3) 40-50 жас
4) 51-61 жас
5) 62-72 жас

2. Жынысыңыз?
1) Ер адам
2) Әйел адам

3. Ұлтыңыз?
1) Қазақ
2) Орыс
3) Басқа ұлт_____

4. **Сіздің әлеуметтік-кәсіби мәртебеңіз?**
1) Мемлекеттік қызметкер
2) Білім саласы қызметкері
3) Денсаулық сақтау саласы қызметкері
4) Кәсіпкер
5) Жұмыссыз
6) Жұмысшы
7) Зейнеткер
8) Басқа (*көрсетіңіз*) _____

5. Сіздің біліміңіз?
1) Орта білім
2) Кәсіби орта білім (колледж, техникум)
3) Аяқталмаған жоғары білім
4) Жоғары білім

6. Отбасылық жағдайыңыз?
1) Неке құрған
2) Ажырасқан
3) Азаматтық некеде тұратын
4) Қайта некеге тұрған

5) Некеде тұрмайтын

7. **Отбасылық тәжірбиеңіз?**

1) 1-5 жыл
2) 6-10 жыл
3) 11-15 жыл
4) 16-20 жыл
5) 20 жылдан жоғары

8. **Қазіргі тұрып жатқан үйіңіз?**

1) Жеке үй немесе жеке пәтер
2) Жалдамалы баспана немесе жалдамалы пәтер
3) Мемлекеттік жалдамалы үй
4) Туыстардың үйінде тұрамын
5) Басқа (*көрсетіңіз*) _____

9. Сіздің отбасыңыз қандай некеге негізделген?

1) Ешқандай кепілдік шарттары жоқ тіркелген неке
2) Тіркелген неке, бірақ неке шартымен
3) Неке тіркеу міндетті емес, еркін қарым-қатынастар негінде
4) Жауап беруге қиналамын
5) Басқа (*көрсетіңіз*)_____

10. **Сіздің отбасыңыздағы қарым-қатынасты қалай сипаттауға болады?**

1) Сенім мен құрметке, мейірімділікке негізделген
2) «Қалыпты» жағдайда, эмоциональдық реңксіз өтеді
3) Түсініспеушіліктер кездеседі
4) Жиі даулар болады
5) Бейжайлық басым
6) Отбасы дағдарыс жағдайында, ажырасу шегінде
7) Басқа (*көрсетіңіз*) _____

11. Сіздің отбасыңыз қаншалықты жиі бірге жиналады?

1) Күн сайын
2) Демалыс күндері
3) Сирек
4) Мүлде жиналмаймыз

12. **Отбасылық әңгімелерде қандай мәселелерді талқылайсыздар?**

1) Тұрмыстық мәселелерді бірге шешуге тырысамыз
2) Үй шаруасымен айналысамыз
3) Жеке жер телімінде бірге жұмыс жасаймыз
4) Бірге демалыс, бос уақыт өткізуге (теледидар көру және т.б.) тырысамыз
5) Балалардың оқуы мен тәрбиесіне қатысты мәселелерді талқылаймыз
6) Сәттілік пен сәтсіздіктер туралы әсерлерімізбен бөлісеміз
7) Әрқайсысы өз ісімен айналысады
8) Басқа (*көрсетіңіз*) _____

13. **Үй шаруашылықтарының қаржылық жағдайын қалай бағалайсыз?**

1) Материалдық қиындықтар жоқ, көлік, пәтер сатып алуға мүмкіндік бар
2) Табысымыз жеткілікті, бірақ қымбат мүлік (көлік, пәтер т.б.) сатып алуға жетпейді
3) Тамақ пен киім сатып алуда қиындық жоқ, бірақ демалу мен қымбат заттарға қаражат жетпейді
4) Күнделікті шығындарға жабуға жетеді, бірақ киім алуда қиындықтар бар
5) Ақша азық-түлікке ғана ақша жетеді
6) Кейде азық-түлік алуға да ақша жетпей қалады
7) Жауап беруге қиналамын

14. Қазіргі қоғамдағы«бақытты отбасы» қалыптастыру үшін қажетті критерийлердің маңыздылығын бағалаңыз (5- жоғары, ..., 1 – төмен баға).

	Жауап нұсқалары	Бағалау критерийі				
А	Берік некені қалыптастыру	5	4	3	2	1
Б	Махаббат сезімінің сөнбеуі	5	4	3	2	1
В	Материалдық әл-ауқат	5	4	3	2	1
Г	Үй ішіндегі жайлылық пен қолайлы орта	5	4	3	2	1
Д	Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністік	5	4	3	2	1
Е	Интимдік қатынастардың үйлесімділігі	5	4	3	2	1
Ж	Мейірімділік, балаға деген шексіз махаббат, риясыз қамқорлық	5	4	3	2	1
З	Өзара жетістіктерге (табыстарға) бағытталған қатынастар	5	4	3	2	1
И	Ортақ қызығушылықтарға негізделген қарым-қатынас	5	4	3	2	1
Й	Отбасылық дауларға жол бермеу, қатынастардың тұрақтылығы	5	4	3	2	1
К	Отбасына құрмет көрсету, сенімділіктің болуы	5	4	3	2	1

15. Қазіргі уақытта сіздің отбасыңыз үшін ең бастысы не?

1) Баланың болуы
2) Тұрғын үй сатып алу
3) Жиһаз сатып алу
4) Отбасылық қатынастарды реттеу
5) Демалыс орындарына бірге бару
6) Мансап құру
7) Басқа (*көрсетіңіз*)_____

16. Сіздің отбасыңызда даулар қаншалықты жиі болады?

1) Жиі болады
2) Кейде болады
3) Сирек болады
4) Мүлдем болмайды

17. Отбасындағы даулы жағдайлардың туындау себептері? (*3 жауапқа дейін белгілеуге болады)*

1) Отбасы мүшелерінің бір-бірін түсінбеуі
2) Қарым-қатынас этикасының бұзылуы (дөрекілік, сенімсіздік, сыйламаушылық және т.б.)
3) Отбасылық істерге қатысудан бас тарту, немқұрайлылық
4) Баланы тәрбиелеуге қатысты келіспеушіліктер
5) Алкогольді, есірткі заттарын қолдану
6) Жеке тұрғын үйдің болмауы
7) Тұрақсыз табыс
8) Төмен материалдық жағдай, отбасындағы тапшылық
9) Ерлі зайыптылардың бір-біріне немқұрайлығы, опасыздық
10) Жұмыссыздық
11) Төленбеген несие, қарыздық міндеттемелер
12) Құндылықтардың өзгеруі
13) Отбасы мүшелерінің денсаулық жағдайы
14) Әйелдің жоғары білімді болуына байланысты мансаптық өсуге ұмтылу
15) Басқа (көрсетіңіз) _____

18. Қазіргі қоғамда ажырасу санының арту себептері? (*жауаптың 3 нұсқасынан көп емес)*
1) Ерлі-зайыптылардың арасындағы махаббат пен өзара түсіністіктің болмауы
2) Ерлі-зайыптылардың психологиялық сәйкессіздігі
3) Баланың болмауы (бедеулік)
4) Ата-аналар мен туыстарының араласуы, туыстық даулар
5) Туыстардың ықпалы
6) Діни (мәдени) көзқарастардағы айырмашылықтар
7) Материалдық қиындықтар
8) Ерлі-зайыптылардың опасыздығы
9) Ерлі-зайыптылардың теріс мінез-құлқы (алкоголизм, зорлық-зомбылық, қатыгездік)
10) Басқа (*көрсетіңіз*)_____

19. Сіздің отбасыңызда дауларды реттеудің қандай жолдары тиімді?
1) **Жағдайды талқылау және өзара шешім қабылдау**
2) **Даудың белгілі бір біраз уақытқа тоқтату**
3) **Үшінші тұлғалардан көмек сұрау (ата-аналар, көршілер, достар, мұғалімдер)**
4) **Даулар іс жүзінде шешілмейді, ұзаққа созылады.**
5) **Басқа**

20. Сіз отбасыңыздағы дауларға қалай жауап бересіз?
1) Мазасыздану, жылау
2) Үнсіз өмір сүру, тұрақты қысым мен күйзеліс жағдайында болу
3) Татуласуға әрекет жасау
4) Үйден кету
5) Салғырт қарау (немқұрайлылық)
6) Ашуланшақ әрі өзін-өзі бақылай алмайтын болу
7) Үшінші тұлғалардан қолдау іздеу
8) Басқа _____

21. Отбасылық даулар туындаған жағдайда көмек алу үшін кімге жүгінесіз?

1) Туыстарыма
2) Құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне
3) Балаларыма
4) Медиаторларға
5) Көршілерге
6) Психологқа
7) Достарыма
8) Ешкімге жүгінбеймін

22. **Құқық қорғау органдарына жүгінер алдында отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу тәсілін білесіз бе?**

1) Ия білемін
2) Аздап білемін, қай дереккөзден естігенімді есіме түсіре алмаймын
3) Кездейсоқ адамнан естідім
4) Интернет материалдарынан таныспын
5) Білім беру орталықтарынан ақпарат алдым
6) Ресми органдар желілік ресурстарынан
7) Мүлде естімегенмін (33-сұраққа көшіңіз)

23.Сіздің ойыңызша медиатор кім?

1) Дауларды реттеуші
2) Құқық қорғаушы
3) Сот қызметкері
4) Білмеймін
5) Мүлде естімегенмін (33-сұраққа көшіңіз)

24. Медиатор туралы хабардарлық деңгейіңіз?

1) Иә
2) Медиатор туралы хабардар емеспін
3) Жоқ (33-сұраққа көшіңіз)

25. Медиатор қызметтері туралы ақпарат көзін кім ұсынды?

1) Сот органдары
2) Жергілікті өзін-өзі басқару органдары
3) Туыстары, достары
4) Интернеттен көрдім
5) Басқа(көрсетіңіз)_____

26. **Қай медиаторға жүгіндіңіз?**

1) Кәсіби медиатор, ақылы қызметтер
2) Қоғамдық медиатор, тегін қызметтер (ақсақалдар кеңесі)
3) Білмеймін, есімде жоқ
4) Басқа (көрсетіңіз) _____

27. Егер сіз медиация рәсіміне қатыссаңыз, онда екі тарап үшін ортақ шешімге келу қанша уақытқа созылды?

1) 1-10 күн
2) 1 айға дейін
3) 2-3 айға дейін
4) 4 айдан жоғары

28. Медиация арқылы қандай отбасылық дауды реттедіңіз?

1) Некені сақтау (некені жалғастыру)
2) Некені бұзу
3) Ата-аналық құқықтарды сақтау
4) Балалардың тұрғылықты жерін белгілеу
5) Отбасылық қатынастардан туындайтын даулардың себептерін анықтау
6) Балаларды тәрбиелеу мәселелері бойынша келіспеушіліктер
7) Алимент өндіру
8) Мүлікті бөлу
9) Басқа (көрсетіңіз) _____

29. Медиатор мен тараптар арасында жазбаша келісім жасалды ма?

1) Ия, медиатор мен екі тарап арасында жазбаша келісім жасалды
2) Жоқ, келісім жасалмады
3) Келісімнен бас тартылды

30. Сіз медиатордың қызметін қалай бағалайсыз?

1) Өте жақсы
2) Жақсы
3) Орташа
4) Қанағаттанарлық
5) Басқа (көрсетіңіз)_____

31. Сіздің ойыңызша медиацияның басты мүддесі қандай?

1) Анархия (бассыздық)
2) Делдалдық
3) Заңның үстемдігі
4) Әлеуметтік ахуал
5) Келісім
6) Татуласу

32. Медиатордың бойында қандай адами қасиеттер көбірек болуы қажет?

1) Құпиялылық
2) Әділеттілік
3) Бейтараптылық
4) Табыстырушылық
5) Қарама-қайшылық

6) Нақтылық
7) Коммуникабельділік
8) Басқа (көрсетіңіз)_____

33. **Неліктен қазіргі таңда көптеген адамдар медиация қызметтерін пайдаланбайды немесе оған сұранысқа төмен?**

1) Азаматтардың медиация туралы жеткіліксіз ақпараттандырылуы
2) Қоғамда дауларды реттеудегі медиаторлар жұмысының нақты нәтижелерінің болмауы
3) Азаматтардың медиация қызметтеріне сенімсіздігі
4) Азаматтардың татуласуға және отбасылық қатынастарды реттеуге ниетсіздігі
5) Құқықтық органдар тарапынан медиацияны қолдану бойынша ұсыныстардың немесе арнайы ақпараттық-әдістемелік материалдардың (отбасы медиациясын жүзеге асыру туралы құралдар, брошюралар, ақпараттық ленталар, әлеуметтік желілерге арналған роликтер, презентациялық альбомдар) болмауы
6) Басқа (көрсетіңіз)_____ _____

34. **Сіздің ойыңызша, заңнамалық орган тарапынан отбасылық дауларды медиация арқылы реттеу бойынша азаматтық істерде «міндетті» рәсімді енгізуді қолдайсыз ба?**

1) Иә
2) Жоқ
3) Білмеймін
4) Жауап беруге қиналамын

35. **Елді-мекен:_____**

САУАЛНАМАҒА ҚАТЫСҚАНЫҢЫЗҒА РАХМЕТ!

Қосымша В

SPIDER әдіснамасы бойынша әдебиеттерді іріктеу алгоритмін кезеңдік сипаттау

Осы диссертациялық зерттеу аясында отбасылық медиация мәселесі бойынша халықаралық ғылыми әдебиеттерді жүйелі іріктеу және талдау үшін **SPIDER әдіснамасы** қолданылды. Бұл әдіс әлеуметтік ғылымдарда, әсіресе сапалық және аралас зерттеулерде кеңінен қолданылады және зерттеу объектісін мазмұндық тұрғыдан дәл айқындауға мүмкіндік береді.

1-кезең. Зерттеу үлгісін айқындау (Sample)

Алғашқы кезеңде зерттелетін ғылыми жарияланымдардағы **зерттеу субъектілері мен әлеуметтік топтар** анықталды. Іріктеу барысында келесі үлгілер назарға алынды:

- отбасылық дауға түскен ерлі-зайыптылар;
- ажырасу, алимент, бала тәрбиесі мен тұрғылықты жерін анықтау, мүлікті бөлу мәселелеріне қатысушы тараптар;
- кәсіби медиаторлар және отбасылық медиациямен айналысатын институттар.

Бұл кезеңде отбасылық қатынастармен байланысы жоқ медиация түрлеріне (коммерциялық, корпоративтік, еңбек, халықаралық арбитраж) арналған зерттеулер зерттеу шеңберінен шығарылды. Осылайша, үлгі тек отбасылық даулар контекстінде қолданылатын медиацияға шоғырландырылды.

2-кезең. Зерттеу құбылысын нақтылау (Phenomenon of Interest)

Екінші кезеңде зерттеудің негізгі құбылысы ретінде **отбасылық медиация** айқындалды. Бұл ретте келесі аспектілер қамтылды:

- отбасылық дауларды реттеудегі медиацияның әлеуметтік және құқықтық рөлі;
- медиатордың кәсіби функциялары мен құзыреті;
- медиацияның коммуникативтік және психоәлеуметтік тетіктері;
- сотқа дейінгі, сотпен интеграцияланған және институционалдық медиация модельдері.

Медиацияны негізгі талдау объектісі ретінде қарастырмайтын немесе отбасылық қатынастармен жанама ғана байланысы бар жарияланымдар осы кезеңде алып тасталды.

3-кезең. Зерттеу дизайнын іріктеу (Design)

Үшінші кезеңде зерттеу дизайнына қойылатын талаптар белгіленді. Іріктеуге келесі типтегі зерттеулер енгізілді:

- сапалық зерттеулер (тереңдетілген сұхбаттар, кейс-стадилер, этнографиялық талдаулар);
- аралас әдістерге негізделген зерттеулер;
- салыстырмалы және институционалдық талдаулар;
- теориялық және жүйелі әдеби шолулар.

Тек нормативтік-құқықтық сипаттағы, эмпирикалық деректер мен теориялық талдауы жоқ жарияланымдар зерттеуден шығарылды. Бұл зерттеу дизайнының әлеуметтік мазмұнын қамтамасыз етуге бағытталды.

4-кезең. Бағалау өлшемдерін анықтау (Evaluation)

Төртінші кезеңде жарияланымдарды бағалаудың мазмұндық критерийлері белгіленді. Зерттеуге енгізілген жұмыстарда келесі бағалау өлшемдерінің кемінде біреуі қамтылуы талап етілді:

- медиацияның тиімділігі;
- тараптардың қанағаттану деңгейі;
- қарым-қатынасты сақтау әлеуеті;
- балалар мүдделерін қорғау аспектілері;
- әлеуметтік және психологиялық салдарлар;

- институционалдық нәтижелер.

Бағалау компоненті жоқ немесе тек процедуралық сипаттағы жұмыстар осы кезеңде алып тасталды.

5-кезең. Зерттеу түрін нақтылау (Research Type)

Соңғы кезеңде зерттеу түрі бойынша іріктеу жүргізілді. Зерттеуге келесі ғылыми жұмыстар енгізілді:

- эмпирикалық сапалық және сандық зерттеулер;
- аралас әдістерге негізделген зерттеулер;
- теориялық және концептуалдық мақалалар;
- халықаралық және салыстырмалы зерттеулер.

Ғылыми емес дереккөздер, публицистикалық материалдар, рецензияланбаған жарияланымдар, сондай-ақ тек конференциялық тезистер зерттеуден шығарылды.

Қосымша Г

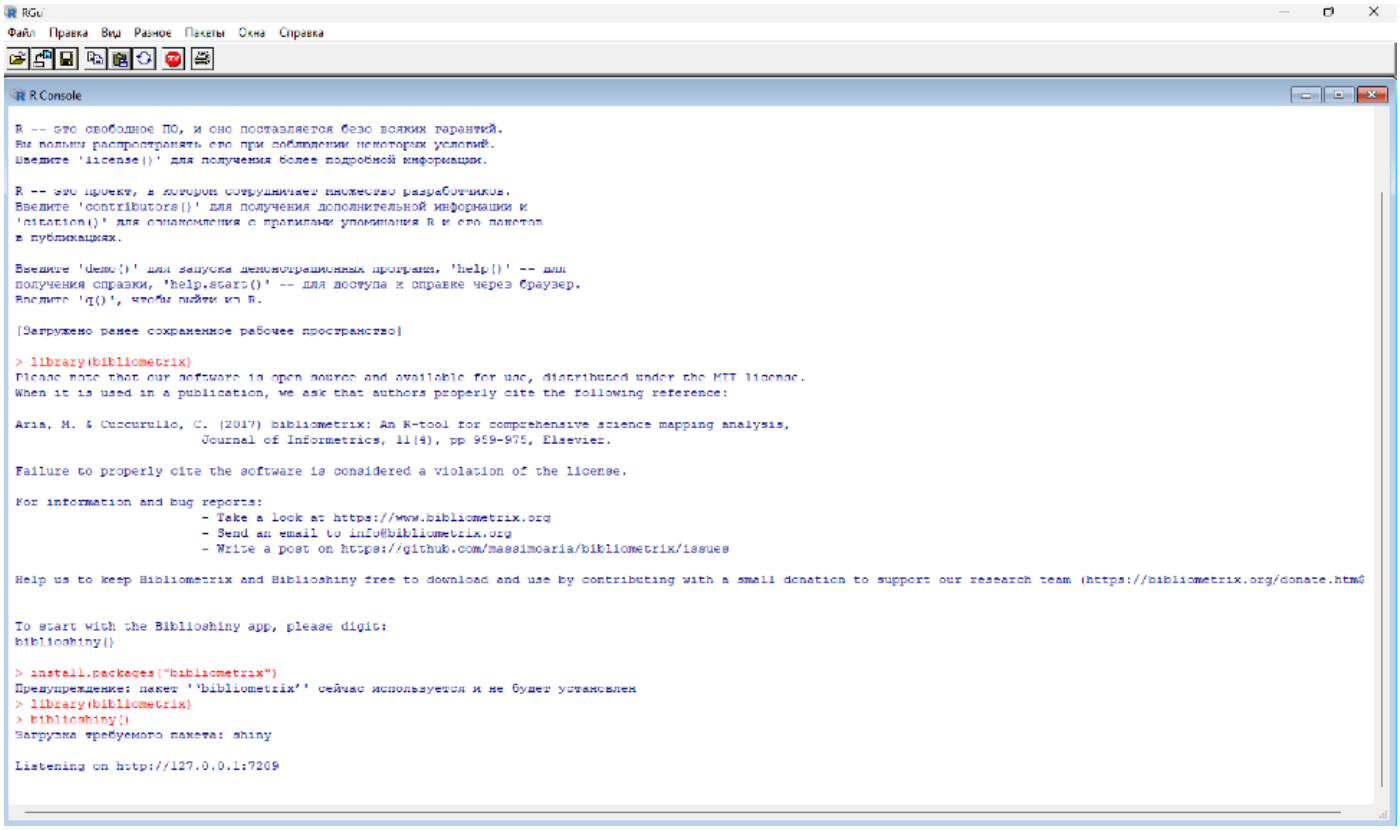
Библиометриялық талдауды іске қосу үшін қолданылған пакеттер, скрипттер және қадамдық процедура

Библиометриялық талдау Rstudio бағдарламалық ортасында (R version 4.x) жүргізілді. Бұл орта библиографиялық деректерді өңдеу, талдау және визуализациялау үшін ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылады. Деректер көзі ретінде Scopus дерекқорынан BibTeX (*.bib) форматында экспортталған файлдар пайдаланылды.

Қолданылған пакеттер. Библиометриялық және наукометриялық талдауды орындау үшін келесі негізгі және көмекші пакеттер қолданылды:

- **bibliometrix** – BibTeX форматындағы деректерді импорттау және библиометриялық талдау жүргізуге арналған негізгі пакет;
- **tidyverse** – деректерді тазалау, құрылымдау және түрлендіру үшін;
- **dplyr** – кестелік деректермен жұмыс істеу үшін;
- **ggplot2** – жарияланымдар динамикасы мен графиктерді визуализациялау үшін;
- **stringr** – мәтіндік айнымалыларды өңдеу үшін;
- **readr** – деректерді оқу және өңдеу үшін;
- **igraph** – авторлар мен кілт сөздер арасындағы желілік байланыстарды талдау үшін.

Scopus дерекқорынан экспортталған BibTeX (*.bib) файлы RStudio ортасына жүктелді. Бұл кезеңде деректер bibliometrix пакетінің convert2df() функциясы арқылы стандартталған деректер құрылымына келтірілді.

Бұл қадам библиографиялық мәліметтерді әрі қарай библиометриялық талдау жүргізіп, дайындауға мүмкіндік береді.

Қосымша Д

«Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны әлеуметтік талдау» тақырыбына арналған эксперттік сұхбатқа арналған гайд сұрақтары

Кіріспе (3 минут).

Сәлеметсізбе, менің аты-жөнім Сыздықова Сәуле Мұстафақызы. Мен әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторантымын. Қазіргі таңда Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны әлеуметтік талдау үшін осы саладағы эксперттер мен кәсіби мамандардың пікірін білу зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты болып табылады. Осы мәселеге арналған зерттеуге қатысуға келіскеніңіз үшін үлкен рахмет!

Сіздің пікіріңізді білу біз үшін маңызды, себебі сіздің берген жауаптарыңыз Қазақстандағы отбасылық дауларды реттеудегі медиацияны нақты әлеуметтік талдауға септігін тигізеді.

Сонымен, кез-келген зерттеу түрі үшін ақпараттарды тіркеп отыру тән, біздің зерттеуімізде де ақпараттардың бұрмалануына жол бермеу үшін Сіздің сөздеріңіз диктофонға жазылады. Бұл бізге сіздің сөздеріңіздің анықтығын сақтауға және бұдан ары қарай мәліметтерді өңдеуге мүмкіндік береді. Бұл сұхбаттасу анонимді түрде болады және бұл жазбалармен мен ғана жұмыс жасаймын, жазба басқа аудиторияға ұсынылмайды. Сіздің қандай да бір сұрақтарыңыз бар ма? Келіскеніңізге рахмет!!!

Танысу (2-минут).

Өзіңіз жайлы таныстырсаңыз: жасыңыз, мамандығыңыз, еңбек стажыңыз, қызметіңіз.
Негізгі бөлім (1-1,5 сағат).

1 Блок. Медиаторлардың қалыптасуы, медиациялық қызметтердің сипаты

1. Медиатор кім? Жалпы біліміңіз бен осы салаға келгенге дейінгі жұмыс салаңыз қандайболды?
2. Медиация рәсіміне көп жағдайда азаматтар қандай мәселелер бойынша жүгінеді? Сізге азаматтар даудың қай кезеңінде келеді?
3. Медиацияны жүргізу рәсімінде қандай қиындықтар кездеседі?
4. Медиаторлық қызметтер тегін бе? Егер тегін болмаса болса, қызмет көрсету ақысы қалай белгіленеді?
5. Медиация қызметі қанша уақытты алады? Бір рет кездесу жеткілікті ме?
6. Медиатор мен дауға қатысушылар арасындағы кездесу қайда өтеді?
7. Сот барысында тараптарға дауды медиатордың көмегімен реттеу қаншалықты мүмкін?
8. Сот пен медиацияның айырмашылығын қалай сипаттар едіңіз? Қайсысы тиімді?
9. Әртүрлі дауларды реттеуде азаматтар көп жағдайда екі тараптың (медиацияны әлде сотты) қайсысын таңдайды?
10. Екі тарапты медиацияға қатысуға, медиатордың қызметін пайдалануды көп жағдайда кімдер (билік органдары т.б.) ұсынады?
11. Адвокаттар өздерінің клиенттерін медиацияға қаншалықты жиі жібереді?
12. Азаматтық іс бойынша елімізде азаматтардың медиацияға жүгінуі міндетті ме?
13. Медиатор маманы ретінде көрсетілетін қызметтердің негізгі талаптары мен түрлері қандай?
14. Өз тәжірибеңізге сүйене отырып, дауды тиімді реттеу үшін медиаторларға қажетті жеке қасиеттерді атап өтсеңіз?

2 Блок. Отбасылық дауды реттеудегі медиация процесі мен кәсіби тәжірибенің маңыздылығы

15. Медиаторлар айырылысу мен ажырасудағы барлық мәселелерді шеше алады ма?
16. Балалармен байланысты мәселе көп жағдайда қалай шешіледі? Олар медиация рәсіміне қатыса алады ма?
17. Медиациялық рәсім барысында,егер екі тараптың бірі келісімнен бас тартса, онда қажетті келісімге келе ме?
18. Егер екінші тарап адал болғысы келмей, толық емес немесе нақты емес қаржылық ақпаратты хабарласа қандай шара қолданасыздар?
19. Бір медиативті процестің сценарийін сипаттап бере аласыз ба?
20. Медиация процесінің қандай бір кезеңінде ауытқушылықтың туындағанын және тараптар одан әрі қозғалуға дайын еместігін қалай түсінуге болады?
21. Егер екі тарап та мінез-құлық тактикасын күрт өзгертсе немесе олардың жақтарынан эмоциялар пайда болса, олардың күрт өзгеруі кезінде қандай шаралар қолданасыз?

3 Блок. Отбасылық дауларды реттеу жағдайында медиаторлардың қызметін жетілдіру жолдары

22. Азаматтар қандай отбасылық дауларға байланысты медиатордың қызметіне көп жүгінеді?
23. Отбасылық дауға ең алдымен қандай факторлар әсер етеді?
24. Сіз отбасында медиацияны жүргізу бойынша қандай да бір тренингтерден өттіңіз бе? Айтып берсеңіз, қайсысы?
25. Тараптардың дауды реттеуге, шешуге деген ниеті қандай болады? Мәселен, отбасы дауларын реттеуде отбасы мүшелері сотқа келуге қаншалықты құлықты?
26. Отбасылық дауларды қаншалықты жиі шешесіз?
27. Даулы мәселелер бойынша кім (ері, әйелі) бірінші келісімге қол жеткізеді?
28. Медиаторлық қызметтерді пайдаланатын азаматтардың қазіргі психологиялық мінез-құлқын қалай бағалайсыз?
29. Тараптар келісімнен кейін олардың қарым-қатынастарын қалай сипаттар едіңіз? Қалай ойлайсыз, бүгінде отбасы медиация қызметі аяқталғаннан кейін қаншалықты жақсы нәтижеге қол жеткізіп отыр деп ойлайсыз?
30. Медиаторлық қызметті халықтың көп пайдаланбауын немесе сұранысқа ие болмауын қалай түсіндірер едіңіз?
31. Бүгінде медиация барысында қол жеткізілген келісімдер заңды күшіне ие бола ма?
32. Сіздің ойыңызша, азаматтық іс жүргізуді оңтайландыру үшін белгілі бір істерге міндетті медиацияны енгізу ықпал ете ме және оларды мемлекеттік органдар қаншалықты қолдайды?

Қосымша Е

«Жалпы медиация» бағдарламасы бойынша кәсіби оқудан өткені туралы Сертификат

"Бітім медиация орталығы"
Қоғамдық Бірлестігі

Кәсіби дайындық туралы
СЕРТИФИКАТ

№ 00232

Осы сертификат
Сыздықова Сәуле Мұстафақызы
50 сағат көлемінде
"Жалпы медиация курсы" кәсіби медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытуды табысты аяқтағанын куәландырады

ҚБ төрайымы
Туребаева М.Ш.

Жаттықтырушы
Бактибаева Л.Ш.

Бактибаева Ляззат Шайзадаевна

23 қазан 2020 ж.

Общественное Объединение
"Центр медиации Бітім"

СЕРТИФИКАТ
о профессиональной подготовке

№ 00232

Настоящим сертификатом удостоверяется, что **Сыздыкова Сәуле Мұстафақызы** действительно успешно окончил(а) обучение по программе подготовки профессиональных медиаторов "Общий курс медиации"
в объеме 50 часов

Председатель ОО
Туребаева М.Ш.

Тренер
Бактибаева Л.Ш.

Бактибаева Ляззат Шайзадаевна

23 октября 2020